

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İKİNCİ MİHNE DÖNEMİNİN HANEFİLİĞE
ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel MACİT Ayşegül KAYNAR

Malatya 2024

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İKİNCİ MİHNE DÖNEMİNİN HANEFİLİĞE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşegül KAYNAR

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel MACİT**

Malatya 2024

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel MACİT'in danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım; “İkinci Mihne Döneminin Hanefiliğe Etkisi” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığı ve yaralandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurla doğrularım.

Ayşegül KAYNAR

ÖNSÖZ

Mihne kelimesi sözlükte sınamak, denemek, bir şeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek, imtihan etmek, soruşturmak, arıtmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıya başvurarak dövmek, eziyet etmek gibi anlamlara gelirken ıstılahi anlamında ise belirli bir inanç sisteminin kabul edilmesini sağlayabilmek amacı ile yapılan baskı ve sorgulamalara denir. Hz. Peygamber döneminde de kullanılan mihne kelimesi, Halku'l-Kur'ân meselesinin ortaya çıkması ile birlikte devlet eli ile uygulamaya konulan bir politika haline dönüşmüştür. Abbâsî Halifesi Me'mun'un vefat etmeden başlattığı, Halife Mütevekkil'in hilafete gelişinin ardından sonlandırılan dönem diye tanımlanan süreç klasik kaynaklarda Mihne Dönemi diye isimlendirilmiştir. Ancak Halife Mütevekkil'in hila fete geçmesi ile kısa bir duraksama dönemi geçirerek ardından aynı yöntemlerle ancak tam karşıt görüşler ve kesimler ile devam ettirilen süreçte yine bir Mihne dönemidir. Bu nedenle çalışmamıza adını verdiğimiz 2. Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz Halife Mütevekkil'in başlattığı süreci ayrı olarak değerlendireceğiz. Mütevekkil'in başlattığı sürece 2. Mihne Dönemi dememiz sebebi ile Halife Me'mun ile başlayan ve Halife Mütevekkil tarafından sonlandırılan süreci ise 1. Mihne Dönemi diye isimlendireceğiz. 2. Mihne Dönemi'nin Hanefilik Üzerindeki Etkisi isimli tezimiz 1. Mihne Dönemi ve 2. Mihne Dönemi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırma hakkında genel bilgiler ve konunun kavramsal çerçevesi hakkında bilgi verilecektir.

Çalışmamızda 2. Mihne Dönemi'nde yaşananların Hanefiler'in üzerindeki etkisini tespit edebilmek adına öncelikle Mihne politikalarının neden ortaya çıktığını, o dönemde Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu dini ve siyasi durumunu, 1. Mihne Dönemi'nde yaşananları ve bunlardan etkilenen âlimleri, 1. Mihne Dönemi uygulamaları döneminde hüküm süren 4 Halife zamanında neler yaşandığını, Hanefilerin bu dönemdeki geldikleri devlet görevlerini ve tutumlarını birinci bölümde detaylıca aktaracağız. Daha sonra ikinci bölümde 2. Mihne Dönemi'nin nasıl başladığını, arka planındaki amaçların neler olabileceğini, o dönemde Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu dini ve siyasi ortamı, Kadılık Makamından alınan Hanefileri, 2. Mihne Dönemi uygulamalarından etkilenen Hanefî âlimleri ve diğer âlimleri, 2. Mihne Dönemi

uygulamaları döneminde hüküm süren 6 Halife zamanında neler yaşandığını, 2. Mihne uygulamalarının nasıl sona erdiğini ve sonuçlarını, bu sonuçların özellikle Hanefiler üzerinde nasıl etkiler ortaya çıkardığını detaylıca aktaracağız.

Tez çalışmam süresinde tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Yüksel Macit Bey'e, emeklerini ve desteklerini her zaman üzerimde hissettiğim hocalarım Sayın Prof. Dr. Mehmet Birsin ve Sayın Prof. Dr. Ali Duman'a da saygı ve şükranlarımı sunarım. Bu süreçte beni yalnız bırakmayan, her açıdan varlıklarını esirgemiyen kıymetli aileme, eşime, kızıma ve bana inanan arkadaşlarıma gönülden teşekkür ediyorum.

Ayşegül KAYNAR

Malatya-2024

ÖZET

Genel manada İslam Tarihinde, özelde ise Fıkıh Tarihi'nde büyük etkiler meydana getiren Mihne hadiseleri; mezhepler çatışmasına dönmesi, toplum içinde fırkalaşmalara yol açması, siyasal bir politika aracına dönüşmesi, bir tekfir aracı olarak kullanılması, baskı ve eziyet için kullanılması vb. nedenler sebebi ile birçok yönden üzerinde araştırma yapılması gerekli bir konudur. Bu nedenle çalışmamızda öncelikle Mihne kavramının sözlük ve terim anlamları açıklanacaktır. Mihne'nin ortaya çıkışında etkisi olan isimler ve nedenler açıklanacaktır. Çalışmamız Giriş ve Birinci Mihne Dönemi ve İkinci Mihne Dönemi, Sonuç ve Kaynakça bölümünden oluşacaktır. Mihne Dönemleri'nin fakihler üzerindeki etkisi özellikle de Hanefî kadılar üzerindeki etkisinden bahsedilecektir. Birinci bölümde 2. Mihne Dönemi hadiselerinin daha iyi anlaşılabilmesi için 1. Mihne Dönemi'nde yaşananlara ve Hanefî âlimleri ile o dönemki yaşadıklarına ve görüşlerine detaylıca değinilecektir. İkinci Bölümde ise yaşanan 2. Mihne hadiselerinin ardından Hanefî âlimlerinin yaşadığı baskı, eziyet ve zulümelere değinilecek, görevinden azledilen Hanefî Kadılar aktarılacaktır. Hanefîlerin sürgün edilip farklı coğrafyalara gitmelerinden ve bu süreçte yaşananların Hanefîler içerisinde farklı görüşlere neden olmasından bahsedilecektir. Ehl-i Hadîs'in ve Ehl-i Rey'in mücadelesinin temelindeki nedenlerden birinin de Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmışlığı üzerinde yaşanan hadiseler olduğuna değinilecektir.

Anahtar Kelime: Mihne, Mihne Dönemi, Halku'l-Kur'ân, Ehl-i Rey, Ehl-i Hadîs, Hanefîlik, Mu'tezile

ABSTRACT

The Mihna events, which had a great impact on the History of Islam in general and the History of Fiqh in particular; turning into a conflict of sects, causing sects within the society, turning into a political policy tool, being used as a tool of takfir, being used for oppression and torment, etc. It is a subject that needs to be researched from many aspects for various reasons. For this reason, in our study, first of all, the dictionary and term meanings of the concept of Mihne will be explained. The names and reasons that influenced the emergence of Mihne will be explained. Our study will consist of two parts: introduction, 1st Mihne Period, 2nd Mihne Period, conclusion and bibliography. The influence of the Mihna Periods on jurists, especially on Hanafi judges, will be mentioned. In the first part, in order to better understand the events of the 2nd Mihna Period, the events of the 1st Mihna Period and the Hanafi scholars and their views at that time will be discussed in detail. In the second part the pressure, torment and oppression experienced by Hanafi scholars after the Second Mihna events will be mentioned, and the Hanafi Qadis who were dismissed from their duties will be mentioned. It will be mentioned that Hanafis were exiled and went to different geographies and what happened in this process caused different opinions among Hanafis. It will be mentioned that one of the underlying reasons for the struggle of Ahl al-Hadith and Ahl al-Ray is the events regarding the creation of the Holy Quran.

Key Words: Mihne, Mihne Period, Halku'l-Qur'an, Ahl al-Ray, Ahl al-Hadith, Hanafism, Mu'tazila

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Metodu ve Sınırlandırması	3
3. Araştırmanın Kaynaklarının Değerlendirilmesi.....	5
4. Kavramsal Çerçeve	5

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ MİHNE DÖNEMİ VE HANEFİLİK

1.1. Birinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Siyasal Koşullar	10
1.2. Birinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Dini Düşünce	16
1.2.1. Halku'l-Kur'an Meselesinin Mahiyeti, Kökeni ve İlk Temsilcileri	21
1.2.1.1. Halku'l-Kur'an Meselesinin Mahiyeti	21
1.2.1.2. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Kökeni.....	32
1.2.1.3. Halku'l-Kur'an Meselesinin İlk Temsilcileri	38
1.3. Tarihsel Süreçte Birinci Mihne Uygulamaları	43
1.3.1. Mem'un Döneminde Birinci Mihne	43
1.3.1.1. Me'mun'un Halku'l-Kur'ân Meselesini Devlet İnancı Haline Getirmesi.....	45
1.3.1.2. Mihne Mektupları.....	46
1.3.1.3. Me'mun'un Kurduğu İlim Meclisleri	51
1.3.2. Mu'tasım Döneminde Birinci Mihne	53
1.3.3. Vasık Döneminde Birinci Mihne.....	55
1.3.4. Mütevekkil Döneminde Birinci Mihne	56
1.4. Mihne Döneminde Hanefiler	60

1.4.1. Hanefilerin Halku'l-Kur'an Meselesine Yaklaşımı.....	60
1.4.1.1. Ebu Hanife'nin Halku'l-Kur'an Yaklaşımı	62
1.4.1.2. Diğer Hanefilerde Halku'l-Kur'an Yaklaşımı	69
1.4.1.3. Cehmilikle İlgili Bazı İddialar	71
1.4.2. Birinci Mihne'nin Hanefi Kaynaklı Olduğu İddiaları	72
1.4.3. Birinci Mihne Dönemi Uygulamalarında Etkin Rol Alan Hanefiler	74
1.4.4. Birinci Mihne Döneminde Mağdur Olan Âlimler	77
1.4.4.1. Birinci Mihne Döneminde Mağdur Olan Hanefi Âlimler	77
1.5. Birinci Mihne'nin Sonuçları.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MİHNE DÖNEMİ VE HANEFİLİĞE ETKİSİ

2.1. İkinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Siyasal Koşullar	90
2.2. İkinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Dini Düşünce	92
2.2.1. Vâkıfeler İle İlgili İddialar	94
2.2.2. Lâfziyye İle İlgili İddialar	96
2.3. Tarihsel Süreçte İkinci Mihne Uygulamaları	99
2.3.1. Mütevekkil Döneminde İkinci Mihne	99
2.3.2. Muntasır Billah Döneminde İkinci Mihne	103
2.3.3. Müstain Billah Döneminde İkinci Mihne	105
2.3.4. Mu'tez Billah Döneminde İkinci Mihne	106
2.3.5. Muhtedi Billah Döneminde İkinci Mihne.....	107
2.3.6. Mu'temid Alallah Döneminde İkinci Mihne	109
2.4. İkinci Mihne Döneminde Hanefiler	110
2.4.1. Hanefilerin Adli Görevlerden Alınması	112
2.4.2. Görevlerinden El Çektirilen Hanefi Kadıları	114
2.4.3. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağduriyet Yaşayan İlim Adamları.....	120
2.4.3.1. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağdur Olan Hanefi Âlimleri	121
2.4.3.2. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağdur Olan Diğer Mezhep Âlimleri..	130
2.4.3.3. Mihne Dönemlerinde Yaşamalarına Rağmen Hakkında Konu İle Alakalı Bilgilere Ulaşamadığımız Hanefi Âlimleri	135
2.4.4. Hanefilerin Bağdat'tan Gidişi	139

2.4.4.1. İkinci Mihne Dönemi'nde Yaşananların Etkisi ile Hanefilerin Maveraünnehir Bölgesine Göçleri.....	141
2.4.4.2. İkinci Mihne Dönemi'nde Yaşananların Etkisi ile Hanefilerin Horasan Bölgesine Göçleri.....	144
2.4.5. İkinci Mihne Dönemi'nin Hanefiler Açısından Usûl ve Furu'daki Yansıması	145
2.4.6. Mihne Dönemleri Sonrasında Bazı Hanefilerin İtikadi Görüşleri.....	147
2.4.6.1. Mürcie	148
2.4.6.2. Neccariyye.....	149
2.4.6.3. Kerramiyye.....	149
2.4.6.4. Mu'tezile	150
2.5. İkinci Mihne Döneminde Yaşananların Sonuçları	153
SONUÇ	160
KAYNAKÇA.....	164

KISALTMALAR

b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
bnt.	: kızı
C.	: cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakülte
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İsam	: İslâm Araştırmalar Merkezi
Krş.	: karşılaştırınız
M.V.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: neşreden
v.	: vefat tarihi
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: tercüme
Trc	: Tercüme eden
Ts.	: tarihsiz
v.	: vefat tarihi
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayın evi
Yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

İslam Tarihi'nde derin yaralar bırakan 16 yıl süren Mihne hadislerinin günümüze kadar süren etkilerini halen görmek mümkündür. Ancak resmen 833 yılında başlayan ve 848 yılında resmen sonlandırılan Mihne hadiseleri sadece o dönem yaşananlarla sınırlı kalmamıştır. Mihne hadiselerinin ardından yaklaşık 3 yıl kadar bir duraksama dönemi yaşanmış ise de ardından gelen 19 yıllık süreçte önceden yaşananları aratmayacak nitelikte müstakil bir mihne dönemi daha yaşanmıştır. Çalışmamız ile daha öncelerde mihne sonrası, karşıt mihne gibi isimlerle adlandırılan ve herhangi bir süre ile sınırlanmayan bu 19 yıllık süreç için yeni bir isimlendirme yapılmış, bu dönemin Hanefiler üzerindeki etkisi tespit edilmiştir.

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Mihne döneminde baş gösteren Halku'l-Kur'ân fikrinin ortaya çıktığı dönemlerde bu fikrin gelecek için Müslümanlar arasında toplumu bölecek büyük bir mesele olacağını kimse bilemezdi. Bu gün hala daha gerek akademik ortamlarda, gerek bireysel çalışmalarda, gerekse ilmi münazaraların yapıldığı ortamlarda bu konunun tartışma meseleleri arasında olması Mihne siyasetinin bir sonucudur. 1. Mihne Dönemi uygulamalarında aktif rol oynamaları nedeni ile bu dönem Mu'tezile ile birlikte anılmıştır.

Hicri 3. Yüzyılda yaşanan en önemli olaylardan birisi tartışmasız Mihne hadiseleridir. Abbâsî Halifesi Me'mun'un başlattığı 1. Mihne hadiseleri her ne kadar ilk başlarda ilmi münazara konusu olarak gündeme gelmiş ise de zamanla devlet yönetimini ilgilendiren bir politika şekline dönüştürülmüştür. Halife Me'mun'un başlattığı 1. Mihne Dönemi olarak isimlendirdiğimiz dönemin arka planı ile ilgili olarak birçok araştırma mevcuttur.

1. Mihne Dönemi hadiseleri Halife Mütevekkil'in hilafete gelmesinden kısa bir süre sonra sona erdirilmiş Mihne üzerine yapılan tüm tartışmalar yasaklanmıştır. 1. Mihne Dönemi'nde bu mesele yüzünden eziyet görenlere bir nevi iade-i itibar edilmiş ve onlar ödüllendirilmiştir. Kısa süren bu çatışmasız dönemin ardından Halife Mütevekkil'de tıpkı Halife Me'mun'un yapmış olduğu gibi kademeli olarak ancak bu defa tam tersi bir cihette

2. Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz dönemdeki uygulamalarını başlatmıştır. Bu 2. Mihne Dönemi uygulamalarında daha önce eziyetlere ve baskılara maruz kalan Ehl-i Hadîs mensupları bu kez iktidara getirilmiş ve 2. Mihne uygulamaları onların eli ile hayata geçirilmiştir. Kaynaklarda genellikle Mihne sonrası diye isimlendirilen 2. Mihne hadiseleri sırasında her ne kadar etkilenen kesim olarak Mu'tezili isimler ağırlıkta zikredilmiş ise de yaptığımız araştırmalar neticesinde Hanefîlerin de en az onlar kadar etkilendiğini tespit etmiş bulunmaktayız.

Konunun araştırılmasına bizi sevk eden esas husus bugüne kadar Halife Memun'un ölümünden kısa bir süre önce başlattığı ve Mütevekkil dönemine kadar devam eden sürecin literatürde "Mihne" olarak isimlendirilmesidir. Bu sürecin en dikkat çeken bölümü mihne uygulamalarının kadılar aracılığı ile uygulamaya konulmasıdır. Bu da konunun İslam Tarihi'nden ziyade İslam Hukuku açısından da değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca 2. Mihne Dönemi'nde yaşananların ardından Hanefîlerin farklı coğrafyalara göç etmek zorunda bırakılmaları ve bu bölgelerde görüşlerindeki değişikliklerinin tespitini yapabilme açısından da bir İslam Hukuku alanı konusudur.

Abbâsî Devleti'nde Halife Harun Reşid'in Hanefî fakihi olan Ebû Yusuf'u başkadı olarak atamasının ardından Hanefî fakihlerin kadılık görevine getirilmesi hızla artmıştır. Özellikle başkent olan Bağdat'ta Hanefî fakihler baskın bir duruma gelmiştir. Bu nedenle de Mihne uygulamaları hayata geçirilirken bu politikalar ağırlıkta Hanefî kadılar vasıtası ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Mihne sorgulamaları esnasında ilk sorguya çekilenler de kadılar ve fakihler olmuştur.

Mihne denilince uygulayıcıları olarak her ne kadar Mutezile mezhebi ön plana çıkıyor olsa da Mutezile'nin fıkhi meselelerde çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. Daha sonraki bölümlerde detaylıca anlatacağımız 1. Mihne Dönemi uygulamalarının baş rölünü üstlenen Ahmed b. Ebû Duâd ve Câhız gibi isimlerin Hanefî mezhebine mensup oluşları bu süreçte Hanefîlerin etkisinin göz ardı edilmemesi gereken bir konu olduğunu ortaya koymaktadır.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde özellikle çağdaş yazarların eserlerine Mihne Dönemi'ni anlatırken uygulayıcıları arasında Hanefî Kadılar dışında Mutezile'ye mensup Kadılardan bahsedilmemesi, konunun Hanefî Mezhebi ile bağlantısının netleştirilmesini

gerektirmiştir. Ayrıca Mutezili kaynakları incelediğimizde de Halku'l-Kur'ân fikrini kabul edenlere karşı yazılan reddiyelerde Hanefî fakihlerin ve kadıların, Mutezili isimler arasında zikredilmediği görülmektedir.¹

Tüm bu nedenler kapsamında Hanefîlerin Mihne dönemlerindeki etkisinin ve Mihne dönemlerinde yaşananların Hanefî Mezhebi ve Hanefîler üzerindeki etkisini inceleme gereği ortaya çıkmıştır.

Mütevekkil'in 1. Mihne Dönemi uygulamalarını sona erdirmesinin ardından yaşanan süreçte aynı baskı ve zulümler tersi istikamette devam etmiştir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Halife Me'mun'un başlattığı Mihne politikalarının uygulandığı Halife Mütevekkil'in bu uygulamaları sonlandırana kadar ki geçen süreç genel olarak Mihne Dönemi diye isimlendirilmiştir. Ancak biz bu çalışmada bu süreci 1. MİHNE DÖNEMİ diye isimlendireceğiz. Halife Mütevekkil tarafından başlatılan süreç ise kaynaklarda "Mihne Sonrası", "Mihne'nin Ardından", "Karşı Mihne" gibi isimlerle anılmıştır. Ancak çalışmamızda Mihne'nin son bulmasının ardından yaşanan süreci "2. MİHNE DÖNEMİ" olarak isimlendireceğiz. Bu çalışmada 2. Mihne Dönemi'nde yaşananları açıklayabilmek ve daha iyi kavrayabilmek adına öncelikle 1. Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz dönemi detaylıca tahkik edip ardından 2. Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz dönemi detaylandırarak ve Hanefîlere etkisini tespit edeceğiz.

2. Araştırmanın Metodu ve Sınırlandırması

1. ve 2. Mihne Dönemleri'nde yaşananların birçok açıdan etkisi olması nedeni ile konumuzu Hanefîler üzerindeki etkisi olarak sınırlandırdık. Mihne üzerine günümüze kadar yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda Halife Me'mun'un vefatından kısa bir süre önce başlattığı ve Halife Mütevekkil'in hilafete gelmesinin ardından kısa bir süre içinde sonlandırdığı süreç "Mihne Dönemi" diye isimlendirilmiştir. Halife Mütevekkil'in başlattığı ve etkilerinin halen günümüzde dahi görüldüğü süreç ise "Karşı Mihne" veya "Mihne Sonrası" gibi isimlerle zikredilmiştir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde gördük ki Halife Mütevekkil tarafından başlatılan ve uzun yıllar devam ettirilen müstakil bir mihne uygulaması daha vardır. Bu

¹ Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefîler", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.103-105.

nedenle bu sürece Karşı Mihne veya Mihne Sonrası demek yerine her birini ayrı ayrı Mihne Dönemi olarak isimlendirmeyi tercih ettik.

Halife Me'mun tarafından 827 yılında devlet inancı şekline dönüşen Halku'l-Kur'ân fikri daha sonrasında 218/833 yılında Bizans üzerine sefere çıktığı dönemde bir politika aracına çevirilmiş ve Mihne uygulamaları böylelikle başlatılmıştır. Me'mun'un vefatının ardından Hilafete geçen Mu'tasım ve Vasık'ın Halifeliklerinde de artarak sürdürülmüştür. Halife Mütevekkil hilafete geçtiğinin ikinci senesinde (234/848) yaklaşık 16 yıl kadar devam eden 1. Mihne Dönemi uygulamalarını resmi olarak sonlandırdığını ilan etmiştir. Halife Mütevekkil 237/851 yılına geldiğinde 2. Mihne Dönemi uygulamalarını resmi olarak başlatmıştır. Mütevekil'in ardından "Halife Muntasır Billah, Müstain Billah, Mu'tez Billah" dönemlerinde yaşanan taht kavgaları ile birlikte 2. Mihne Dönemi uygulamaları da çok büyük etkilerle yaşanmıştır. Bu uygulamalar Halife Muhtedi Billah döneminde sonlandırılmak istenilmiştir. Ancak onun da tahttan indirilmesi ile yerine getirilen Halife Mu'temid Alallah, 2. Mihne Dönemi uygulamalarının amaçlarını yerine getiren Halife olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle 2. Mihne Dönemi uygulamalarını Halife Mu'temid ile sonlandıracağız. Halife Mu'temid 2. Mihne Dönemi uygulamalarını istenilen amaca ulaştırdıktan sonra devlet işleri ile pek ilgilenmediğinden, devlet işleri ile ağırlıkta kardeşi Muvaffak ilgilenmiştir. Sâmerî'da çıkan isyanlarla ilgilenmeleri nedeni ile 2. Mihne Dönemi uygulamaları artık popülaritesini yitirmiş ve bir politika aracı olmaktan çıkmıştır. Bu sebeple 2. Mihne Dönemi'ni, Halife Mu'temid'in 870 yılında Başkent'i Sâmerî'dan Bağdat'a taşınması hadisesi ile bitireceğiz.

Çalışmamızı yaparken analizlerde tarafsız kalmaya ve betimleyici bir yöntemle tespitler yapmaya ve yapmış olduğumuz tespitlerde elde ettiğimiz bilgileri tahlil ve analiz etmeye çalışacağız. Araştırmamızın daha iyi anlaşılması için tarihi kaynaklarda yararlanılarak, dönemin siyasi ve dini ortamı araştırılıp, yapılan uygulamaların olası arka planları konusundaki bilgilere ulaşarak gerekli tespitleri yapılacaktır. Ardından o dönemde yaşamış gerek Hanefî mezhebi âlimleri gerekse diğer âlimlerden hakkında bilgiye ulaşabildiğimiz şahıslar tespit edilecektir. Bunların da yaşadıkları olaylar hakkında kısaca bilgi aktarılacaktır. Özellikle 2. Mihne Dönemi'nde yaşananların Hanefî fakihleri üzerinde nasıl bir etkiye neden olduğu ve bu baskılar yüzünden Hanefîlerin hangi coğrafyalara dağıldıklarının tespiti yapılacaktır. Tüm bunlar yapılırken Mihne

hadiseleri; fıkıh, hadis, islam tarihi, mezhepler tarihi, dinler tarihi, kelam, filoloji, sosyoloji ilimlerinden elde edilen bilgiler ile birlikte ele alınacaktır.

3. Araştırmanın Kaynaklarının Değerlendirilmesi

Araştırmamızı yaparken kullanmış olduğumuz kaynaklar dipnotlarda verilecektir. Ayrıca Kaynakça Bölümü'nde de detaylıca bahsedilecektir. Burada da çalışmamıza esas teşkil eden başlıca eserlerden bahsedeceğiz.

Çalışmamızda ağırlıkta İslam tarihi ve tabakat eserlerinden yararlandık. Ayrıca fıkıh, fıkıh tarihi, kelam, hadis, hadis tarihi, mezhepler tarihi, dinler tarihi, filoloji ve sosyoloji eserleri, Kur'ân-ı Kerim, Tevrat, İncil, Diyanet İşleri Ansiklopedisi, Mihne konusu ile alakalı olarak yazılmış olan Yüksek lisans Tezleri, Doktora Tezleri, Makaleler, kitaplar, İslam âlimlerinin hayatları ile ilgili olan internet siteleri vb. kaynaklardan bilgiler derlenerek çalışmamızda objektif bir şekilde sunulmuştur. Dipnotları oluşturulurken Zotero uygulamasından İsnad Atıf Sistemi kullanılmıştır.

4. Kavramsal Çerçeve

Araştırmamızda birçok kavram kullanılmıştır. Konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi açısından bazı kavramları açıklamak yararlı olacaktır. Kullandığımız kavramlardan bazıları şunlardır:

Mihne: “Mihne kelimesi Arapça'da me-ha-ne (مَحْن) fiil kökünden türetilmiştir. Terim olarak ise, kâmusta; “imtihan etmek, bir şeyin hakikatini araştırmak, sorguya çekmek, eziyet etmek, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıyla dövmek” gibi manalara gelmektedir.² Spesifik manada ise Mihne, tarihi süreçte yaşananları ifade etmektedir.”³

Kavram olarak Mihne: “sınamak, denemek, bir şeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek, imtihan etmek, soruşturmak, arıtmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıya başvurarak dövmek, eziyet etmek”⁴ gibi anlamlara gelir. Peygamberlerin karşılaştıkları işkence ve sıkıntılar için de “Mihne” kelimesi kullanıldığı

² Muhammed b. Mükerrrem b. el-Ensari er-Rüveyfii İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 3. Bs (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1993), 13: 401. Naklen: Serdar Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, 1. Baskı (İstanbul: İHÜ Yayınları, 2021), s.19.

³ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.19.

⁴ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13: 13:401.

gibi, zaman zaman değişik toplumlarda karşılaşılan sıkıntılı durumları ifade etmek için de yine bu kelime/kavram kullanılagelmiştir.⁵

“Bir şeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek, soruşturmak, arıtmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, eziyet etmek gibi sözlük anlamlarına sahip olan mihne, genelde belli bir inanç veya inanç sisteminin kabulünü sağlamak için dini sorgulama anlamında kullanılmıştır. Mihne aynı zamanda Abbâsî Halifesi Memun’un hilafetinin son dönemlerinde Bizans’a sefere çıktığı (218/833) bir zaman diliminde, Bağdat’taki vekili İshak b. İbrahim’e gönderdiği mektuplarla fiili olarak başlayan; Mu’tasım ve Vasık dönemlerinde de devam eden; Mütevekkil’in 232/846 yılında halife olmasıyla da tedrici olarak son bulan sürecin adıdır.”⁶

Literatürde kullanılan Halku’l-Kur’ân ve Mihne kavramları birbiri ile alakalı iki kavramdır. Birincisi teolojik bir düşünceyi, ikincisi ise devlet tarafından kullanılan resmi bir doktrini ve bu doktrine uyum sağlamayan âlimlere ve halka karşı uygulanan zorla kabul ettirme uygulamalarını anlatan bir dönemi ifade eder.⁷

Halku’l-Kur’ân: Kur’ân-ı Kerim’in yaratılmış(mâhluk) olduğu yahut yaratılmamış(gayr-i mâhluk) olduğu üzerine yapılan kelami tartışmalardır. Halku’l-Kur’ân tartışmalarının 2/8. Yüzyılın ilk yarılarında ortaya çıkmıştır.⁸ “Halku’l-Kur’ân meselesinin II/VIII. Yüzyılın ilk yarısında gündeme geldiği bilinmektedir. İbnü’l-Esir el-Kamil adlı eserinde Lebîd b. A’sam isimli bir Yahudinin Hz. Muhammed’e karşı onun bir sihirbaz olduğunu ve sihir yaptığı söylemesi üzerine, Tevrat’ın üzerinde de onun yaratılmışlığı konusunda var olan tartışmalardan yola çıkarak, Kur’ân-ı Kerim için de aynı iddiayı ortaya atmıştır. Lebid’in ardından onun yeğeni olan Tâlût isimli Yahudi aynı konuya ilişkin bir eser kaleme almıştır. Ardından Beyân b. Sem’ân, Ca’d b. Dirhem, Cehm b. Safvân ve Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî gibi kelim âlimleri de bu görüşü onlardan öğrenerek aynı şekilde savunmuşlardır.”⁹

⁵ Halil b. Ahmed Ferahidî, *Kitabu’l-Ayn*, thk. Mehdi El-Mahzûmî-İbrahim Es-Sâmerrâî, 3. Bs (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1988), 4:124; İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, 13: 401; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu’tazile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), s.53.

⁶ Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), s.7.

⁷ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.19.

⁸ Ebû Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esir, *el-Kamil Fi’t-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1997), 6:283-284.

⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil Fi’t-Târih*, 6:6.

Terim manası ile kullanılan Halku'l-Kur'ân tamlaması, Kur'ân-ı Kerim'de yer almamaktadır. İlk dönemlerdeki hadis kaynaklarına bakıldığında da bu terim ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Keza Hz. Muhammed(s.a.s)'den nakledilen rivayetlerde de herhangi bir açıklama içeren rivayet rastlanmamıştır. Halku'l-Kur'ân üzerine yapılan tartışmalar kelimelerin ortaya çıkması ve sistemleşmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Konunun itikadi bir sorun haline getirilmesinin üzerine Hz. Muhammed(s.a.s)'e rivayetler isnad edilmeye başlanmıştır.¹⁰ Konu ile ilgili birkaç örnek verecek olursak;

“Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir. Her kim bunun aksini söylerse kâfir olur.”¹¹

“Kim Kur'ân mahlûktur derse küfre düşer.”¹²

“Allah ve Kur'ân hariç, göklerde ve bu ikisinin arasında bulunan her şey mahlûktur. Çünkü Kur'ân O'nun kelâmıdır, O'ndan başlamış ve yine O'na dönecektir. Ümmetimden bir topluluk gelecek ve Kur'ân mahlûktur diyecek. Kim böyle söylerse, yüce Allah'a karşı küfür işlemiş olur ve o anda karısı boş olur. Çünkü mümin bir kadının bir kâfirin nikâhı altında olması uygun olmaz, Allah'ın evvelden takdir ettiği müstesna.”¹³

“Kur'ân Allah kelâmıdır, hâlık veya mahlûk değildir. Kim bunun aksini iddia ederse Hz. Muhammed(s.a.v)'a indirileni inkâr etmiş olur.”¹⁴

Bu rivayetler incelendiğinde senetlerinde kizb(yalancılık) ile itham edilen ravilerin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu nedenle rivayetlerin de sahihliği konusu tartışılmıştır.¹⁵

İslam geleneğindeki Halku'l-Kur'ân meselesi temelde Allah'ın sıfatları ile bağlantılı olup, bu sıfatların ezeli ya da sonradan yaratılmış olup olmadığına ilişkin

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 15:371.

¹¹ Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muahammed İbnü'l Cevzi, *Kitâbu'l- Mevdûât* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1996), 1:108.

¹² İbnü'l Cevzi, *Kitâbu'l- Mevdûât*, 1:107.

¹³ İbnü'l Cevzi, *Kitâbu'l- Mevdûât*, 1:107.

¹⁴ İbnü'l Cevzi, *Kitâbu'l- Mevdûât*, 1:108.

¹⁵ İbnü'l Cevzi, *Kitâbu'l- Mevdûât*, 1:107-109.

yapılan tartışmaların neticesinde ortaya çıktığı iddiasında bulunan araştırmacılar da vardır.¹⁶

İslam tarihinde kara bir leke olarak yer edinen bu Mihne hadiseleri, kadıların, fıkıhçıların ve hadisçilerin, Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğuna yönündeki görüşü kabul etmeleri konusunda sorguya çekilmeleri olayları olarak başlamıştır. Bu sorgulamalar ve ardından gelen baskı, zulüm, eziyet ve yaptırımlar Abbâsî Devleti'nin 7. Halifesi olan Me'mun'un vefatından yaklaşık 4 ay önce başlatılmıştı. Ardından gelen Halife Mu'tasım ve Halife Vasık aynı şekilde, hatta daha da şiddetlendirerek süreci devam ettirmişlerdi.¹⁷

Ehl-i Rey: 2/8. Yüzyılda ortaya çıkmış olan Kufe merkezli bir fıkıh ekolüdür. Bu kelime sözlükte şahsi görüş, düşünce ve kanaat manalarına gelmektedir. Fıkhi literatürde ise “Müçtehidin hakkında bir nass bulunmayan fıkhi bir konu hakkında belirli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsi görüştür.” olarak tanımlanmaktadır. Ehl-i Re'y terkihi ise “re'y mensubu olan kişiler, taraftarlar” manasında kullanılmaktadır. Ehl-i Re'y'e mensup olan kişiler sahabeden beri Irak bölgesinde özellikle de Kufe merkezli ortaya çıkan fıkhi bir hareketin 2/8. Yüzyıldan sonra özel adı haline gelmiş bir oluşumdur. Kufe de temelleri atılan bu ekol zamanla diğer bölgelere de yayılmıştır. Kufe merkezli re'y ekolünün oluşmasında en büyük etkisi olan isimler “Hz. Ömer, Ali ve İbn Mes'ud'dur.” Re'y ekolünün tabiin devrindeki Kufe bölgesindeki en önemli ismi olarak İbrahim en-Nehai zikredilmektedir. Ondan da öğrencisi Hammâd b. Ebi Süleyman vasıtası ile bu ekolün temsilciliği Ebû Hanîfe'ye geçmiştir. Böylelikle Hanefî mezhebi Ehl-i Re'y mensupları arasında kabul edilmektedir.¹⁸

Ehl-i Hadîs: Bu terkip sahabe döneminden beri kullanılagelmektedir. Hadis rivayeti yapan kişiler için kullanılan bu terim Ashabü'l-Hadis ya da sahibü'l-hadis isimleri ile anılmaktadırlar. Bu terkip zamanla sahabe dönemindeki manasından farklı olarak “Hadis ile amel eden kişi” manasında kullanılmaya başlamıştır. Ehl-i Hadîs'in en önemli isimleri arasında kabul edilen Ahmed b. Hanbel Ehl-i Hadîs terkihi bu manada

¹⁶ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, trc. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020), s.338-342; Mutlu Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti* (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019), s.25.

¹⁷ Nahide Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.11.

¹⁸ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 520-524.

tanımlamıştır. Ehl-i Hadîs mensupları hadisleri mümkün mertebe yorum yapmadan ve kıyas metotlarını kullanmadan hayatlarına uygulamaya çalışmışlardır. Akli ilimlerin yerine nakli ilimler ile ilgilenmişlerdir.¹⁹

¹⁹ Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis - Fıkıh”, *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10: 508-512.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ MİHNE DÖNEMİ VE HANEFİLİK

1.1. Birinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Siyasal Koşullar

Abbâsî Devleti'nin devlet yöneticileri aynı zamanda halife idiler. Bu halifeler hilafetleri esnasında hem dini hem siyasi ve hemde sosyal politikalarla devleti yönetme çabasına girmişlerdir. Bu şekilde sadece Abbâsî Devleti'ni değil genel itibari ile İslam toplumun tamamını yönetebilme amacı gütmüşlerdir. Bu nedenle de siyasal, toplumsal, kültürel ve dinsel alanlarda birçok gelişmeler yaşanmıştır.²⁰

Abbâsî Devleti hanedanlarının soyu Ehl-i Beyt'e dayanmaktadır. Peygamberimizin soyu olan Kureyş kabilesinden Haşimoğulları koluna mensupturlar. Şöyle ki; Peygamberimizin amcası olan ve İslamiyetin yayılması için büyük çabalar gösteren Abbâs b. Abdulmuttalib(v.32/653)'in soyunun devamıdır.²¹ Peygamberimizin amcası Abbas'ın vefatının ardından Abbas'ın oğlu olan Abdullah b. Abbâs (v.68/687) liderlik konumuna geçti.²² Abdullah kendi yaşamı süresinde Emevi Devleti ile hep iyi ilişkiler kurdu ve oğlu Ali'ye (v.118/736) Emevi Devletine yakın durması gerektiğini tavsiye etti.²³

Emevilerin 6. Halifesi olan Halife Velid (86-96/705-715) dönemine kadar Abbasoğulları ile Emevi Devleti arasındaki siyasi ilişkiler iyi bir düzeyde devam etmiştir. Ancak Halife Velid zamanına gelindiğinde Emevi Devleti ile Abbasoğulları arasındaki ilişkiler bozularak araları açıldı.²⁴

98/716-717 yılına gelindiğinde Alioğulları soyundan gelen Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye (v.98/716-717), Emevi Devleti'nin Başkenti Şam'a

²⁰ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.2.

²¹ Muhammed b. Sa'd b. Münî ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitabu Tabakati'l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, t.y.), 4:28-32.

²² Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vadih el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî* (Beyrut: Daru's-Sadîr, 1993), 2:205; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi Tarihü'r-Rusul ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. Bs (Kahire / Mısır: Darü'l-Mearif, t.y.), 5:141-143.

²³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 3:321; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.7.

²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, trc. Adnan Demircan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 4:78-79; Ahmet Nuri Koca, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), s.138-139; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.7.

yolculuğa çıktığı bir zamanda Emevi Devleti'nin o dönemki Devlet Başkanı ve Halifesi olan Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715/717) ile bir görüşme yaptı. Bu görüşme esnasında Ebû Haşim, halifenin övgülerine ve haranlıklarına mazhar oldu.²⁵ Ebû Haşim Şam'daki seyahatini bitirip memleketi olan Hicaz'a doğru yola çıktığında, yolda iken Humeyme bölgesinde mola verdi. Burada misafir olarak kaldığı Abdullah b. Ali isimli şahsın evinde şüpheli bir şekilde öldü.²⁶ Aktarılan bazı rivayetlerde Ebû Haşim ölmeden hemen önce "Halifelik hakkının kendilerinde olduğu, babasından miras kaldığını ve kendisine biat eden taraftarlarının Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'nın (v.125/743) yolundan gitmelerini vasiyet etmiştir.²⁷ Abbâsî Devleti'ni ihtilale kadar götürecek sürecin başlangıcı olarak kabul edilen bu olayın ardından yaşanan sonraki süreçlerde Abbâsî Devleti, halifeliğin kendilerinde olması gerektiğine dair meşruluğunu hep bu olaya dayandırarak ön plana çıkardılar.²⁸

Şia'nın önderlerinden kabul edilen Ebû Haşim'in halifelik hakkını Alioğullarından birine değil de Muhammed b. Ali'ye devretmesi kaynaklarda şu şekilde açıklanır; kendisinden sonra Halifelik makamına geçecek bir oğlu olmadığı²⁹ için ve Şia'nın görüşlerinin bazılarını kendisine yakın bulmadığı³⁰ için halifelik hakkını ona bıraktı. Ona şöyle dedi: "Bu işin sahibi sensin. Bu hilafet işi senin çocuklarında olacaktır. Şiayı ona yönlendir."³¹

Muhammed b. Ali, Ebû Haşim'den vasiyet olarak aldığı halifeliği ele geçirebilme çabalarını bir ihtilale dönüştürdü ve ihtilalin söylemini ise "er-Rıza min Âli Muhammed"(Muhammed ailesinden razı olunacak kişi) olarak belirledi.³² Bu slogan

²⁵ Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed b. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* (Kahire: Lecnetü'l-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1952), 5: 218.

²⁶ Ebû Hâşim'in vefatıyla alakalı farklı iddialar da vardır. Emevilerin zehirlediğine yönelik bilgiler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 4:80; el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:221-222; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 4:108. Bazı kaynaklarda ise ölümü ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, 5:327-328; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), s.367-368.

²⁷ İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, 5:328; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3:275; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 5: 2019.

²⁸ Koca, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s.184-188; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.7-8.

²⁹ Koca, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s.177.

³⁰ Faruk Ömer, "Abbâsîlerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Cem Zorlu, 13 (2002): 194-197.

³¹ İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, 7:322.

³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 4:81; Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bek Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa* (Daru's-Sekafe, 1989), s.312.

sayesinde Haşimoğulları kabilesinin tamamını kapsayıp ve ihtilali daha geniş kitlelere yayabilecekti.³³

Muhammed b. Ali ihtilalini gerçekleştirdiği dönemde oldukça planlı bir politika sürdürdü. Ona göre daha önce Alioğullarından Emevi Devleti'ne karşı ihtilal girişiminde bulunanların başarısız olmalarının nedenleri bir anda, plansız bir şekilde bunu devreye sokmaları olmuştu. O nedenle kendi ihtilalinin ilk aşaması olarak gizli davet dönemini yürüttü. Bu bağlamda Şii nüfusun büyük kısmını kendisine bağlamış, Irak ve Horasan bölgesine propagandasını yapacak taraftarlarını göndermiştir.³⁴ Gizli davet döneminde kendi adını gizli tutmuş ve amcaoğulları olan Alioğullarını da yanına alarak davasının ölse dahi devam etmesi imkânını oluşturmuştur.³⁵ İhtilal için Mevâli nüfusun ağırlıkta olduğu Horasan bölgesi seçilmiştir. Ancak Arapların da desteklerini alabilmek adına farklı bölgelere dönderilen davetçilerin çoğunluğu Araplardan seçilmiştir. Böylelikle Mevâli ile Arapların eşit tutulacakları bir yönetim getirecekleri iddialarını desteklemiş ve her iki taraftan da taraftar edinmişlerdir. Muhammed b. Ali kendi ihtilalinin temellerini oluşturduğu dönemde Ebû Haşim'in damadı olan Zeyd b. Ali farklı bir isyan başlatmış ancak başarısız olunca öldürülmüştür. Muhammed b. Ali bu durumu kendi lehine çevirerek bunun sorumlusunun Ümeyyeoğulları olduğunu söyleyip Abbâsî ihtilalini hızlandırma fırsatı bulmuştur.³⁶ Muhammed b. Ali 125/742 yılında vefat etmeden önce sistemleştirdiği davasını oğlu İbrahim b. Muhammed'e bıraktı.³⁷ Aynı yıl Emevi Devleti'nin en güçlü halifelerinden olan Haşim b. Abdülmelik de vefat etti.³⁸ Onun vefatının ardından Emevi Devleti zayıflamaya başladı. İbrahim b. Muhammed ihtilalin fiili aşamasını 12/745 yılından 132/750 yılına kadar olan 5 yıllık süreçte aşamalı olarak devam ettirmiştir. Bu süreçte en büyük etki Ebû Müslim'e aittir. Sürecin en etkili ismi oydu.³⁹ Diğer devlet başkanları ile görüşmeler yaptı, farklı bölgelere davetçiler göndermeye devam etti. Sonunda Emevi Halifesi Mervan durumdan haberdar oldu.

³³ Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), s.27-29.

³⁴ İbrahim Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi-Hâşimi İlişkileri* (TDV Yayınları, 2022), s.369-371.

³⁵ İlknur Apak, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2019), s.48.

³⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dineveri, *el-Mearif*, thk. Servet Ukkâş (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye el-Amme el-Kitab, 1992), s.216; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 4:472.

³⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 4:161; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 4:227.

³⁸ Nadir Özkuyumcu, "Hişam b. Abdülmelik", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 148-150.

³⁹ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 7:355.

İbrahim b. Muhammed'i tutuklattırarak huzuruna getirtti. Ardından da hapsetti.⁴⁰ Bu olayın ardından Ebû Müslim başa geçmiş ve bazı bölgeleri ele geçirerek biat almaya başlamıştı.⁴¹ Öyle ki bu süreçte diğer rakibi olan Ali b. Kirmani ve kardeşini dahi öldürttü.⁴² Bayağı kanlı çatışmalara sahne olan dönemin ardından İbrahim b. Muhammed'in halefi olan Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed ihtilalin gizli ve açık dönemlerinde pek fazla bir role sahip olmamasına karşı İbrahim b. Muhammed tarafından halef tayin edilmesi nedeni ile şartlar olgunlaştıktan sonra 132/749 yılında Halifeliğini ilan etti. Kufe Camii'nde biat aldı. Hutbe okudu, namaz kılıp, minbere çıktı.⁴³ Böylelikle Abbâsî Devleti kurulmuş oldu. Es-Seffah lakabı ile tanınan Ebu'l-Abbas da Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi oldu.⁴⁴

Abbâsî Devleti'nin kurucuları arasında sayılan ve 2. Halifesi olan Cafer el-Mansur (136-158/754-775) halifeliği geçtikten sonra Abbâsî Devleti'nin ihtilal ve kuruluş aşamalarında büyük bir desteği olan Alioğullarını bir tehlike olarak gördü. Ardından onları düşman ilan etti. Bunun ardından Alioğulları ile Abbâsî Devleti arasında zorlu mücadelelerin yaşandığı bir dönem başladı.⁴⁵

Cafer el-Mansur'un halifeliği dönemine gelindiğinde başkent haline getirilen ve mihne olaylarının en çok yaşandığı şehir olarak bilinen Bağdat, sosyo-kültürel anlamda zengin bir yapıya sahipti. Farklı farklı etnik kökenlere ve inançlara sahip insanların bulunması kültürel anlamda bir zenginlik sağlamasına rağmen dini ve siyasal anlamda çekişmelere zemin hazırladı.⁴⁶

Halife Cafer el-Mansur hilafete gelmesinin ardından Alioğullarına karşı baskıcı yönetimini giderek arttırdı. Kendisi için tehlike olarak gördüğü Alioğullarından olan Haseni kolundan Muhammed En-Nefsu's-Zekiyye'ydî(v.145/762). Abbâsî Devleti'ne ilk

⁴⁰ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 7:370; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 5:33-44.

⁴¹ Apak, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh*, s.69.

⁴² Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 7:368-388; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 5:46-47.

⁴³ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 7:424-425; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 5:65.

⁴⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû'l-Abbas es-Seffâh", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 283-284.

⁴⁵ Mehmet Sait Hatipoğlu, *Siyasî-İçtimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Ankara: Otto yayınları, 2015), s.131; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.16.

⁴⁶ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2001), s.375-389.

isyan eden kişi olan Muhammed özellikle babasına ve diğ r akrabalarına karşı yapılan haksızlıklara daha fazla tahammül edemedi ve kardeşi İbrahim(v.145/763) ile birlikte 145/762 yılında bir isyan başlattı.⁴⁷

Abb s  Devleti bu isyanı kan dökerek bastırdı.⁴⁸ Bu olay ilk bakışta basit bir isyan gibi görünse de bu olayın ardından Haşimiler kendi içinde kesin olarak ikiye ayrılmış oldu. Hz. Alioğulları Hz. Ali taraftarları olarak, Abbasoğulları da devlet taraftarı olarak kutuplaştı.⁴⁹ Abb s  Devleti, Hz. Ali'nin soyundan gelenleri ve onların taraftarlarının desteğini kaybedince yeni bir politika belirledi. Müslümanların çoğunun desteğini alabilmek adına Ravendiyye⁵⁰ olarak tanınan, kendilerine destek veren, ancak ilk aşırı grup olarak bilinen şii gruptan uzaklaştırdı. Daha sonra aşamalı olarak tüm Müslümanların desteğini alabilmek adına yeni bir söylem geliştirdiler. Bu söylemde merkeze Kur'an ve Sünnet'i koydular. Böylelikle kendi otoritelerini Kur'an-ı Kerim'e ve Sünnete dayandırabilip meşruiyet sağlayabileceklerdi. Bu şekilde büyük kitlelere ulaştırdı.⁵¹

Halife Cafer el-Mansur otoritesini Allah iradesine dayandırdı. Allah'ın adına yöneticilik görevini yerine getirdiğini, Halifelerin dünyada Allah'ın g   ve otoritesini temsil ettiğini söylüyordu.⁵² Keza ilerleyen aşamalarda detaylıca işleyeceğimiz üzere Halife Me'mun da 1. Mihne hadiselerini başlattığı dönemlerde yazmış olduğu birinci mektubunda halifeliğin Peygamberlik kurumunun varisi olduğunu dile getirmiştir.⁵³

Halife Me'mun dönemine kadar Hilafete gelen Halifeler, genel itibari ile her kesimden Müslümanlarla iyi geçinmeye çabalamışlardır. Hem Ehl-i Re'y olarak bilinen Mu'tezili ve Mürcii  limlerini hem de Ehl-i Had s  limlerini kendi saflarına çekmeye çabalamışlardır. Genel itibari ile her iki tarafla da iyi ilişkiler kurmaya yönelmişlerdir.⁵⁴

⁴⁷ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih 't-Taberi*, 7:558-559; Saylık, *Abb s  Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.16-17.

⁴⁸ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih 't-Taberi*, 7:558-609; Cem Zorlu, "Abb s lere Yönelik Dini ve Siyasi İşyanlar", *Ankara Okulu Yayınları* 30/1 (2001): 211-282.

⁴⁹ Patricia Crone, *Ortaçağ İşlam Dünyasında Siyasi Düşünce* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), s.135.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa  z, "Keys niyye", *D  * (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 362-363.

⁵¹ Muhammed  bid el-C bir , *Arap İşlam Aklının Oluşumu* (İstanbul: Kitabevi, 2000), s.426; Saylık, *Abb s  Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.18-19.

⁵² el-C bir , *Arap İşlam Aklının Oluşumu*, s.430-431.

⁵³ İbn Tayfur - nşr. İzzettin Altar, *Kitabu Bağdat* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1949), s.182; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih 't-Taberi*, 7:631.

⁵⁴ Saylık, *Abb s  Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.23.

Halife Me'mun'un başa geçmesinin ardından durum değişmiştir. Me'mun ağırlıkta Mevâli ile iyi ilişkiler kurmuş ve Mevâli'nin ağırlıkta olduğu Mu'tezile, Mürcii ve Ashabu'r-Re'y âlimleri olarak bilinen âlimlere daha yakın davranmıştır.⁵⁵

Ehl-i Re'y denilince Irak ekolü mensubu olup nakli delillere ek olarak re'y ve kıyası delil kabul edenler ile yalnızca gelenek ve nakli delili kabul edenlerden oluşan Ehl-i Hadîs arasındaki farklılıklar genel anlamda fikri alanlardaydı. Ancak zamanla giderek artan bu ayrışmanın politik bir nedeni de vardı. Halife Me'mun hilafete çıkabilmek için kardeşi Emin ile giriştiği taht mücadelesi esnasında ağırlıkta Mevâli'nin desteğini almıştı. Kardeşi Emin'i ise Arap nüfus destekliyordu.⁵⁶ Bu dönemde yaşanan mücadeleler hem siyasi hem dini hem de etnik bir mücadeleydi. Emin'in ağırlıkta Araplardan oluşan Ehl-i Hadîs taraftarları ile birlikte Kur'ân ve Sünnet merkezli bir mücadele başlatması Me'mun'un harekete geçmesine neden oldu. Çünkü Emin muhafazakâr ve geleneği savunan Arapların neredeyse tamamının desteğini almayı başarmıştı. Halife Me'mun hilafete geçince kendisine destek veren Ehl-i Re'y mensuplarını ön plana çıkardı. Öyle ki iki kardeş arasında yaşanan taht kavgası gibi görünen bu olay, daha sonraki dönemde Halife Me'mun tarafından 218/833 yılında başlatılan Halku'l-Kur'ân meselesi gibi bahaneler ile Ehl-i Hadîs'in gücünü kırma politikasına dönüştü. Keza bu kapsamda ilk olarak kadıları, fakihleri ve muhaddisleri sorguya çekti.⁵⁷ Daha sonraki bölümlerde de detaylıca anlatacağımız üzere Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmeyerek 1. Mihne Dönemi'nde yaşananlardan en büyük nasibi alanlar Ehl-i Hadîs âlimleriydi.⁵⁸

Abbâsî Devleti'ndeki sosyo-politik ortamda Halife Me'mun ulema kesimine karşı bir otorite sağlamak amacıyla Halku'l-Kur'ân fikrini ortaya atmış ve bu bağlamda Mu'tezileyi desteklemiştir. Cabiri'ye göre Halku'l-Kur'ân fikri daha öncelerde Cad b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi âlimler tarafından Emeviler döneminde cebr doktrinine karşı olarak da ortaya atılmıştı. Emeviler döneminde muhalefet oluşturmak için kullanılan Halku'l-Kur'ân fikrini kabullenerek "Kur'ân mahlûktur." demek meselesi Abbâsîler devrine gelindiğinde ise "Kur'ân mahlûk değildir." demek bir muhalefet aracı oldu.

⁵⁵ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.22-47.

⁵⁶ Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.32.

⁵⁷ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.183; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:634.

⁵⁸ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.180-186; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 6:631-637.

Abbâsî yönetiminden razı olmayan, Emevi dönemine sempati duyan özellikle de kendilerini Ehl-i Hadîs olarak tanımlayan zümrenin sloganı haline dönüşmüştür.⁵⁹

Halife Mütevekkil dönemine gelindiğinde Mütevekkil 1. Mihne Dönemi politikalarını sonlandırabilmek için öncelikle güçlerinin azalması için beklemiştir. Halifeliğinin ilk yıllarında 1. Mihne Dönemi'nde etkin rol alan Ahmed b. Ebû Duâd ve İshak b. İbrahim gibi isimlerin konumlarını korumuştur. 237/852 yılına gelindiğinde ise gerekli ortam oluştuğu için Mihne ile ilgili her türlü konuşmayı dahi yasaklamış ve uygulamalara son vermiştir. Ahmed b. Ebû Duâd vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu Ebû Velid Muhammed b. Ahmed görevinden azledilerek Bağdat'a sürülmüş ve Kâdu'l-Kudât'lık makamına Yahya b. Eksem getirilmiştir.⁶⁰

Bu olayların yaşandığı dönemde Halifeler otoritelerini Allah iradesinden aldıklarını dile getirirler, Allah adına bir yönetim görevi üstlendiklerini söylerlerdi.⁶¹

1.2. Birinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Dini Düşünce

Özellikle 1. Mihne ve 2. Mihne Dönemleri'nde Abbâsî Devleti'nin mezhep mücadeleleri ile fikri tartışmaların ön plana çıktığı, mezheplerin dini eğilimlerinin siyasi-dini bir eğilim haline dönüştüğü, mezhep önderlerinin siyasal işbirlikleri içine girdiği karışık bir dönem olmuştur. Halifeler açısından yapılan çalışmalara bakıldığında yaşanan Mihne hadiselerinin temelinde dini ve siyasi nedenler vardır. Ancak konunun etnik bir yansıma boyutunun da olduğu hususu üzerinde pek durulmamıştır. Öyle ki; Arap-Mevâlî çatışması temelinde şekillenen çatışma, sonraki dönemlerde savunucuları aracılığı ile Mihne politikaları adı altında siyasal bir baskılama aracına dönüştürülmüştür. Olayın dini nedenlerden kaynaklandığı iddia edenler, Halife Me'mun'un Mu'tezile mezhebi mensubu olduğunu ve bu uygulanan Mihne politikalarının da Mu'tezili kaynaklı olduğunu savunmuştur. Bir kısmı da Halife Me'mun'un Şii-Zeydi olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Me'mun'un Alioğullarına karşı olumlu yaklaşımlarından ötürü bu

⁵⁹ Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.155.

⁶⁰ Mine Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), s.22-23.

⁶¹ el-Câbirî, *Arap İslam Aklının Oluşumu*, s.430-431.

görüşü savunanlar yaşanan Mihne olaylarının Mu'tezile-Zeydiyye bağlantısı üzerinde durmuşlardır.⁶²

Mihne dönemlerinde yaşananların İslam tarihinde büyük bir önem arz etmesinin nedeni “kendine has dini, siyasi ve sosyal birçok özelliğe sahip olması”⁶³ şeklinde açıklanmaktadır. Mihne hadiseleri başta Bağdat'ta⁶⁴, Mısır'da⁶⁵, Kufe'de⁶⁶, Mekke'de⁶⁷, Tirmiz'de⁶⁸, İfrikiyye'de⁶⁹, İsfahan'da⁷⁰ olmak üzere birçok bölgede uygulanmıştır.⁷¹

Her ne kadar 1. Mihne Dönemi sorgularında esas konu Halku'l-Kur'ân meselesi gibi görünse de bu konunun yanı sıra sorguya çekilen âlimler farklı konulardan da imtihana tabi tutulmuşlardır. Bunlar: “rü'yetullah, cennet-cehennem, kabir azabı, mizan, Allah'a mekân atfedilmesi, teşbih, tevhid ve adalet, Hz. Ali ile Hâşimoğullarının fazileti” üzerine olan konulardır. Mihne Dönemi uygulamalarından etkilenen Ehl-i Hadîs mensubu önemli isimler arasında dönemin kanaat önderi olarak kabul edilen isimler ve bunların taraftarları da vardır. “Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir'in (v.179/795) taraftarları, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'nin (v.204/820) taraftarları ile Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (v.241/855) ve diğer bazı öncü muhaddisler” öne çıkan isimlerdendir.⁷² Buna karşılık olarak da Mihne hadiselerinin yaşandığı dönemde bu uygulamaları bizzat yürüten özellikle de Halife Mu'tasım döneminde Kâdu'l-Kudât olan Ahmed b. Ebî Duâd (v.240/854) ve ona bağlı bulunan çoğunlukta Ehl-i Re'y mensubu kadılar ve devlet görevlileri vardı.⁷³

Mihne Dönemi'nde kullanılan araçlara bakıldığında Halku'l-Kur'ân meselesinin Emevi Devleti'nin iktidarına dayandırıldığı görülmektedir. O dönemde uygulanan zorlama politikalarına karşı çıkabilmek adına karşıt görüşte olan kişiler tarafından bu

⁶² Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.2-3.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel* (Mısır, 1993), s.31.

⁶⁴ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberî*, 9:138.

⁶⁵ Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temimi - tahk. Yahya Vehib el-Ceburi, *Kitabu'l-Mihen* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1983), s.274.

⁶⁶ Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Ma'ruf Vekî, *Ahbâru'l-Kudât* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 918), 3:191.

⁶⁷ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 1:268.

⁶⁸ Ebu Abdullah Şihabuddîn Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 2:26-27.

⁶⁹ Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân*, 1:228-231.

⁷⁰ Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân*, 1:206-210.

⁷¹ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.31-32.

⁷² Ebu Nuaym İsfehani, *Hilyetü'l-Evliyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il- İlmiyye, 1988), 9:197.

⁷³ Mehmet Ümit, “Mihne Dönemi'nde Hanefîler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Ocak 2010): 101-130; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.32-33.

görüşün savunulduğu aktarılmaktadır. Allah'ın sıfatlarının mahlûk olduğu ve bu bağlamda da Kur'ân-ı Kerim'in de mahlûk olması gerektiği fikrini ortaya atmış ve bu şekilde zorlayıcı düşünce sistemini reddetmişlerdir. Hatta bu görüşte olan bazı kişilerin Emevi Devleti tarafından öldürüldüğü de bilinmektedir.⁷⁴ Cabiri de; Emevi Devleti Döneminde bu fikri savunanların öncüleri olarak Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ı zikreder. Emevi Devleti döneminde muhalefeti temsil eden "Kur'ân-ı Kerim mahlûktur." fikri, Abbâsî Devleti döneminde muhalefet tarafından "Kur'ân mahlûk değildir." şeklinde yine bir muhalefet aracına dönüşmüştür. Emevi Devleti döneminde muhalif kanadın gündeminde olan Halku'l-Kur'ân tartışmaları Abbâsî Devleti'nde Halife Me'mun Dönemi'ne gelindiğinde iktidarın tartıştığı bir mesele haline dönüştü. Halife Me'mun Dönemi'nde Hicazîyyûn Ekolü mensubu olan Ehl-i Hadîs taraftarları, Kur'ân-ı Kerim'in hem lafzının hem de manasının gayrimâhluk olması gerektiğini savunuyorlardı. Zira onlara göre Kur'ân-ı Kerim "Allah'ın zatı ile kaim ve kadim olduğu için Allah kelimiydi ve mahlûk değildi." Bunun aksini iddia etmek ve inanmak ise kişiyi küfre sürüklerdi.⁷⁵

Ehl-i Hadîs'in bu görüşünün aksine Şiiler, Mu'tezlîliler ve Mürciiler ve bunlara yakın olan kesimlere göre ise; Kur'ân-ı Kerim'in asıl manada ilahi bir kelimadır. Allah'ın zatından ayrı bir devamı ve kalıcılığı yoktur. Allah'ın kelam sıfatının bir yansımasıdır. Allah kelam sıfatı ile yaratmış olduğu harfleri ve sesleri kullanarak konuşmaktadır. Bu nedenle de Kur'ân-ı Kerim'in ezeli olması mümkün değildir. O, sonradan yaratılmış olduğu için mahlûktur.⁷⁶

Abbâsî Devleti'nin ilk 2 asrında fıkıh tedvin edilmiş ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Daha öncelerde gerek Emeviler gerekse 4 büyük halife döneminde Hicazîyyûn ve Irakîyyûn ayrımı vardı. Bu ayrım çevre ve hoca farklılığından kaynaklanan farklı fıkıh hükümlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Ancak Emevilerin son dönemlerine gelindiğinde bu ayrım yerini hadis ve rey şeklinde değişmeye başladı. Fıkhi hükümler verilirken Ehl-i Hadîs ve ehl-i rey mensupları arasında yeni bir tartışma ortaya çıkmıştır. Hakkında hüküm bulunmayan fıkhi meselelerde hadisin ve re'yin kaynak olarak

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 4:283-284.

⁷⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Halku Efâli'l-İbâd ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve Ashâbi't-Ta'til* (Riyad, 2005), s.118-121.

⁷⁶ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn* (Kahire: Resâ'ilü'l-adl ve't-tevhid, 1971), 1:193-195; Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15: 371-375; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, 36-37.

kullanılıp kullanılmayacağı, eğer kullanılırsa ne ölçüde nerelerde kullanılabileceği gibi meseleler üzerinde çıkan tartışmalar ekolleşmelere neden oldu.⁷⁷

Fetihlerin beraberinde gittikçe genişleyen İslam coğrafyasında yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Birbirinden farklı anlayışlar ve bakış açıları çeşitli içtihatların yapılmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda da Irak bölgesinde İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve öğrencileri tarafından geliştirilen Hanefîyye ekolu oluşmuştur. Hanefîyye, re'yi önceleyen bir ekol olmuştur. Medine bölgesinde ise Malik b. Enes önderliğinde Malikiyye ekolu oluşmuştur. Onlar da amele vurgu yapan bir ekol olmuştur. Bu iki ekol arasında itidalli bir yol izlemeye çalışan İmam Şafii ise bu ekollerin hadise karşı yaklaşımlarına tepki göstermiştir.⁷⁸

Abbâsî Devleti İslam Hukuku'nu kanunlaştırmaya çalışmıştır. İlk dönemlerinde Kâdu'l-Kudâtık kurumunu kurmuş ve kadıların siyasetten bağımsız olmasını sağlamaya çalışmıştır. Yine bu dönemde tasavvuf hareketleri de çıkmış ve gelişmiştir. Kültür açısından da genişleyen Abbâsî Devleti sınırlarının genişlemesi ile farklı milletlerin insanları ile kaynaşmış ve onların kültürleri ile temasa geçmiştir. Halife Me'mun döneminde bu kapsamda Beytû'l-Hikme adı verilen büyük kütüphaneler kurulmuştur. Özellikle felsefe alanında olmak üzere birçok dilde ve alanda eserler Arapça'ya çevrilmiştir. Yine bu dönemde Abbâsî devleti tıp, kimya, astronomi, coğrafya gibi alanlarda da ilerlemiştir.⁷⁹

Felsefe alanında yapılan tercümeler İslam âlimleri arasında farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına temel oluşturdu. Özellikle felsefe alanı ile ilgilenen ve akli önceleyen Mu'tezile mezhebi oldu. Dış kültürlerin temasının etkisi ile Ehl-i Sünnet inancına ters düşen Halku'l-Kur'ân fikrini benimsediler. O döneme kadar Ehl-i Sünnet bu konuda Kur'ân-ı Kerim'in Allah'ın keliması olduğu ve mâhluk olmadığı konusunda hemfikir olup herhangi bir tartışma ortamına girmemeye çalışırdı. Ancak Halife Me'mun döneminde başlayan 1. Mihne Dönemi uygulamaları ile Halku'l-Kur'ân fikri kabul ettirilmeye

⁷⁷ Esad Kılıçer, "Ehl-i Rey", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10: 520-524; Öğüt, "Ehl-i Hadis - Fıkıh", 10: 507-512.

⁷⁸ Tahir Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2017), s.19.

⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız - Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 31-56.

çalışıldı. Bu süreçten öncelikle hadis âlimleri etkilenmiş olsa da sonra fıkıh âlimleri de hedefe alındı.⁸⁰

Hadis ve fıkıh âlimlerinin yanı sıra Tasavvuf âlimleri de bu süreçten etkilenenler arasındadır. “Bâyezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısırî ve Tüsterî” gibi âlimler sürgüne zorlanmış, vatanlarını terk etmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. “Nûrî ve Semnûn” gibi âlimler takibat altına alınmışlardır. Hatta “Hallâc-ı Mansûr” da yine bu dönemde yaşananların bir yansıması olan ve etkisini devam ettirdiği 2. Mihne Dönemi’nin ardından Abbâsî Devleti’nin siyasi politikalarının bir yansıması olarak 922 yılında Bağdat’ta katledilmiştir. Mutasavvıflar bu yaşanan olumsuz durumlara rağmen ağırlıkta Ehl-i Sünnet çizgisi üzerinde öğrenci yetiştirmiş ve eserlerini kaleme almaya devam etmişlerdir.⁸¹

Halife Me’mun, 1. Mihne Dönemi uygulamalarını başlattığı esnada gönderdiği ilk mektubunda da Halifelik makamını, Peygamberlik kurumunun bir mirasçısı olarak beyan etmiştir.⁸²

Abbâsî Devleti’nin başkenti olan Sâmerra, bir dönem olarak kendinden söz ettirmiş ve bu Sâmerra Dönemi’nde yaşanan 1. Mihne ve 2. Mihne hadiselerinin etkisiyle mezhep mücadelelerinin ortaya çıkmış, fikri alanda meydana gelen tartışmaların şiddetlenerek en üst seviyeye ulaşmıştır. Mezhepler arasında yaşanan bu durumlar nedeni ile hem dini hem siyasi anlamda değişimlere uğradığı, bu durumdan en az zararlı çıkabilmek adına mezhep ve fırka öncülerinin dönemin halifeleri ile yakın ilişkiler kurmaya çalıştıkları bir dönemdir. Halifelerin bu Mihne dönemlerinde uygulamış oldukları politikalarının, çoğunluklu görüşe göre, dini ve siyasi sebeplerden kaynaklandığı iddiası ortaya atılmıştır. Mihne hadiselerinin etnik köken açısından bir nedeni olan Arap-Mevâli çatışmasından yeteri kadar bahsedilmemektedir. 1. ve 2. Mihne dönemlerinde uygulanan politikaları dini sebeplerle açıklayan araştırmacılar bunları iki noktaya ayırmışlardır: 1.) Halku’l-Kur’ân görüşünden hareketle Halife Me’mun

⁸⁰ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu’l-Bağdat* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 2002), 11:208; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffâz*, ed. thk. Zekerîya Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 2:516.

⁸¹ Fatma Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), s.25-26.

⁸² İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.182; Taberi, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberi*, 8:631; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.20.

Mu'tezile mezhebine mensup olduğu ve yaşanan bu politikaların Mu'tezile'den kaynakladığı iddiasıdır. 2.) Halife Me'mun'un Alioğullarına karşı sergilemiş olduğu olumlu tavırlar nedeni ile onun Şii-Zeydi olduğu iddiası üzerinde durulmuş ve yaşanan politikaların da Mu'tezile-Zeydiyye ile bir bağlantısı olduğunu savunmuşlardır.⁸³

1.2.1. Halku'l-Kur'an Meselesinin Mahiyeti, Kökeni ve İlk Temsilcileri

1.2.1.1. Halku'l-Kur'an Meselesinin Mahiyeti

Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusundaki tartışma ortaya atıldığı erken dönemlerde "Allah'ın zatı, isimleri ve sıfatları, vahyin anlamı ve alanı, kişilere verilen hür irade ve kader kavramları gibi konular etrafında şekillenen itikadi/kelami tartışmalarla ortaya atılmış bir inançtır. Aslında meselenin temelinde Allah'ın yarattıkları varlıklara benzetilmesi konusundaki hassasiyet neticesinde ortaya çıkmış, fakat bu meseleyi birden çok etmen büyüterek etkilediği için sonraları teolojik ve siyasi çatışmaların doktrini halini almıştır.⁸⁴

Bir görüşe göre; İslam dini kurumsal bir din sistematığına sahip olduğu için bu açıdan ele alındığında, Halku'l Kur'ân meselesinin Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatları hususunda yapmış olduğu yorumlamaların sonucunda ortaya çıkmış olan ikincil bir sorun alanı oluşturmaktadır.⁸⁵

Ancak Hristiyan toplumunda kabul gören Hz. İsa'nın "İlahi Kelamın Doğası" olduğu üzerine yapılan tartışmalar, Müslümanların Allah'ın sıfatları üzerine yapmış oldukları tartışmalardan daha önceki dönemlere dayanmaktadır.

Allah-u Teâla Kur'ân-ı Kerim'de kendi zatını ve sıfatlarını tanıtmıştır. Hz. Peygamber'de bu ayetlere ek olarak hadislerinde Allah'ın isim ve sıfatlarını sahabilere öğretmiştir. Ancak Allah'ı tanımak hususunda asr-ı saadetten uzaklaştıkça Müslümanlar ihtilaflara düşmüştür. Tartışılan konular arasında Allah'ın kelam sıfatı da vardır. Kelam, Allah'ın konuşma özelliği olan bir varlık olduğu sıfatıdır.⁸⁶ Bu sıfatı sebebi ile Allah'ı

⁸³ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.2-3.

⁸⁴ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.19.

⁸⁵ Bayram Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi* (Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Bayezit Üniversitesi, 2019), s.97.

⁸⁶ "تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ" "O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir..." (Bakara 2/253); "وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا" "...Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu." (Nisa 4/164)

beşeri sıfatlar ile açıklamaya çalışmak ve insanın anlama yetisine yaklaştırmaya çalışmak, asr-ı saadetten sonra problemlı bir alan haline dönüşmüştür. Asr-ı saadet döneminde Müslümanlar Kur'ân-ı Kerim'i "Allah'ın kitabı ve kelâmı" şeklinde tanımlıyorlar, inanıyorlar ve bu alanla ilgili herhangi bir tartışmaya girmiyorlardı.⁸⁷

Halku'l-Kur'ân ile ilgili tartışmaların ortaya çıktığı ilk dönemler mezheplerin oluşum süreci içerisinde oldukları, mezhep içi kimliklerin oluşumu, siyasi ve itikadi alandaki eğilimlerinin şekillendiği, mezheplere ait ana metinlerin telif edildiği bir dönem olması sebebi ile tam manada bir istikrarın sağlanmamış olması beraberinde birçok alanda kamplaşmalar meydana getirmiştir. Bu kamplaşmalar neticesinde sonraki asırları da etkisinde bırakacak, bugün bile hala âlimler arasında ihtilaf sebebi olacak Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinin de temelini oluşturmuştur.⁸⁸

İlk dönem âlimleri arasında bir tartışma konusu olan bu mesele daha sonraki dönemlerde devlet ideolojisi olarak benimsenmiştir. Ulema üzerinde bir baskı ve dayatma aracına dönüşmüştür.⁸⁹

Mu'tezile siyaset sahnesinde yer almaya başlayınca kendi prensipleri doğrultusunda bir yaklaşım sergilemesi ile birlikte özellikle kelimullah konusunda Kur'ân'ın mâhluk olduğu görüşünü savunarak Allah tarafından yaratıldığını savunmuştur. Allah'ın birliği konusunda da teaddüd-i kudemaya zarar vermemesi açısından birden fazla ezeli varlık olamayacağını savunmuştur. Böylelikle Allah'ın sıfatları üzerinden devam eden tartışmada Kur'ân-ı Kerim'in de kadim bir varlık olamayacağı sonucuna varmıştır. Bu nedenle de Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olması gerektiği görüşünü savunmuşlardır.⁹⁰

Öte taraftan Kur'ân-ı Kerim'in ezeli olduğu görüşünü savunanlar, Hristiyanların Hz. İsa'nın doğası ile ilgili kabul ettikleri inanışlar nedeniyle Hristiyanlardan etkilenildiği görüşünü eleştirmişlerdir.⁹¹

Müslüman toplum da Halku'l-Kur'ân meselesini farklı bir açıdan yorumlama çabası içine girmiştir. Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlere dayandırıldığı gibi, diğer ilahi

⁸⁷ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.20.

⁸⁸ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.21.

⁸⁹ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi*, s.97.

⁹⁰ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s.43.

⁹¹ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi*, s.97-98.

dinlerde de bu nevde tartışmaların var olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Öyle ki Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü savunanlar Yahudilikte Tevrat'ın da ezeli olmadığı⁹² yönündeki görüşleri delil olarak göstermişlerdir. Bu hususta Yahudilikten etkilendikleri yönünde eleştirilere uğramışlardır.⁹³

Ancak İslamiyetten önceki dönemlerde olan tartışmalar “kelamullah”ın yaratılıp yaratılmadığı hususundaydı.⁹⁴

Batıda da Halku'l-Kur'ân meselesi ilgi görmüş ve literatürlerine “*Createdness of the Qur'an*” adıyla giriş yapmıştır. Ama batılı oryantalistlerin yorumlarına göre bu mesele Kur'ân-ı Kerim'in yaratılıp yaratılmadığından çok Allah'ın sıfatlarının ezeli olup olmadığı ile ilgiliydi.⁹⁵ Üstelik bu meselenin kaynağının ise Hristiyan geleneğindeki Hz. İsa'nın doğası ile ilgili meselenin bir yansıması olduğu kabul edilmektedir.⁹⁶

Halku'l-Kur'an meselesinin ve Halife Me'mun'un uyguladığı Mihne hadislerinin siyasi arka planı bir çalışmada şöyle ortaya konmuştur: “Emin ve Me'mun'un iktidar mücadelesinde Mevali, annesi Arap olmayan Memun tarafını tuttu ve onu sultan yaptılar, o da onları destekledi. Me'mun, mevali Mu'tezile'nin “Kur'an yaraatılmıştır.” görüşünü alarak onun ile kendisini desteklemeyen Arap unsurları hesaba çekti, bunu kendinden sonra gelen iki halife de devam ettirdi, bu halk üzerinde sıkıntı yarattı, Mütevekkil ehl-i hadis tarafını tutarak rahatsızlığı dengelemeye çalıştı.”⁹⁷

İhtilal ile iktidara gelen ve Halifelik makamına oturan Abbâsî Devleti yönetecileri, daha göreve başladıkları ilk anda uygulayacakları politikayı belli bir şekilde ortaya koymuşlardı. Öyle ki ihtilallerini gerçekleştirirken yaptıklarını dahi Kur'ân ve sünnete dayandıracak bir delil bulmuşlardır. Yaptıklarında Kur'ân ve sünnetten bir delil getirerek daha fazla destek almayı başarmışlardır. Hatta ihtilallerini yaparken propaganda yapması amacı ile Horasan bölgesine gönderdikleri nakip ve davetçileri gönderdiklerinde onları gönderme nedenlerini Kur'ân-ı Kerim'de bazı ayetlere ve Peygamber sünnetine

⁹² Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (Ankara: Seba Yayınları, 1997), s.47.

⁹³ Ahmet Saim Kılavuz, “Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987): s.99-109.

⁹⁴ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi*, s.98.

⁹⁵ Arent Jan Wensinck, *The Muslim Creed* (London: Cambridge University Press, 1932), s.206-207.

⁹⁶ Duncan Black Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* (Beirut: Khayats Oriental Reprints, 1965), s.146; Wensinck, *The Muslim Creed*, 1932, s.52,186,206.

⁹⁷ Yüksel Macit, *Mutezileden Aforizmalar* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), s.76.

dayandırmış, bu şekilde taraftarlarını daha kolay ikna edebilmişlerdi. Bir ihtilal sonucu iktidara gelen Abbâsîler, aslında daha ihtilalin oluşum sürecinde izleyecekleri din politikasını açıkça ortaya koymuşlardı.⁹⁸

Halife Me'mun Dönemi'ne kadar Abbâsî Halifeleri genel itibari ile Sünni ekolün temsilcilerini korudular. Hem Ehl-i Sünnet hem de Ehli Hadis âlimlerin ilim ile meşgul olmalarını desteklediler. Ağırlıkta mücadeleleri Şia ve Alioğulları ile idi.⁹⁹

Me'mun Dönemi'ne kadar Halifeler her ne kadar Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduklarını söyleseler de dini meselelerde kendilerinden çok âlimleri dini otorite olarak görmüşlerdi. Örneğin İbn Mukaffa, Halife Mansur'a âlimlerin yönetimde yer alması gerektiğini ve fıkıh ile ilgili konularda söz haklarının bulunmasını ancak İran'da eskiden uygulanan sistemde olduğu gibi son kararı halifenin vermesi gerektiğini teklif etmiştir. Bu da Abbâsî Devleti yönetiminde âlimlere de söz hakkı tanındığı göstermektedir.¹⁰⁰

Fetihler, genişleyen İslam coğrafyasına katılan yeni insanlar, kültürler, inançlar, diller, bilimler vb. farklılıklar ile birçok değişikliği de beraberinde getirdi. Bu değişiklikler özellikle o dillerde ve kültürlerde yazılmış olan astronomi, fizik, tıp, geometri, felsefe, mantık ve teolojik kitapların Arap diline tercüme edilmesi ile oldu. Emeviler döneminde başlayan bu tercüme faaliyetleri Abbâsîler dönemine gelindiğinde yükseliş yönünde bir ivme kazanmış ve zirvesini Halife Me'mun döneminde yapmıştır. 830 yılında Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme'nin bir araştırma, kütüphane ve gözlemevi(rasathane) olması dönemin ilim ve felsefe alanında ne kadar ileri gittiğinin bir göstergesi olmuştur. Yine fetihler yolu ile iletişim kurulan diğer din âlimlerinden, özellikle Hristiyanların, Me'mun'un sarayında Müslüman âlimlerle münazaralarda bulunmaları da dikkat çeken başka bir husustur.¹⁰¹

Halife Me'mun'un mihne mektuplarının ilkinde Hristiyanlardan etkilendiğinin emareleri mevcuttur. Zira Me'mun mektubunda Müslüman halkı cahil olarak nitelendirmiş, Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmadığı inancını aktararak, her şeyi yaratanın

⁹⁸ SÖYLEMEZ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, 2016. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.12.

⁹⁹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.13.

¹⁰⁰ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.13.

¹⁰¹ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.24-26.

Allah olduğunu, cahil olan Müslüman kesimin ise “Kur’ân mahlûk değildir.” diyerek, Hristiyan inancındaki “Hz. İsa mâhluk değildir.” inancına benzediklerini söylemiştir.¹⁰²

Hem 1. Mihne Dönemi’nde hem de 2. Mihne döneminde yaşananlara tek bir açıdan bakmak doğru olmayacaktır. Muhakkak ki yaşananların “hem teolojik hemde toplumsal”¹⁰³ nedenleri vardır.

Bir ilim merkezi olarak kabul edilen Basra’da Mevâli dikkate alınır bir nüfusa sahipti. Bu bölgedeki ilmi faaliyetlerin gelişmesinde ve güçlenmesinde Mevâlinin de etkisi göz ardı edilemez. Bu şehrin ilmi ve kültürel ortamı içerisinde ortaya çıkan Mu’tezile bölgedeki ilk kırılmayı Mevâli üzerinden meydana getirmiştir. Böylelikle “Mevâli ile ilmi gayret veya entelektüel duyarlılık arasında bir ilişki” var olduğu gözler önüne konulmuştur.¹⁰⁴

Halife Me’mun entelektüel bir halifeydi.¹⁰⁵ Devlet politikalarını yönetirken ilim ile ilgili argümanları da kullanma gayreti gösterdi. Öyle ki geleneksel düşüncenin karşı perspektifinde farklı düşüncelere kapılar araladı. Böylelikle hem fikir alanında hem de ilim alanında kendini ön plana çıkarma çabası içerisinde olan Mu’tezile ile yakın ilişkiler kurmaya başladı.¹⁰⁶

Halife Me’mun 1. Mihne Dönemi hadislerini başlatmadan önce sadece fikri alanda bir tartışma konusu olan Halku’l-Kur’ân meselesi ile ilgili olarak tarafsız kalmayı tercih etti. Serbest olarak her ortamda tartışılmasına olanak sağladı. Bu fikrin olgunlaşması için gerekli altyapının tamamlanmasını bekledi. Bu fikrin savunucuları olan ağırlıkta Mevâli olan kitlenin Araplara karşı bir üstünlük sağlayabilmesi adına siyasi bir argüman olarak gördü. Gerekli ortam hazır olduktan sonra dâhil olmayı planladı.¹⁰⁷

Halife Me’mun gerekli altyapının tamam olduğuna inandığı bir anda, tam da Bizans’a karşı büyük ve önemli bir savaşa çıktığı bir dönemde 1. Mihne Dönemi uygulamalarını başlattı. Halife Me’mun’un 20 yıllık idarecilik birikimi ve Merv şehrinde

¹⁰² Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’ân Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.33-34.

¹⁰³ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.29.

¹⁰⁴ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.34-35.

¹⁰⁵ Nahide Bozkurt, *Mu’tezile’nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), s.24-25.

¹⁰⁶ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.42.

¹⁰⁷ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.45.

yaşadıklarının etkisi ile bu planını ortaya koymuştur.¹⁰⁸ Halifelik merkezini Merv'e taşımış olduğu bir dönemde Bağdat'ta bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Toplum içerisinde bir kaos oluşmuştu. Aynı duruma bir daha düşmek istemeyen Halife Me'mun, kendisi savaşta iken Bağdat'ta oluşabilecek yeni bir kaos ortamına engel olabilmek adına, Bağdat'taki halkın gündemini kendisi belirlemişti. Ayrıca temelde zihnindeki siyasi politikalarını uygulamaya koymak için ideal bir vakitti. Uzun zamandan beri altyapısını hazırladığı, fikri tartışma konusu olarak devam eden Halku'l-Kur'ân meselesi artık bir devlet politikası haline geldi. Böylelikle Mihne uygulamaları başlamış oldu. Halife Me'mun vefat etmeden önce Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili uygulamaya koymuş olduğu Mihne politikalarını, yerine veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Mu'tasım'a devretmiştir. Bu uygulamaların miras gibi devredilmesi ise konunun aslında kişisel bir tercih olmaktan çıkıp, planlanmış bir devlet politikası olduğunun kanıtı olarak sunulmaktadır.¹⁰⁹

1. Mihne Dönemi'nde ağırlıkta Hicaz Ekolü mensupları olan Ehl-i Hadîs taraftarları, Kur'ân-ı Kerim'in hem lafzının hem de manasının Allah'ın zatı ile birlikte kaim ve kadim olduğunu savunuyorlardı. Onlara göre Kur'ân-ı Kerim Allah'ın kelimiydi ve mâhluk değildi. Bunun aksini savunanlar ve inanlar küfre düşerdi.¹¹⁰ Tam karşı görüşte olanlar ise Mu'tezile, Şia ve Mürcie'ye yakın çevrelerdi. Onlar Kur'ân-ı Kerim'in gerçek manada Allah'ın kelamı olduğunu kabul ediyorlardı. Ancak Allah'ın zatının dışında ise bir devam ve kalıcılığı olmadığını savunuyorlardı. Onlara göre Kur'ân-ı Kerim Allah'ın fiil sıfatının bir yansımasıydı. Allah yaratmış olduğu harf ve sesler ile konuşuyordu. Bu nedenle de Kur'ân-ı Kerim ezeli değildir, sonradan yaratılmıştır ve mâhluktur, diyorlardı.¹¹¹

Toplumsal bir baskı aracına çevirilen Mihne politikaları sonucu toplum açısından bir tepkiyle karşılandı. Ancak bu tepki öyle bir hale dönüştü ki devletten çok Mu'tezile üzerinde yoğunlaştı. Abbâsî Devleti'nin bu dönemde uygulamış olduğu politika, Mihne uygulayıcılarının Mu'tezili olmaları sebebi ile onlar üzerinde yoğunlaşmasına neden

¹⁰⁸ Hasan Onat, "Mu'tezile ve Mihne İlişkisi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.181-182.

¹⁰⁹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.48-55.

¹¹⁰ el-Buhari, *Halku Ef'ali'l-İbâd ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve Ashâbi't-Ta'til*, s.118-122.

¹¹¹ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, 1:193-195; Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 15: 371-373; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.36-37.

oldu. Halife Me'mun ve Mu'tasım döneminde Mu'tezile hızlı bir şekilde yayılma sağladı. Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemeyenler olarak kabul edilen Ehl-i Hadîs taraftarları da Mu'tezile aracılığıyla disipline sokulmaya çalışıldı. Ancak Halife Vasık dönemine gelindiğinde yapılan uygulamaların da giderek sertleşmesinin etkisiyle Mu'tezile mezhebi taban kaybetmeye başladı. Taban olarak ağırlıkta Mevâli olan Mu'tezile mezhebi hem Mevâli nüfusu kaybetmeye başlayınca hem de fikri açıdan bir çöküş içerisine girdi. Abbâsî devleti Halife Me'mun döneminde etkin olan iki farklı kitleye sahipti denilebilir. Bunlardan biri Halife Me'mun'un kardeşi Emin ile giriştiği taht mücadelesinde iktidara gelmesini sağlayan, tabanda ağırlıkta Mevâli olan ve kendine has görüşleri ile gelişmeye açık olan Mu'tezile'ydi. Diğeri ise toplumda büyük bir saygınlığı olan, kitlelere hitap edebilen ve yönetebilen ve onlara tabi olanların sayılarının gün geçtikçe arttığı Ehl-i Hadîs'in ileri gelenleriydi. Mu'tezile mezhebi mensupları Emeviler döneminde yönetimden uzak tutulmuştu. Abbâsî Devleti'nin de ilk yıllarında yönetimde söz sahibi olamamış, üst makamlara gelememişlerdi. Halife Me'mun döneminde Mu'tezile mezhebi mensuplarına yönetimde yer verilmesinin ardından bu zamana kadar yaşadıkları psikolojik baskıdan kurtulma imkânı sağlandı. Bu döneme kadar yaşadıklarının etkisi ile bastırılan duyguları açığa çıkmış ve taban kaybı yaşanmaya başlanmıştı. Bu bağlamda bakıldığında ileride Abbâsî Devleti için risk oluşturabilecek potansiyele sahip olan Mu'tezile Mezhebi'de önce yönetime getirilerek¹¹², sonra onların eli ile Mihne politikaları uygulamaları yaptırılarak, ardından da önce taban kaybı sonra da itibar kaybı yaşatılarak risk olmaktan çıkarılmış oldu.¹¹³

Mu'tezile genel olarak Mevâli kökenli bir ekoldür.¹¹⁴ Bu da 1. Mihne Dönemi uygulamalarının Mu'tezile eliyle yapılmasını açıklamaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Mevâli; her ne kadar hür ancak Arap olmayan kişileri ifade ediyor olsa da Araplarla eşit statüye sahip değillerdi. Bu durum ciddi toplumsal problemlere yol açmaktaydı. Toplum içerisindeki bu adaletsizlik Halku'l-Kur'ân meselesi etrafında Arapların sosyal ve kültürel statülerini düşürme, özellikle de Mevâli ve Arapların eşit olduğunu ispatlama politikası haline dönüştü.¹¹⁵

¹¹² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.249.

¹¹³ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.55-56.

¹¹⁴ Ali Sami Neşşar, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm* (Kahire: Daru'l-Maarif, 1981), s.377.

¹¹⁵ Muharrem Akoğlu, "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezili Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Bilimname* 7/2005/1 (2005): 94.

Abbâsî Devleti için Mu'tezile Mezhebi ileride risk oluşturabilecek bir unsur iken Ehl-i Hadîs taraftarları hal-i hazırda bir risk unsuruydu. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere Ehl-i Hadîs'in önde gelen âlimleri etrafında onbinlerce insanı toplayabiliyordu. Büyük kitlelere hitap ediyor oluşu Abbâsî Devleti'nin otoritesi açısından büyük bir risk oluşturunuyordu. Bu risk 1. Mihne Dönemi uygulamalarında Mu'tezile'nin, hatta Mu'tezile bağlamında Hanefî kadılarının eli ile ortadan kaldırılmış oldu. Halife Me'mun başkenti Merv'e taşıdığı dönemde Bağdat'ta Mutavvîa ve Ruesâ'î'l-Amme diye anılan isyanlarla uğraştığı için aynı duruma Bizans ile savaşa çıkarken düşmek istemedi. Bu nedenle de büyük bir potansiyele sahip olan Ehl-i Hadîs mensuplarını herhangi bir itaatsizliğe yol açmamaları adına kontrol altında tutmuş oldu. Aslında bu politika sayesinde Abbâsî Devleti için hem kısa vadede hem de uzun vadede risk oluşturabilme potansiyeline sahip her iki kitle de kontrol altına alınmış oldu. Halife Vasık dönemine gelindiğinde Mu'tezile'nin de yavaş yavaş gücünü kaybetmeye başlaması, hem fikri hemde taban bağlamında kayıplar yaşaması¹¹⁶ aslında Mu'tezile'ye ve dolayısıyla da Hanefîlere biçilen görevin tamamlandığı ve onların daha fazla güçlenmelerine izin vermeden¹¹⁷ risk faktörü haline dönüşmelerinin önüne geçilmiş oldu.¹¹⁸

1. Mihne Dönemi uygulamalarının arka planını incelerken Cemaleddin el-Kâsımî'nin farklı bir bakış açısı bulunmaktadır. O durumu şöyle açıklar: Ehl-i Hadîs'in mesupları hem Emevî Devleti Dönemi'nde hem de Abbâsî Devleti'nin ilk yıllarında yönetimde üst düzey görevlerdeydiler. Ehl-i Hadîs iktidarda olduğu dönemde kendilerinden farklı görüşlerde olan Cehmiyye'ye büyük zararlar vermişlerdir. Öyle ki onları küfure düşmekle ve zındıklıkla itham etmişlerdir. Hatta öldürülmeleri için yönetimi kışkırtmışlardır. Halife Me'mun başlatmış olduğu 1. Mihne Dönemi uygulamaları ile Ehl-i Hadîs'in zamanında yapmış olduğu bu zulümlerin hesabını sormak istemiştir. Kendisi de Mu'tezili görüşü benimseyen Me'mun ve yönetimde söz sahibi diğer idareciler'e karşı yapılmış olan küfre düşme ve sapıklık iddialarına bir karşılık vermiştir.¹¹⁹

Emevî Devleti dönemi bir muhalefet argümanı olarak kullanılan Halku'l-Kur'ân tartışmaları Abbâsî Devleti'nde Halife Me'mun ve ardından gelen 16 yıllık süreçte bir

¹¹⁶ Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018), s.145.

¹¹⁷ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 26-28.

¹¹⁸ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.56.

¹¹⁹ Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*, s.158.

devlet politikası haline dönüşmesinde Emevi Devleti'nin zamanında bu görüşe karşı durması ve o dönem içerisinde Emevi Devleti'ne hala bir sempati duyanların ve Abbâsî Devleti'ne karşı muhalefet olarak adlandırılabilen bir kesimin bu görüşün savucuları olmalarıydı.¹²⁰ Bu nedenle de 1. Mihne Dönemi uygulamalarında baş konu Halku'l-Kur'ân tartışmaları oldu ve bir baskı aracına dönüştürüldü.¹²¹ Halku'l-Kur'ân meselesi aslında bir egemenlik mücadelesiydi. Mevâli olan kesimin Araplara karşı kullanmış olduğu bir üstünlük argümanıydı.¹²²

Halife Me'mun'un ardından hilafeti devralan Mu'tasım'ın en büyük destekçileri Türklerdi. Yönetimde Mevâli ve Arapların ardından kendinden söz ettiren bir ırk daha ortaya çıkmıştı. Halife Mu'tasım hilafete çıktığında Türk birliklerini de yanında getirince Bağdat'ta zaten gergin olan ortam daha da gerilmeye başlamıştı. Bağdat'ta Halife Me'mun'un başlatmış olduğu 1. Mihne Dönemi uygulamalarını Halife Mu'tasım daha da arttırarak devam ettirmişti. İlerleyen bölümlerde detaylıca aktaracağımız üzere Ahmed b. Hanbel'in saraya getirilerek sorguya alınması, yolda ve sarayda kendisine işkenceler yapılması¹²³ zaten muhalif olan Bağdat'taki Ehl-i Hadîs taraftarlarının daha da hiddetlenmesine yol açtı. Ağırlıkta Araplardan oluşan Ehl-i Hadîs mensupları hem Halku'l-Kur'ân meselesi ile kendilerine yapılan zulümler hem de başkente Türk unsurlarının getirilmesi ile yönetimde giderek güçlerini kaybetmeye başlamışlardı.¹²⁴ Bağdat'ta yaşanan bu gerginliklerin ardından Halife Mu'tasım'ın hilafet merkezini Sâmerrâ'ya taşıdığını belirtmiştik.¹²⁵ Sâmerrâ döneminde yaşananlar da Halife Me'mun'un başlattığı 1. Mihne Dönemi uygulamalarının devamı niteliğindedir.¹²⁶

Halku'l-Kur'ân meselesi artık fikri boyutun tamamen dışına taşmış, başlıbaşına bir dışlama, baskılama ve eziyet politikası haline dönüşmüştür. Öyle ki bu görüşü kabul

¹²⁰ Muhammed Abid Câbirî, *el-Musakkâfun fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye: Mihnetü İbn Hanbel ve Nekbetü İbn Rüşd*, 2. Baskı (Beyrut: Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Murbiyyeti, 2000), s.96-103. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.46.

¹²¹ Câbirî, *el-Musakkâfun fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye: Mihnetü İbn Hanbel ve Nekbetü İbn Rüşd*, s.97-98.

¹²² Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.44; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.37.

¹²³ Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali Cevzî, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 9:43.

¹²⁴ Hatice Kübra Topuz, "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi", *İSTEM*, 18 (2011): 89-91.

¹²⁵ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 4. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 1989), s.209; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.39.

¹²⁶ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.33.

edenler ve savunanlar imandan çıkmakla itham edilmiştir. Küfre düştükleri için eşlerinin kendilerinden boş olması gerektiği, bu kişilerin öncelikle tevbe etmeye davet edilmesi, kabul etmemesi halinde ise öldürülmesinin helal olduğu yönünde fetva verilmiştir. Malının Müslümanlar arasında ganimet usulünce paylaştırılmasına karar verilmiştir. Hatta Müslüman mezarlıklarına gömülmesine bile izin vermeyenler olmuştur. O dönemde yaşanan Buharî-Zühli tartışmalarını da Halku'l-Kur'ân meselesi etkilemiştir. Zühli Halku'l-Kur'ân fikrine karşı durmadığı için Buharî'yi bid'atçı olmakla itham etmiştir. Onun mescitlerinde bile oturulmaması hatta onunla konuşulmaması gerektiğini söylemiştir. Yoksa onunla münasebet kuran her kesimin de töhmet altında kalacağını söylemiştir.¹²⁷

Halku'l Kur'ân meselesinin Mevâli kökenli olduğu kabul edilse bile bunu sadece Mu'tezile ile sınırlamak doğru bir görüş olmayacaktır. Çünkü Mevâli kökenli olan Mürcie'nin de etkisi göz ardı edilmemelidir.¹²⁸ Zira Mürcie'de de Mu'tezile'de olduğu gibi Halku'l Kur'ân meselesi itikat konularında ilk sıraya konulmasa bile ikincil bir konumda itikat meselesine dönüşmüştür.¹²⁹

“Halku'l Kur'ân fikrini benimseyen grupların başında Mu'tezile, ikinci sırada Mürcie zikredilse de en az onlar kadar destekleyen ve itikat haline getiren diğer gruplar Cehmiyye -ki Mu'tezili âlimler en çok bu isimle nitelendirilmiştir-, Zeydiyye, İmamiyye, Rafizilerin çoğunluğudur.”¹³⁰ Kerramiyye ise Allah'ın kelam sıfatının kendi zatında yaratılmış ve sonradan meydana gelmiş olduğu görüşünü benimsemiştir.¹³¹

1. Mihne Dönemi uygulamalarında Mu'tezile'nin bu kadar etkin rol oynaması; Halku'l Kur'ân meselesinin Mu'tezile'nin “Usul-i Hamse” diye isimlendirdiği temel itikad esasları içerisinde yer alan “Tevhid” inancı ile bağlantılı olması sebebiyledir. Çünkü Mu'tezile tek bir kadim varlık olarak Allah'u Tealayı gördüğü için dolayısıyla

¹²⁷ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.209; Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001), s.141; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.39.

¹²⁸ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), s.255.

¹²⁹ Akoğlu, “Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezili Politikaları Üzerindeki Etkisi”, s.97.

¹³⁰ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.307.

¹³¹ Ahmed b. Ali ibn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari*, thk. Muhibbuddni el-Hatib ve Kadı Muhyiddin el-Hatib (Riyad: Mektebetü's-Selefiyye, 1379), Bulak, 1301.

onun sıfatlarına bir ezelilik atfetmeyi doğru bulmamıştır.¹³² Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim de Allah kelamı olduğundan onu da mâhluk olarak kabul etmişlerdir.¹³³ Bazı görüşlere göre ise Mu'tezile'nin Kur'ân-ı Kerim'i mâhluk olarak kabul etmesinin sebebi açıkça dile getirmeseler bile Kur'ân-ı Kerim'e gereğinden fazla önem verilmemesi gerektiği görüşünde olmalarıdır.¹³⁴ Me'mun mihne uygulamalarını Mu'tezili olması sebebi ile 5 temel ilkeden kabul edilen tevhid ve emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker esaslarına dayandırıyordu.¹³⁵

Halku'l-Kur'ân meselesinin bu denli büyütülerek siyasi bir mesele haline dönüştürülmesinin temelindeki sebepler arasında zikredilenlerden birisi de; Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olmadığını iddia edenler, devlet yönetiminde bu mâhluk olmayan Kur'ân hükümleri ile uygulamada bulunulması gerektiği iddiasıydı. Ancak mâhluk olan bir Kur'ân fikri, yöneticiler için daha cazip görünüyordu. Çünkü mâhluk olarak kabul edilen bir Kur'ân, mâhluk olmadığına inanılan bir Kur'ân kadar itibar görmeyecekti. Bu da yöneticileri istediklerini yapabilme hususunda daha serbest bir hale getirecekti. Bu sebeple Halife Me'mun ve sonrakiler zorla bu fikri kabul ettirmeye çalışmışlardı. Bunun tam tersi durumda ise Kur'ân ile hükmedilmesi gerektiği hususunda âlimler halifeyi uyarabilecek ve yönetimde söz hakkına sahip olabileceklerdi.¹³⁶ Yani Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olarak kabul edilmesi durumunda halifenin, mâhluk olarak kabul edilmemesi durumunda ise âlimlerin otoritesi artacaktı.¹³⁷ Bunun bir sonucu olarak da dini nassın yorumu yerine Allah'ın ilhamına mazhar halifenin (İmam) otoritesi artacak, halife uygun gördüğü kanunların değişmesi gerektiğini söyleme gücünü elde edecektir.”¹³⁸ Böylelikle de Halifelik kurumunun gücünü ve Halife'nin otoritesini sağlayabilmek amacındadır.¹³⁹

¹³² Mehmet Hayri Kırbaoğlu, “Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitabu'l-Burhân fi'l-Beyâni'l Hakîkati'l Kur'ân'ı”, *Ankara Üniversitesi Basımevi* 27 (1986): 428.

¹³³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 308.

¹³⁴ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.216-218.

¹³⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Hindevi Yayınevi, 1934), s.813. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.45.

¹³⁶ Kırbaoğlu, “Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitabu'l-Burhân fi'l-Beyâni'l Hakîkati'l Kur'ân'ı”, s.430.

¹³⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.225.

¹³⁸ W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology An Extended Survey*, 2. Baskı (Edinburg: Universty Press, 1985), s.34-35. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.46.

¹³⁹ John Nawas, *A Reexamination Of Three Current Exlanations For al-Ma'mun's Introduction Of The Mihna* (İnternational Journal Of Middle East Studies: Cambridge University Press, 1994), s.615-629.

Bu konu ile alakalı yapılan bir çalışmada konu şöyle tespit edilmiştir: “*Mevali, kelim ve sıfat tartışmalarını Hristiyanlardan veya bazı Yahudi fıkralarından duymuş olabilir, ancak mevali ‘Kur’an yaratılmıştır.’ diyerek Arap kültürünün hakimiyetinden kurtulmaya çalıştı. Çünkü Kur’an yaratılmış olunca onun lafzı yerine başka dille Kur’an okunabilecek, yerine göre Kur’an hükümleri değişebilecek ve Arapların iddia ettiği gibi Arapça kutsal dil olmaktan çıkacak. Nitekim geçtiği üzere Ebu Hanife de Farisiler’in namazda Farsça Kur’an okuyabilmeleri için ‘Kur’an’ın lafzı değil, manası mucizedir.’ demiştir. Fakat daha sonra iki Arap talebesi Ebu Yusuf ve Muhammed buna karşı çıkmıştır, onların görüşü hakim olmuş ve Ebu Hanife görüşünden döndü, denmiştir. Keza lafızdan en çok kaçan, Batınî ismini alan İsmaililer, Arap değildir, çoğunluğu Hintli ve İranlıdır. Bu ayrışmalar tesadüfî değildir. Mevalinin genelde ehl-i rey ve akılcı olması, Arapların katı nasçı olması tesadüfî midir? Müslüman olmakla birlikte herkes kendi kültürünü, dilini biraz korumak istiyor. Kur’an dini bir kitap, ancak dili Arapça olduğu için, hükümlerinin birçoğu Arap örfünde yer aldığı için Araplar lafza sıkı sarılıyor. İşin garibi diğer Müslümanları da bu konuda eskisinden daha çok etkiliyor.*”¹⁴⁰

1. Mihne Dönemi uygulamalarının arka planını bu kadar detaylıca aktarmamızın nedeni bu dönemde yaşananlar ve arka planındaki etkiler, 2. Mihne Dönemi’nin esasını teşkil edecektir. O nedenle de 1. Mihne Dönemi uygulamalarının arka planındaki gayeler net olarak anlaşılmadan 2. Mihne Dönemi’ni açıklamak yetersiz kalacaktır.

1.2.1.2. Halku’l-Kur’ân Meselesinin Kökeni

Halku’l Kur’ân fikri ilahi dinlerde Kelamullah meselesi temelinde tartışılacak bir konu olmuştur. Bunun nedeni ilahi emirlerde Allah’ın insanlarla ilahi kitaplar aracılığı ile konuşması, onlara hitaplarda bulunmasıdır. Tevrat’ta: “Ve şimdi ey İsrail, sana öğretmekte olduğum kanunları ve hükümleri yapmak için dinle.”¹⁴¹, “Rab verdiği söz uyarınca Sara’ya iyilik etti ve sözünü yerine getirdi.”¹⁴², “Rab ‘Elinde ne var?’ diye sordu. Musa ‘Değnek’ diye yanıtladı.”¹⁴³, “...Rab, Musa ile bu şekilde konuştu.”¹⁴⁴ şeklinde;

Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.50.

¹⁴⁰ Macit, *Mutezileden Aforizmalar*, s.77.

¹⁴¹ Tevrat, Tesniye 4, Bab 4: Ayet 1

¹⁴² Tevrat, Yaradılış, 21:1

¹⁴³ Tevrat, Çıkış, 4:2

¹⁴⁴ Tevrat, Sayılar, 7:89

Zebur'da: "Rab'bin sözleri pak sözlerdir; Toprak ocakta eritilmiş, yedi kez artırılmış gümüşe benzer."¹⁴⁵, "...Rab'bin sözü arıdır..."¹⁴⁶, "Tanrı bir şey söyledi, Ben iki şey duydum: Güç Tanrı'nındır."¹⁴⁷, "Güçlü olan Tanrı, Rab konuşuyor; Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünün tümüne sesleniyor."¹⁴⁸ şeklinde; İncil'de: "...Söz, insan olup aramızda yaşadı. O'nun yüceliğini Baba'dan gelen, lütuf ve gerçekle dolu biricik Oğul'un yüceliğinde gördük."¹⁴⁹, "İşte bunun için Tanrı'nın bilgeliği onlara şöyle dedi: Ben onlara peygamberler ve elçiler göndereceğim, bunlardan kimini öldürecek, kimine zulmedecekler."¹⁵⁰ "Biz inanmış olanlar huzur diyarına gireriz. Nitekim Tanrı şöyle demiştir: Öfkelendiğimde ant içtiğim gibi, onlar huzur diyarıma asla girmeyecekler. Oysa Tanrı dünyanın kurtuluşundan beri işlerini tamamlamıştır."¹⁵¹; Kur'ân-ı Kerim'de: "Sonra Adem, Rabbinden öğrendiği sözlerle Allah'a yalvardı, tövbe etti..."¹⁵², "Resulüm! De ki: "Rabbimin kelimelerini yazmak için denizler mürekkep olsa, hatta bir o kadar daha ilâve yapsak, Rabbimin kelimeleri tükenmeden o denizler tükenir."¹⁵³, "...Allah, Musa ile de özel bir şekilde konuştu."¹⁵⁴, "Ey Zekeriyya, biz sana ismi Yahya olan bir çocuk müjdeliyoruz. Ondan önce bu ismi hiç kimseye vermedik."¹⁵⁵, "...Allah'ın sözünü değiştirmek istiyorlar..."¹⁵⁶ şeklinde birçok ayette Allah'ın konuştuğuna dair deliller bulunmaktadır.

Allah'ın sıfatlarının ezeli oluşu, bu bağlamda konuşma sıfatının da ezeli olması gerektiğini savunanlar ilahi kitaplardan birçok ayet delil getirebilmektedir. Örneğin Zebur'da: "Rab sonsuza kadar kral kalacak..."¹⁵⁷, "Kudretiyle sonsuza dek egemenlik sürer..."¹⁵⁸ "Ya Rab, sözün göklerde sonsuza dek duruyor."¹⁵⁹ şeklinde; Tevrat'ta: "...Başlangıçtan sonsuza kadar var olan Tanrınız Rab'be övgüler olsun..."¹⁶⁰, "Düşkün

¹⁴⁵ Zebur, Mezmurlar, 12:7

¹⁴⁶ Zebur, Mezmurlar, 18:30

¹⁴⁷ Zebur, Mezmurlar, 62:11

¹⁴⁸ Zebur, Mezmurlar, 50:1

¹⁴⁹ İncil, Yuhanna, 1:1-3,14

¹⁵⁰ İncil, Luka, 11:49

¹⁵¹ İncil, Barnabas, İbrahim, 4:3

¹⁵² Bakara Suresi 2/37

¹⁵³ Kehf Suresi 18/109

¹⁵⁴ Nisa Suresi 4/164

¹⁵⁵ Meryem Suresi 19/7

¹⁵⁶ Fetih Suresi 48/15

¹⁵⁷ Zebur, Mezmurlar, 10:16

¹⁵⁸ Zebur, Mezmurlar, 66:7

¹⁵⁹ Zebur, Mezmurlar, 119:89

¹⁶⁰ Tevrat, Nehemya, 9:5

günlerimizde bizi anımsayana, sevgisi sonsuzdur.”¹⁶¹, “Tanrı’nın yaptığı her şeyin sonsuza dek süreceğini biliyorum. Ona ne bir şey eklenebilir ne de ondan bir şey çıkarılabilir...”¹⁶² şeklinde; İncil’de: “... Ey Tanrı, tahtın sonsuzluklar boyunca kalıcıdır, egemenliğinin asası adalet asasıdır.”¹⁶³, “Nitekim ‘insan soyu ota benzer, Bütün yüceliği kır çiçeği gibidir. Ot kurur, çiçek solar, ama Rab’bin sözü sonsuza dek kalır.’ İşte size müjdelenmiş olan söz budur.”¹⁶⁴ şeklinde; Kur’ân-ı Kerim’de: “Eğer yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa, arkasından buna yedi deniz daha eklense, imkânı yok, Allah’ın kelimeleri yazmakla bitmez.”¹⁶⁵, “De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir.”¹⁶⁶, “...O’nun zatından başka her şey yok olacaktır....”¹⁶⁷ şeklinde ayetlerde Allah’ın ezeli olduğu ve konuşma sıfatının da ezeli olduğu şeklinde birçok ayet zikredilmektedir.

İlahi kitaplarda sözü edilen “kelamullah” lafzı diğer ilahi dinlerde de İslamiyette de tartışmalara yol açmıştır. İslam geleneğinde bu ayetler üzerinde yapılan tartışmalarda ayetlerdeki kastın “kelam” ve “söz” kavramalarına farklı anlamlar yüklenmesinden kaynaklanmıştır.¹⁶⁸ Tartışmada ittifak edilen konu ise Allah’u Teâla’nın kendi zatına kelam sıfatını ve fiilini nispet etmesidir.¹⁶⁹

Kelam lafzının Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımında diğer ilahi kitaplardaki kullanımdan daha geniş bir kapsam bulunmaktadır. Bazı yorumculara göre bu lafzın Tevrat olarak kullanıldığı görüşü dahi bulunmaktadır.¹⁷⁰ Bu açıdan bakıldığında kelam

¹⁶¹ Tevraz, Mezmurlar, 136:23

¹⁶² Tevrat, Vaiz, 3:14

¹⁶³ Zebur, Barnabas, İbrahim, 1:8

¹⁶⁴ Zebur, Petrus, 1:24-25

¹⁶⁵ Lokman Suresi 31/27

¹⁶⁶ Kehf Suresi 18/109

¹⁶⁷ Kassas Suresi 28/88

¹⁶⁸ “Celaleyn tefsirinde Bakara suresindeki kullanım için, kelâmullahtan kastın *Tevrat* olduğu söylenmiştir. Fetih suresindeki ayete ilişkin olarak da kelâmullahtan kastın Allah’ın; *Hayber ganimetlerinin sadece Hudeybiyede bulunanlara verilmesi yönündeki vaaad ve kararı* anlamında kullanılmış olduğunu söylenir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Celaleddin el-Mahalli Suyutî, *Tefsîru’l-Celâleyn* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2021), 15:680.

¹⁶⁹ el-Endülîsî İbn Hazm, *el -Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2:248.

¹⁷⁰ Bakara, 2/75 ayetin tefsirinde Zemahşehri, ayetteki kastın Yahudiler olduğunu ifade eder. Detaylı bilgi için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzil ve uyûni’l-akâvil fi vücûhi’t-te’vîl*, ed. Halil Me’mun Şehyan (Beyrut: Daru’l-Marife, 2009).

lafzı genel itibari ile Kur’ân olarak değil de temelini oluşturan vahiy olarak yorumlanmıştır.¹⁷¹

Allah’ın kelamının ezeli olup olmadığı ile ilgili süregelen tartışmalarda Cüveyni durumu “Mütekellim, kelamın kendisi ile kâim olduğu kimsedir.”¹⁷², “Allah kadîm, ezeli bir kelam ile mütekellimdir.”¹⁷³ şeklinde açıklamıştır. Kur’ân-ı Kerim’de farklı ayetlerde yer almakta olan Allah’ın Musa, Firavun, İblis gibi konuşmalarını aktarılan ayetlerin ise Allah’ın kelamı olup olmadığı ayrı bir tartışma konusu olmuş ve bu konuda birbirinden farklı birçok görüş ortaya atılmıştır. Ancak İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe *Fıkhü’l-Ekber* adlı isimli eserinde bu konuyu “Allah’ın meleklerin dili ile konuşması’ ve Allah’ın Peygamberlerin dili ile konuşması” şeklinde açıklayanlara ışık tutacak bir biçimde açıklamış ve “Allah onların konuşmalarını kendi dili ile haber vermiştir.”¹⁷⁴ demiştir.

Allah’ın kelamı üzerindeki bu tartışma esasta Allah’ın sıfatları üzerinde bir tartışma olarak görülse de 1. Mihne Dönemi’nde bir ötekileştirme politikası haline dönüşmüştür.¹⁷⁵

Tartışmanın bir diğer uzantısı da Allah’a “şey” denilip denilmeyeceği hususunda olmuştur. Bu tartışma ilk defa İslam toplumunda Cehmi ekol ile girmiştir. İmam Eş’ari Allah’a “şey” demenin caîz olmadığı hususunda Cehm’in bir görüşünü rivayet eder.¹⁷⁶ Cehm bu görüşünü temellendirirken “Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de odur.”¹⁷⁷ ve “Rabbimiz Allah işte O’dur. O’ndan başka ilah yoktur. O, herşeyi yaratandır. Öyleyse yalnız O’na kulluk edin. Herşeyin dizginini elinde tutan, her işte kendisine güvenilip dayanılan O’dur.”¹⁷⁸ gibi ayetleri delil getirmiştir. “Herşey”in

¹⁷¹ “*Kelâmullah* kavramının vahiy kavramıyla olan ilişkisinin tespiti, Hristiyan teolojisinde tartışmaya dâhil edilmiş felsefî bir kavram olan *logos* kavramı ile *kelâmullah* ilişkisine değinilmiş olmasından dolayıdır.” Detaylı bilgi için bkz. Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), s.63.

¹⁷² Sabri Yılmaz - Mehmet İlhan, “Cüveynî’ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-i Nefsî”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011): 220.

¹⁷³ Yılmaz - İlhan, “Cüveynî’ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-i Nefsî”, s.218.

¹⁷⁴ Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-Ekber* (el-İmâratü’l-Arabiyyetü’l-Müttahide (BAE): Mektebetü’l-Furkan, 1999), s.5.

¹⁷⁵ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me’mun Dönemi Mihnesi*, s.99.

¹⁷⁶ Ebu’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Malatî, *et-Tenbîh ve’r-redd ‘alâ ehli’l- ehvâ ve’l-bid’a*, ed. Zahidu’l-Kevseri (Mısır: Mektebetü’l ezheriye lit’turas, 2007), s.89; Ebu’l-Hasen el-Eşari, *Makâlâtü’l-İslamiyyin ve İhtilâfü’l-Musallîn* (İstanbul: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2005), 1:238-239.

¹⁷⁷ Zümer Suresi 39/62

¹⁷⁸ En’am Suresi 6/102

yaratıcısının Allah olduğunu, Allah'a şey denilmesi durumunda ise Allah'ın yaratılmışlara benzetileceğini söylemiştir.¹⁷⁹

Halku'l-Kur'ân meselesinin temelinde de “şey” denilip denilmeyeceği ile ilgili olan tartışmaların etkisi de vardır. Bîşr el-Merisî, Abdulazîz el-Kinânî ile yapmış olduğu bir münazara esnasında Kinanî'ye Kur'ân-ı Kerim'e “şey” denilip denilmeyeceğini sormuştur. Kinanî meselenin Kur'ân'ın yaratılmışlığı mevzusuna dayandığının bilincinde olarak Allah'ın bir nefsi olduğunu ayetlerden delillendirmiştir: “...Çünkü Allah kullarına çok şefkatlidir.”¹⁸⁰, “Göklerde ve yerde olanlar kimindir? diye sor. Dekî: Allah'ındır. O, kendi üzerine rahmetini yazmıştır...”¹⁸¹ Ancak her ne kadar Allah, ayetlerinde kendisine nefis nispet etmiş ise de yine bir ayetinde “Her nefis ölümü tadıcıdır.”¹⁸² buyurmaktadır. “Allah kendisine nefis nispet etmiş olsa da nasıl Allah için ölüm kavramı düşünülemez ise, Allah'ın kendisine nispet ettiği kelam sıfatı da böyledir. Yaratılmış olan diğer şeylerden münezzehtir.”¹⁸³ diyerek sorunu aşmıştır.

Kaynaklarda Halk'ul-Kur'ân meselesinin kökeni ile ilgili 4 farklı görüş zikredilmektedir. Bunlara kısaca değineceğiz:

Birinci görüşe göre; Yunan filozoflarının ve kültürünün etkisi ile ortaya çıkmıştır.¹⁸⁴ Yunan felsefesinin anahtar kelimelerinden biri olan “Logos” kelimesi Arapça'ya “Kelam” olarak tercüme edilmiştir. Bu kelimenin İslam literatürüne girmesinin ardından Müslümanlar arasında ilahi kelamın mâhluk olup olmadığı hususunda bir tartışma ortaya çıkmıştır.

İkinci görüşe göre¹⁸⁵; Halku'l-Kur'ân meselesi Yahudi kökenlidir. Yahudilerin Tevrat hakkında yaptıkları benzer tartışmaların İslam dünyasına taşınmasının ardından

¹⁷⁹ “İslam geleneğinde Allah için ‘şey’ demenin imkânı gibi madum(yok) için şey denilip denilemeyeceği felsefi sorgulamalara konu olmuştur.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyyid Şerif Cürcanî, *Şerhu'l- evâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3: 1:546-566; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi*, s.99-100.

¹⁸⁰ Âl-i İmrân Suresi, 3/30

¹⁸¹ En'am Suresi, 6/12

¹⁸² Âl-i İmrân Suresi, 3/185

¹⁸³ Abdulazîz b. Yahya b. Abdulazîz el-Kinânî - thk. Ali b. Muhammed el-Fakihî, *el-Hayde ve'l-İ'tizâr fi'r-Reddi Alâ Men Kâle bi Halki'l-Kur'ân* (Medine: Mektebü'l-Ulum ve'l-Hikem, 2002), s.53-54.

¹⁸⁴ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, ed. Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1992), 1:40.

¹⁸⁵ Bu görüşü savunan isimlerden bazıları İbn Kuteybe, Hatib el-Bağdadî, İbnü'l-Esir ve Ragıp el-İsfahânî'dir. Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, ed. Ömer b. Mahmud Ebu Amr (Riyad: Daru'r-Rayeti, 1991), s.56; Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*,

çıkıştır. “Tevrat’ın yaratılmışlığı görüşünden hareketle ilk defa Yahudi asıllı Lebid b. A’sam’ın Kur’ân’ın da mahlûk olduğunu söylemesiyle konunun gündeme geldiği, daha sonra Lebid’in yeğeni Tâlût’un, Kur’ân’ın mahlûk olduğuna dair bir eser yazarak Müslüman toplum içerisinde bu görüşü yaymaya çalıştığı rivayet edilmektedir. Yine rivayetlere göre; Tâlût’tan bu görüşü Beyân b. Sem’an, Sem’an’dan Ca’d b. Dirhem, Ca’d’dan da Cehm b. Safvan aldı. Daha sonraki süreçte da mütekellimler bu görüşün savunusunu yaptılar.”¹⁸⁶ şeklinde ortaya çıkmıştır.

Üçüncü görüşe göre¹⁸⁷; Hristiyan âlimleri bu konuyu Müslümanların gündemine taşımıştır. “Hişam b. Abdülmelik döneminde sarayda kâtiplik yapan Hristiyan ilâhiyatçılardan Yuhannâ ed-Dimeşkî (v.132/750) İslâm âlemindeki Hristiyan âlimleri arasında Müslümanları dinlerinden şüpheye düşürecek münazara usülleri yayıyordu. Kur’ân’da “İsa Allah’ın Resulü ve kelimesidir”(4. Nisa/171) ifadesinden hareketle Allah’ın kelimesinin kadîm olduğu düşüncesini propaganda ediyor ve onlara Allah’ın kelimesinin kadîm olup-olmadığı hususunda sorular yöneltiliyordu. Müslümanlar “hayır”, diye cevap verirlerse, Onun kelamı olan Kur’ân da mahlûktur demiş oluyorlardı. “Allahın kelimesi kadîmdir”, derlerse, İsa’nın da kadîm olduğunu iddia etmiş oluyorlardı. Bu durum Ca’d b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi kimselerin gözünden kaçmadı. Onlar Hristiyanların iddialarını reddetmek için hem “kelimetullah” olan Hz. İsa’nın, hem de Kur’ân’ın mâhluk olduğunu söylediler.”¹⁸⁸ şeklinde ortaya çıkmıştır.

Dördüncü görüşe göre¹⁸⁹; Halku’l-Kur’ân meselesi Allah’ın sıfatlarının ezeli ya da yaratılmış olup olmadığı hususunda İslam dünyasında çıkan tartışmalar arasında çıkmıştır. Önceleri sadece sıfatlar üzerinde ortaya çıkan tartışma uzadıkça Kur’ân-ı

7:56; İbnü’l-Esir, *el-Kamil Fi’t-Târih*, 7:75; Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-İ’tikadât*, ed. Şimran el-Aclî (Beyrut: Müessesetu Darü’l-Eşref li’t-Ticare, 1988), s.170-172.

¹⁸⁶ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu’l-Bağdat*, 7:56; Bozkurt, *Mu’ttezile’nin Altın Çağı*, s.104.

¹⁸⁷ Bazı Sünniler özellikle Mu’tezililer ve bazı Şii’lerin bu görüşü benimsedikleri yönünde bilgiler mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. el-Buhari, *Halku Efâli’l-İbâd ve’r-Red ale’l-Cehmiyye ve Ashâbi’t-Ta’til*, s.22; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, ed. S.D. Wilzer (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1961), s.124; Fehmi Ced’an, *el-Mihne* (Amman: Dârü’ş-Şurûk, 1989), s.21-22; Osman Aydın, “Kur’ân’ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu’tezile’nin Tarihi Seyrindeki Yeri I”, *Dini Araştırmalar* 1/3 (2019): 57.

¹⁸⁸ De Lacy O’leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, trc. Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1971), s.58-59.

¹⁸⁹ “Ali Sami Neşşar, İrfan Abdülhamid ve batılı düşünür Wensink bu görüşe sahip kişilerdendir.” Geniş bilgi için bkz. Neşşar, *Neş’etü’l-Fikri’l-Felsefi fi’l-İslâm*, 1:407; İrfan Abdülhamid, *Dirasât fi’l-Fırak ve’l-Akâidü’l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1984), s.218; A.J. Wensink, *The Muslim Creed* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), s.70.

Kerim'in mâhluk olup olmadığı konusu çerçevesinde giderek ateşlenmiş ve Mihne hadiselerinin yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁹⁰

“İlk dönemlerde Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı bağlamında yer alan tartışmalar, daha sonraları yerini, kelâmın tanımı, mahiyeti, lafız-mana ilişkisi gibi hususları içeren dilbilimsel çerçevede hem epistemolojik hem de teolojik zeminde yapılan tartışmalara bırakmıştır.”¹⁹¹

Bu konu üzerinde devam edegelen tartışmalar ayrı bir araştırma konusu olması sebebi ile biz burada bu kadar bilgi vermek ile yetineceğiz.

1.2.1.3. Halku’l-Kur’an Meselesinin İlk Temsilcileri

Kur’ân-ı Kerim’in yaratılmış olduğu fikrini ilk olarak ortaya atan isimler olduğu yönünde hakkında bilgiye ulaşabildiğimiz isimler aşağıda vefat tarihi kronolojisi esas alınmak yolu ile aktarılacaktır.¹⁹²

Velid b. Muğire (v.622)

Hiz. Muhammed’in ve İslam’ın azılı düşmanlarından biri sayılan Velid b. Muğire’nin “Kur’ân’ın yaratıldığı” görüşünü ilk defa ortaya atan kişi olduğu iddia edilmiştir.¹⁹³ Kur’ân-ı Kerim’de Muğire’nin Kur’ân hakkındaki iddialarına yönelik olarak Müddesir Suresi’nde¹⁹⁴ inen ayetlerin olduğu tefsir kitaplarında aktarılmaktadır. Ancak Muğire’nin “Kur’ân beşer sözüdür” iddiasını “Kur’ân’ın yaratılmışlığı” konusu

¹⁹⁰ Bu konuda Muharrem AKOĞLU’da yapmış olduğumuz tespitlerdeki bilgileri aktarmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Akoğlu, “Mu’tezile’nin Tarihsel Seyrinde Mihne”.

¹⁹¹ Sinan Öge, *İlahi Kelamın Yapısı* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2008), s.11-28. Naklen: Mustafa Yüce, “Allah’ın Başka Varlıkların Dili ile Konuşması”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014): 236.

¹⁹² Serdar DEMİREL de kitabında “Halku’l-Kur’an Meselesini İlk Başlatanlar” başlığı altında Halk’ul-Kur’an meselesinin ilk kim tarafından ortaya atıldığı konusunda ulaştığı bilgileri vermektedir. Bizde yaptığımız araştırmalar neticesinde farklı bir bilgiye rastlayamadık. Değerlendirme kısmında ise bu konuda önemli olanın, “bu tartışmanın fitilini ilk olarak kimin ateşlediğinden çok, bu meseleyi doğuran siyasi, toplumsal, teolojik, kültürel atmosfer ve ilmi faaliyetlerin içine girdiği epistemik arka planı önemlidir.” demektedir. Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*.

¹⁹³ Sâid b. Hâlid ed-Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, ed. Bedr b. Abdullah el-Bedr, 2. Baskı (Kuveyt: Daru’l İbnü’l-Esir, 1995), s.184. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.29.

¹⁹⁴ “فَقَالَ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ” “Bu(Kur’ân)” dedi, “Olsa olsa (eskilerden/sihirbazlardan) nakledilmiş bir sihirdir.” (Müddesir 74/24); “إِنَّ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ” “Bu, insan sözünden başka bir şey değildir.” (Müddesir 74/25)

ile irtibatlandırmak pek de mümkün görünmemektedir. Bu iddia Kur'ân-ı Kerim'i inkâr eden tüm kesimlerin ortak iddiasıdır.¹⁹⁵

Beyan b. Sem'an (v.737)

Şii gruplardan olan Gulat-ı Şia'ya mensup olan Beyan b. Sem'an et-Temimi, Beyaniyye'nin kurucularındandır. Nevbahti'nin aktardığında göre: "Allah'ın insana benzediği, zatı hariç bütün azalarını yok edeceği gibi inançlara sahiptir."¹⁹⁶ Bazı kaynaklar da Cad b. Dirhem'in "Kur'ân'ın yaratılmışlığı" konusundaki görüşlerini Beyan b. Sem'an'dan aldığını aktarmaktadır.¹⁹⁷

Ca'd b. Dirhem (v.742)

Ca'd b. Dirhem, Allah'ın sıfatlarını kabul etmemesi neticesinde Allah'ın kelam sıfatının, bu sebeple de Kur'ân'ın mahlûk olduğu sonucuna vardı.¹⁹⁸

Ed-Darimi, Ca'd b. Dirhem'in "Kureyş müşriklerinden sonra bu bid'atle Basra'da ortaya çıkan ilk kişi"¹⁹⁹ olduğunu aktarmaktadır.

"İbn Asakir'e göre Ca'd'ın bu fikri, Beyan b. Sem'an'dan öğrendiğini aktarır. Beyan da Talut'tan öğrenmiştir. Talut, Lebid b. A'sam'ın bacası oğludur ve aynı zamanda damadıdır. Lebid b. Asam ise Hz. Peygamber'e (s.a.v) büyü yapan sihirbazdır."²⁰⁰

Cehm b. Safvân (v.745-746)

İlk kelamcılardan olan ve Cehmiyye fırkası kurucu imamları arasında sayılan Cehm b. Safvân'ın "Kur'ân'ın yaratılmışlığı" iddiasını Horosan bölgesinde savunan ilk kişi olduğunu, Darimi aktarmaktadır.²⁰¹

¹⁹⁵ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.29-30.

¹⁹⁶ el-Hasen b. Musa en-Nevbahti v.dğr., *Fıraku's-Şia* (Kahire: Daru'r-Raşid, 1992), s.39. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.30.

¹⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Daru'r-Reyyan Li't-Turas, 1988), 9:364.

¹⁹⁸ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.14.; İrfan Abdulhamid - Çev. Mustafa Saim YEPREM, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), s.243.

¹⁹⁹ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.21. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.30.

²⁰⁰ İbn Asakir, *Tarihu Dimaşk* (Dimaşk: Daru'l-Fikr Lit-tibaati ven-neşr vet'tavzi'a, 1995), 72:99-100. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.30.

²⁰¹ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.21. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.31.

Ahmed b. Hanbel'e göre de Cehm bu görüşünü Sümaniyye'ye mensup kişilerle yapmış olduğu münazaralar neticesinde ulaşmıştır.²⁰² Kaynaklarda aktarılan diğer bilgilere göre de Cehm b. Safvân bu görüşünü Kufe'de iken karşılaştığı Ca'd b. Dirhem'den almış ya da ondan bizzat almamakla görüşlerinden etkilenmiştir. Mukatil b. Süleyman ile münazaralarda bulunan Cehm, sonrasında Tirmiz şehrine sürgün edilmiş, ancak rivayetlerde İsfahan ya da Merv şehirlerinden birinde öldürüldüğü aktarılmaktadır. Cehm'i, İsfahan valisi olan Ahvez öldürmüştür.²⁰³

Yuhanna ed-Dımaşki (v.749 ?)

“Kur'ân'ın yaratılmışlığı” görüşünün Müslüman dünyasına girmesine etkisi olan kişilerden biri olduğu iddia edilen Yuhanna ed-Dımaşki önemli bir Hristiyan kelamcısı ve kilise babasıdır. Abbâsî Halifesi Abdulmelik b. Mervan'ın halifeligi döneminde sarayda maliye teşkilatında görev yapmıştır. Daha sonra bu görevinden istifa ederek Mescid-i Aksa yakınlarındaki Mar Sabas Manastırı'na çekilerek burada İslam aleyhine reddiyeler yazmıştır.²⁰⁴ Yuhanna, Hristiyanlara Müslümanlarla nasıl mücadele edebileceğinin yöntemini öğretmiştir.²⁰⁵ Ebû Zehre, Yuhanna'nın bu yöntemi Hristiyanlara öğretirken Hristiyan inancında teslis inancı olarak bilinen Hz. İsa'nın (a.s) Allah'ın oğlu olduğu inancı üzerinden Kur'ân'ında aynı şekilde kadim olduğu inancı iddiasıyla yapılması gerektiği tavsiyelerinde bulunduğunu belirtir.²⁰⁶ Yuhanna'nın öğrettiği bu tavsiyelerde “Kur'ân mâhluk mudur?” sorusuna verilen cevap sayesinde “İsa'da Kur'ân gibidir.” şeklinde bir cevap vermelerini sağlamak zorunda bırakmayı amaçlamıştır.²⁰⁷

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (v.767)

Daha önce de aktardığımız üzere Hanefî mezhebinin kurucusu olan, özellikle Ehl-i Rey'in en önemli müçtehidini kabul edilen İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de “Kur'ân'ın

²⁰² Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.31; Ahmed b. Hanbel - ed. Sabri b. Selame Şahin, *er-Red ale'l-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021).

²⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9:364.

²⁰⁴ İsmail Taşpınar, “Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslam”, 21 (Şubat 2001): 39.

²⁰⁵ Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), s.120-128.

²⁰⁶ Muhammed Ebu Zehre, *Ebu Hanife* (İstanbul: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1981), s.97. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.33.

²⁰⁷ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.33.

yaratılmışlığı” iddiasını ortaya atan ilk kişi olduğu bazı kaynaklarda yer almıştır.²⁰⁸ Bazı kaynaklarda İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin “Kur’ân’ın yaratılmışlığı” konusunda meydana gelen tartışmaya dâhil olduğu bilgisi aktarılırken²⁰⁹, bazı kaynaklarda da bizzat “Kur’ân mâhluktur.” diyen ilk kişi olduğu bilgisi aktarılmıştır.²¹⁰

Bişr b. Giyâs el-Merîsî (v.833)

Fıkıhta Hanefî mezhebi mensuplarından olduğu bilinen Bişr b. Giyâs el-Merîsî’nin İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin öğrencileri arasında olduğu bazı kaynaklarda aktarılmış ise de yaşı sebebi ile onun öğrencisi değil de İmam Ebû Yusuf’un öğrencisi olduğu²¹¹ konusunda ittifak vardır.²¹² Mihne olayları başlayınca bu görüşün kimden kime aktarıldığı konusunda farklı görüşler olmakla beraber, bazı kaynaklarda Bişr b. Giyâs’ın da bu görüşü Cehm b. Safvân’dan almış olduğu aktarılmaktadır.²¹³ Bazı kaynaklar ise yalan hadis uydurmakla meşhur olmuş Süleyman en-Neha’î’den aldığını aktarmaktadır.²¹⁴ Bişr b. Giyâs’ın bu görüşü ile Ca’d b. Dirhem’i etkilemiş olabileceği bilgisi de kaynaklarda zikredilmektedir.²¹⁵ Bişr b. Giyâs, Halife Harunreşid döneminde görüşleri yüzünden Halife tarafından ölümle tehdit edilmiş, yaklaşık 20 yıl kadar kaçarak ve saklanarak yaşamak zorunda kalmıştır. Halife Me’mun dönemine gelindiğinde sarayda kabul görerek itibarlı bir konuma sahip olmuştur.²¹⁶

Ahmed b. Ebû Duâd(v.854)

Fıkıhta Hanefî olan İbn Ebû Duâd, Halife Mu’tasım Billah’ı “Halku’l-Kur’ân” görüşünü benimsemesi ve bir devlet doktrini haline getirmesi için etkileyen isimlerin başında gelmektedir. Küçük yaşta Basra Kadısı Yahya b. Eksem ile tanışması onun Halife

²⁰⁸ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu’l-Bağdat*, 15:518-527. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.34.

²⁰⁹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-Lafz- ve’r-Red Ale’l Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*, s.60. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.34.

²¹⁰ Abdullah b. Ahmed d. Muhammed b. Hanbel Ebu Abdurrahman, *Kitabu’s-Sünne*, ed. Muhammed b. Said Salim el-Kahtânî (Suudi Arabistan: Demam: Daru İbnü’l-Kayyim, 1986), 1:183. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.34.

²¹¹ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu’l-Bağdat*, 7:531.

²¹² Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.37.

²¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 9:364.

²¹⁴ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu’l-Bağdat*, 10:20.

²¹⁵ Bozkurt, “Mihne’nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.14.

²¹⁶ Cemalüddin Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muahmmmed İbnü’l Cevzi, *Menakibü’l-İmam Ahmed*, ed. Abdullah b. Abdullah Muhsin, 2. Baskı (Daru Hicr, 1409), s.416-417. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku’l-Kur’an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.58.

Me'mun'un oluşturduğu ilim meclislerine dâhil olmasının yolunu açtı.²¹⁷ Halife Me'mun vefat etmeden önce halefi olan Mu'tasım Billah'a İbn Ebû Duâd'a ihtimam göstermesi hususunda yazmış olduğu vasiyet sonrasında, Mu'tasım halife olunca İbn Ebû Duâd'ı Kâdu'l-Kudât'lık görevine atadı.²¹⁸ İbn Ebû Duâd Mihne politikalarının devlet eli ile fiilen uygulayıcısı olmuş, "Halku'l-Kur'ân" görüşünü reddeden önemli âlimlerle münazaralarda bulunmuştur.²¹⁹ Yine Mihne uygulamalarının sona ermesine giden süreç de İbn Ebû Duâd'ın Abdullah b. Muhammed b. İshak el-Erezmi ile yapmış olduğu bir münazara da ona yenilmesi sonucunda başlamıştır. Halife Vasık döneminde gerçekleşen bu münazarada Erezmi, İbn Ebû Duâd'ı 4 yerde cevap veremeyecek hale getirerek "Kendisi ile münazara etmeye ehil olmadığını" söylemiştir.²²⁰

Halku'l-Kur'ân meselesinin Allah'ın sıfatları ile bağlantılı olduğunu söyleyen araştırmalar da vardır. Sıfatların ezeli olup olmadığı ile üzerine yapılan tartışmalar neticesinde ortaya çıktığı kabul edilmiştir.²²¹

Halku'l-Kur'ân fikri ilk ortaya çıktığında bölgesel bir fikir ayrılığı gibi görünse de zamanla daha geniş alanlarda yer buldu. Bağdat'ta²²² başlayan 1. Mihne Dönemi uygulamaları kısa zaman içinde Mısır²²³, Kufe²²⁴, Mekke²²⁵, Tirmiz²²⁶, İfrikiyye²²⁷, İsfahan²²⁸ bölgelerine yayılmıştır.²²⁹ Bu fikri çatışmaların yaşandığı dönemin önemi, kendine özgü bazı dini, siyasi ve sosyal özelliklerinin olmasıdır. Buna ek olarak da İslam toplumunda uzun yıllar izlerini barındıracak etkilere yol açmıştır.²³⁰

Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü ilk kimin ortaya attığına yönelik birden fazla kişinin ismi zikredilmiş olsa da genel kabule göre kişisel anlamda bunu ilk defa, hicri 2. asrın başlarına denk gelen bir dönemde dile getiren kişi, Halife Mervan'ın hocalığını

²¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Dûâd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 430-431.

²¹⁸ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 4:141.

²¹⁹ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.38.

²²⁰ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 11:271.

²²¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.338-342.

²²² Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:138.

²²³ et-Temimi - el-Ceburî, *Kitabu'l-Mihen*, s.274.

²²⁴ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:191.

²²⁵ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 1:268.

²²⁶ Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân*, 2:26-27.

²²⁷ Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân*, 1:228-231.

²²⁸ Yâkut, *Mu'cemü'l Büldân*, 1:206-210.

²²⁹ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.31-32.

²³⁰ İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.31.

yapmış olan Ca'd b. Dirhem'dir. "Ca'd, Allah'ın sıfatlarını nefyetmesinin bir sonucu olarak Allah'ın kelamının, dolayısıyla Kur'an'ın, mahlûk olduğu sonucuna vardı. Görüşlerinden dolayı da Halife Hişam'ın emriyle öldürülmüştü."²³¹

Ca'd b. Dirhem'in idamından sonra Halife Harun Reşid'in dönemine kadar bu görüşten bahsedilmediği aktarılmaktadır.²³² Halife Harun Reşid "Kur'an'ın yaratılmışlığı" konusundaki sert tutumu ile bilinir.²³³ Bu konuyu gündeme getirmemiş, getirenlerden Ca'd b. Dirhem ve Gaylan ed-Dımaşki'yi öldürmüştür. Bişr el-Merisi'de Me'mun halifelğe gelene kadar yaklaşık 20 yıl kaçak olarak yaşamıştır.²³⁴ Daha sonra Emin'in hilafete geçtiği süreçte Halk'ul-Kur'an tartışmalarının gündeme geldiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²³⁵ Halku'l-Kur'an meselesine ilişkin konuları gündeme getirmeye çalışanlar olduğunda onları azarladığı bilgisi aktarılmaktadır.²³⁶ Bu dönem daha çok Emin ile kardeşi Me'mun arasında geçen taht kavgaları ile geçtiğinden dolayı, ağırlıkta siyasi meseleler gündemi meşgul etmekteydi.²³⁷

1.3. Tarihsel Süreçte Birinci Mihne Uygulamaları

1.3.1. Mem'un Döneminde Birinci Mihne

Tam adı "Ebû Ca'fer (Ebû'l-Abbâs) Abdullah el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Abdillâh el-Mansûr el-Abbâsî" (v.218/833)dir.²³⁸

Kardeşi Emin ile girmiş olduğu hilafet mücadelesinin ardından 813 yılında halifelğe geçen Me'mun öncelikle veziri Fazl b. Sehl'in de etkisi ile başkenti Merv'e taşımış, 819 yılına kadar Bağdat'a gitmemiştir. Bağdat'ta çıkan isyanlar ve karışıklıklar neticesinde Bağdat'a giderek ortamı yatıştırmıştır.²³⁹ Bağdat'a gelişinin akabinde oluşturduğu ilim meclislerinde 10 kişiden oluşan bir danışma kurulu seçmiştir. Bu

²³¹ İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. M. Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), s.243; Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.14.

²³² Walter M. Patton, *Ahmed b. Hanbal an The Mihna* (Leiden: E. J. Brill, 1897), s.47. Naklen: Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.14.

²³³ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.21.

²³⁴ Abdulhay el-Kettani, *et-Terâtîbü'l-idâriyye (Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar)*, trc. Ahmet Özel (İstanbul, 1990), I:162. Naklen: Özkuyumcu, "Hişam b. Abdülmelik", 18: s.148-150; Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, s.64.

²³⁵ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, s.341.

²³⁶ İbnü'l Cevzi, *Menakibü'l-İmam Ahmed*, s.308-309.

²³⁷ Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları" 37/2019/1 (2019): s.362.

²³⁸ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 101-104.

²³⁹ Bozkurt, "Me'mûn", 29: 101-104.

kurulda fıkıh, kelam ve diğer ilimlerde meşhur olmuş hocalar bulunmaktaydı. Önde gelen isimler arasında “Bısr el-Merisî, Ahmed b. Ebi Duâd, Ebû Huzeyl el-Allaf, Nazzâm, Süname b. Eşres, Bısr b. el-Mutemir” de bulunmaktadır.²⁴⁰

Halife Me'mun hilafetinin 14. Yılında 833 senesinde, Tarsus'a doğru Bizans üzerine sefere çıktığı esnada Kur'an'ın Yaratılmışlığı doktrinini, Abbâsî Devleti'nin her yanında benimsenmesi gereken bir inanç olarak ilan eder. Bağdat'ta bulunan vekili İshak b. İbrahim'e gönderdiği ilk mektubu ile Mihne uygulamaları başlatır ve bu kapsamda kadıların, fakihlerin ve muhaddislerin sorguya çekilerek “Kur'an'ın yaratılmışlığı” konusunda ne düşündüklerinin öğrenilmesini istemiştir. Akabinde gönderdiği ikinci, üçüncü ve dördüncü mektuplarla süreci devam ettirmiştir.

Me'mun “Halku'l Kur'an meselesi, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmaların bir sonucu olarak gündeme gelen bir konuydu.”²⁴¹ Mihne politikaları ile karşıt görüşte olanları “Allah'ı teşbih ve tescimden tenzih etme iddiasıyla Kur'an'ın yaratıldığı inancını devlet otoritesini kullanarak kabul etmeye zorlamayı öğretmekteydi.”²⁴² Halku'l-Kur'an meselesinin tohumları daha Emeviler Dönemi'nde iken atılmıştır.

813 yılında halifelğe geçen Memun, iktidara geçtikten sonra babasının tam tersi bir tavır sergileyerek, onun karşı çıktığı bu görüşü fikri bir itikat olarak benimsemişti. İktidarının ilk yıllarında kimseyi bu görüşe zorlamamış ve kişisel bir inanç olarak sürdürmüştü. Ancak kendisi gibi bu görüşte olan şahısları çevresinde toplayarak onları yönetimde önemli görevlere getirmiş ve kendi halkasına dâhil etmişti. “Me'mun 204/819 yılında dönmüş olduğu Bağdat'ta, gelişinden hemen sonra düzenleyeceği bilim toplantıları için fakih, mütekellim ve farklı alanlardaki bilginlerden oluşan on kişilik bir danışma kurulu seçmişti. Bu kurulun içerisinde Halku'l Kur'an fikrini ortaya atanlardan biri olarak kabul edilen Bısr el-Merisî ve Mu'tezile'nin önde gelen simalarından Ahmed b. Ebû Duâd da bulunmaktaydı.”²⁴³ Yine Mu'tezile'nin önde gelen kelamcılarından “Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, Nazzâm, Süname b. Eşres, Bısr b. el-Mu'temir” de Me'mun'un çevresinde yer almaktaydı.²⁴⁴ Memun “Kur'an'ın yaratılmışlığı” doktrini ilk olarak 827

²⁴⁰ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.15.

²⁴¹ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.14.

²⁴² Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.13.

²⁴³ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.36.; Naklen: Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.15.

²⁴⁴ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.15.

yılında yayınlamış olduğu bir ferman ile Abbâsî Devleti'nin resmi inancı olarak ilan etmişti.²⁴⁵ Ancak bu görüşe karşı çıkan âlimleri kabule zorlayacak herhangi bir girişimde bulunmamıştı.²⁴⁶ Bu ferman ile Mutezile'nin siyasal yönetimde söz sahibi olmasını sağlayacak aşamalardan ikincisi gerçekleşti.²⁴⁷

1.3.1.1. Me'mun'un Halku'l-Kur'ân Meselesini Devlet İnancı Haline Getirmesi

Halife Me'mun Halku'l-Kur'ân fikrini kendisinin kabul etmesinden 6 ay kadar sonra 218/833 yılında Bizans üzerine sefere çıktı. Daha önce de aktardığımız gerek siyasi gerek politik amaçları doğrultusunda Başkent Bağdat'ta vekil olarak bıraktığı veziri İshak b. İbrahim'e gönderdiği bir mektup ile resmi ve uygulamalı olarak devlet politikası haline getirdi. Mektubunda Mihne uygulamalarını başlatmasını istemiş, ilk olarak da kadıları, fıkıhçıları ve hadisçileri bu konu ile ilgili sorguya çekmesini istemiştir.²⁴⁸

Me'mun'un ilk mektubunda önemli konulardan bir tanesi de halkı aşırı küçük görmesidir. Me'mun'a göre halk ilim konusunda yetersizdir. O yüzden de dini konularda yorum yapmamaları gerekir. Halk Allah'ın varlığını tam olarak kavrayamaz. Onun sıfatlarını ve dininin gerçekliklerini bilemez. O yüzden de tevhid inancından ve dolayısıyla da imandan uzaklaşmışlardır. Allah ile yaratılmış olanlar arasındaki ayrımı da tüm bu nedenler yüzünden yapamamaktadırlar. O nedenle kendilerine doğru yolu göstermek üzere halifeler görevlendirilmiştir. O yüzden halifenin de kabul ettiği Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemeleri gerekmektedir.²⁴⁹

Halife Me'mun Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen kişilerin batıl yolda mücadele ettiklerini söyler. Bu fikirlerini sünnete dayandırır ve halkı da galeyana getirerek kendilerine inanmaya çağırırlar. Me'mun onların bu iddiaalarını Kur'ân-ı Kerim'deki ayetler ile çürütmesine rağmen onlar ısrarla kendi görüşlerinin doğru olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Kendilerini din ve cemaat ehlinden kabul etmişlerdir. Bu nedenle de halk içindeki bilgisiz kişileri kandırarak kendilerine tabi etmişlerdir.²⁵⁰

²⁴⁵ Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.11.

²⁴⁶ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.22.

²⁴⁷ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.46-47.

²⁴⁸ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.16.

²⁴⁹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.16.

²⁵⁰ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.17.

Halife Me'mun Rebiülevvel 218/ Mart 833'te yazdığı birinci mektubu ile 1. Mihne Dönemi'ni resmen başlatmış oldu.²⁵¹ Bu birinci mektubunda görüşünü temelleri ile detaylandırdıktan sonra Bağdat'ta vekil olarak bıraktığı İshak b. İbrahim'den bölgedeki kadıları toplaması ve mektubu onların huzurunda okumasını istemektedir. Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyip benimsemedikleri açısından onları bir sorguya çekmesini, görüşlerini öğrenmesini ve civar bölgelerdeki kadıların da bu sorgulamalara dâhil edilerek, herhangi bir gruplaşma içerisine girip girmediklerinin de tespit edilmesini talep etmektedir.²⁵²

Mihne uygulamaları sayesinde Mu'tezile 3 aşamalı bir süreç ile siyaset sahnesine girmiş oldu. Birinci aşamada; Halife Me'mun tarafından oluşturulan ilim meclislerine dâhil edildi. İkinci aşamada; Mu'tezili âlimler bu ilim meclisleri sayesinde yönetime dolayısıyla da Halife'ye yakın bir durumda olarak onu görüşlerinden etkilemiş, hatta dönem dönem görüşlerinin devlet politikası haline gelmesini sağlamışlardır. Üçüncü aşamada; bu ilim meclislerinde tartışılan bu konular Mihne politikalarının uygulanmasını başlatmış ve bu uygulamalar Mu'tezili âlimler tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵³ Mihne uygulamalarına götüren sürecin son aşaması olan üçüncü aşama, Halife Mem'un'un 833 tarihinde Bizans üzerine sefere çıktığı bir döneme denk gelmekteydi.²⁵⁴ Bu aşamada en dikkat çeken husus daha önce de devlet politikası olarak ilan edilen ancak herhangi bir dayatma ile uygulamaya konulmayan Halku'l-Kur'ân meselesinin resmen siyasallaştırılmış olmasıdır. Yönetim kadrolarına özellikle getirilen Mu'tezili isimlere düşen görev ise Mihne yaptırımlarının onların eliyle gerçekleştirilmiş olmasıdır.²⁵⁵ Mektuplar yolu ile başlatılan Mihne politikasının ilk etaptaki uygulayıcısı vekili İshak b. İbrahim'di.²⁵⁶

1.3.1.2. Mihne Mektupları

Halife Me'mun'un Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e gönderdiği Mihne mektupları 4 adettir. Bu mektupların içeriğini kısaca aşağıda açıklayacağız.

²⁵¹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.17.

²⁵² Mektubun tam metni hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.180-183; Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberî*, 8:631-634.

²⁵³ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.41.

²⁵⁴ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk* (Kahire-Beyrut: Daru'l-Süveydan, 1960), 8:380.

²⁵⁵ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.47.

²⁵⁶ Yücesoy, "Mihne", 30: 26-28.

Birinci Mektup²⁵⁷:

Me'mun Mihne uygulamalarını başlatmak üzere yazdığı ilk mektubunda; Allah'ın halifeleri ve imamları bazı görevleri üstlenmekle yükümlü kıldığını belirterek bu görevleri şu şekilde sıralar: *“Allah'ın kendilerinden korumasını istediği dinin uygulanmasında ve kendilerine bırakılmış olan Peygamberlik mirasında içtihat(çalışmaları) bulunmaları, Üzerlerine aldıkları ilmi nakletmeleri, Vatandaşlarına doğrulukla muamele etmeleridir.”*²⁵⁸

Birinci mektubun en dikkat çekici bölümü Halife Me'mun'un halkı fazlası ile küçük görmesidir. “Ona göre halk; ilim nurundan ışık almayan, dini konularda yorum yapabilecek fikri olmayan, Allah'ı bilmeyen, Allah'ın dininin gerçeklerinden, tevhidden ve imanından uzaklaşmış, O'nun yolunda gitmekten yüz çevirmiş bir tabakadır.”²⁵⁹ Me'mun'a göre Allah'ı tanımak, tanıtmak ve Allah ile yarattığını ayırmaktan aciz bir kitle vardır karşısında. Bu insanların aciz olmalarının nedenini ise “görüşlerinin zayıflığı, akıllarının azlığı, tefekkürden uzaklıkları” şeklinde ifade etmektedir. Halk, Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'i yaratmadığı onun aslında kadîm olduğu görüşü üzerinde ittifak etmiş durumdadır.²⁶⁰

İlk bölümlerinde Halku'l-Kur'ân'a ilişkin görüşlerini temellendirerek, İshak b. İbrahim'den bu mektubu kadıların huzurunda okumasını; kadıların ve özellikle bazı hadisçilerin sorguya çekilmesini istemiştir. Bu hadisçiler “Abdurrahman b. Yûnus, Yahyâ b. Maîn, Züheyr b. Harb” gibi önemli isimlerdir. Bu sorgulama neticesinde verilen cevapların kendisine bildirilmesini istemiştir. Bu sorgulamalar esnasında Kur'ân'ın yaratılmadığını, kadîm olduğunu söyleyen kişilere resmi görevlerde yer verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini emretmiştir. Bunun üzerine sorgulamada vali, kadı ve hadisçilerin tamamı halifenin istediği cevabı verince serbest bırakılmışlardır.²⁶¹

²⁵⁷ Mektubun tam metni hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.180-183; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:631-634.

²⁵⁸ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.16.

²⁵⁹ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.16.

²⁶⁰ Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.16.

²⁶¹ Yücesoy, “Mihne”, 30: 26-28; Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, s.17.

İkinci Mektup²⁶²:

Halife Me'mun vekili İshak b. İbrahim'e yazdığı birinci mektubun ardından çok kısa bir süre sonra ikinci mektubunu yazmıştır. Mektubun tam metni günümüzde ulaşabildiğimiz mevcut kaynaklarda geçmemektedir.

Halife Me'mun bu ikinci mektupta sorgulamanın kapsamının genişletilmesini istemiştir. Bu kapsamda sorgulanan önemli isimlerinden bazıları "Affân b. Müslim, Ali b. Medînî, Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Sa'd, Kuteybe b. Saîd, Yezîd b. Hârûn, Züheyr b. Harb, İsmâil b. Dâvûd, Kavârîrî, Hasan b. Hammâd es-Seccâde el-Bağdâdî, Ebû Hassân ez-Zeyyâdî, Bişr b. Velîd el-Kindî, İbn Uleyye, İbnü'l-Bekkâ, Muhammed b. Nûh, Velîd b. Şücâ', Âsım b. Ali, Zeyyâl b. Heysem"²⁶³ dir. Sorgulanan âlimlerden çoğu Kur'ân'ın mâhluk olduğu görüşünü kabul etmiş, ancak "Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh, Seccâde ve Kavârîrî" bu görüşü benimsemediklerini dile getirmişlerdir.

Bu ikinci mektupta Me'mun Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemeyen hadisçiler arasından 7 kişinin seçilerek sorgulanmak üzere kendisinin yanına gönderilmesini istemiştir.²⁶⁴ Bu 7 kişi şunlardır: "*Muhammed b. Sa'd, Ebu Müslim, Yahya b. Ma'in, Züheyr b. Harb Ebû Heyseme, İsmail b. Davud, İsmail b. Ebi Mes'ud, Ahmed b. ed-Devraki*"²⁶⁵ dir.

Bu ismi zikredilen 7 kişi Me'mun'un huzuruna çıkarıldığında, Me'mun'un "Kur'ân-ı Kerim mâhluk mudur?" sorusuna "Evet, mâhluktur." cevabını verdikleri için serbest bırakılmışlar ve Bağdat'a geri gönderilmişlerdir. Bağdat'a geldiklerinde de İshak b. İbrahim'in huzuruna getirilmişler burada toplanan hadisçi ve fıkıhların huzurunda görüşleri tekrardan ikrar ettirilmiş ve bu şekilde soruşturmadan kurtulmuşlardır.²⁶⁶

²⁶² Mustafa Akgül, John A. Nawas'a ait yapmış olduğu bir makale çevirisinde 155. sayfada 4. dipnotta vermiş olduğu kaynakta: 4 mektubun da tam metninin Taberi'de mevcut olduğu bilgisini aktarmaktadır. Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 3:1112-1121. Naklen: John A. Nawas, "Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Mustafa Akgül 8/2015/8 (2015): 155.

²⁶³ Yücesoy, "Mihne", 30: 26-28.

²⁶⁴ Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.17-18.

²⁶⁵ Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.18.

²⁶⁶ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.183; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:634.

Üçüncü mektup:

Halife Me'mun yazmış olduğu üçüncü mektupta birinci mektubundaki vurgulara dikkat çeker. Bunlardan en dikkat çekici olanı ise Allah'ın halifeleri üzerindeki haklarıdır. Bunlardan bir kısmı şunlardır: *“Halifelerin kendilerini Allah’a adamaları, Allah’ın yerine getirilmesini istediği hususlarda öğütte bulunmaları, Allah’ın kendilerine verdiği ilim ve marifet ayrıcalığını kullanarak insanları yönlendirmeleri, Doğru yoldan ayrılanlara hakikat yolunu göstermeleri, Allah’ın emrinden yüz çeviren kimseleri geri döndürmeleri, Halkı yönetmeleri, Allah’ın hükümlerini yerine getirmeleri, Allah’ın adaletini uygulamaları, Halkın kurtuluşunu sağlamaları, Halkı iman sınırında ve kurtuluş yolunda tutmaları, Halkın kalplerindeki şüpheyi yok ederek onları karanlıklardan kurtarmaları* olarak sıralanabilir.”²⁶⁷

Halife bu mektubunda Allah'ın üzerindeki bir hakkı olarak kabul ettiği halkın doğruya inanmasını sağlamak görevi sebebiyle Kur'an'ın mâhluk olduğunu kabul edip imandan uzaklaşan insanları doğru yola iletmesi gerekiyordu. Bu nedenle de bu görüşü benimseyenleri hatalarından döndürmeliydi. Üçüncü mektubunda onların içinde düştükleri çıkmazları dile getirmiştir.²⁶⁸

Halife Me'mun, Halku'l-Kur'an fikrini kabul etmeyip onu ezeli olarak nitelendirenleri Hristiyan teolojisinin görüşlerini benimsemekle suçlamıştır. Bu suçlamaya göre, Kur'an'ın yaratılmamış olarak kabul edilmesi, Hz. İsa'nın da ezeli olmasını gerektirmektedir. Zira Kur'an'ı-Kerim'de Hz. İsa “Kelamullah”²⁶⁹ olarak nitelendirilmiştir. Aynı şekilde Kur'an'ı-Kerim de “Kelamullah”²⁷⁰ tır. Ancak İslamiyete göre Hz. İsa ezeli değildir. Bu nedenle de Kur'an'ı Kerim'de ezeli değildir.²⁷¹

Halife Me'mun'a göre Allah'ın sıfatları kaim olması nedeniyle sadece Allah'a nispet edilen ezellilik sıfatı, böylelikle onun yarattıklarına da nispet edilmektedir. Bu da Allah'ın vahdet sıfatına gölge düşürmektedir. Bu davranış İslam düşmanlarına da kolaylık sağlamakta, Müslümanlar arasında ikilik çıkarabilmeleri için imkân

²⁶⁷ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.18-19.

²⁶⁸ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.19.

²⁶⁹ Al-i İmran, 3/39, 45; Nisa 4/171

²⁷⁰ Bakara, 2/75; Tevbe, 9/6

²⁷¹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.19.

sağlamaktadır. Bu görüşü benimseyerek İslam’a zarar veren bu kişilerin imandan nasip almadıklarını söyler.²⁷²

Halife tarafından gönderilen üçüncü mektubun gereğini yapması gereken İshâk b. İbrahim fıkıhçıları ve hadisçileri huzuruna getirtir ve onlara sesli bir şekilde mektubu iki kez okur.²⁷³

İlk önce Ahmed b. Hanbel sorguya çekilmiş ardından diğer âlimlerin sorgusu yapılmıştır. Sorgu esnasında 9 kişi görüşünü halifenin görüşüne yakın şekilde ifade etmiş, Halku’l-Kur’ân fikrini benimsemişlerdir. Ahmet b. Hanbel ve geri kalanlar ise Kur’ân’ı-Kerim’in sadece Allah kelamı olduğunu ancak mâhluk olduğunu söylemişlerdir. Vali yapmış olduğu bu sorgulamanın neticesini de Halife Me’mun’a iletmiştir.²⁷⁴

Dördüncü Mektup:

Halife Me’nun üçüncü mektubuna istinaden yapılan sorgulamanın sonuçlarını öğrendikten 9 gün sonra dördüncü mektubu yazmıştır.²⁷⁵ Halife artık tavrını değiştirerek daha sert bir üslupla Halku’l-Kur’ân fikrini benimsemeyenlerin yeniden imtihana tabi tutulmalarını ister. Eğer bu görüşlerinden dönmezler ise zincirlenerek huzuruna gönderilmelerini emreder.²⁷⁶

Dördüncü mektuba istinaden Bağdat valisi İshak b. İbrahim Halku’l-Kur’ân fikrini kabul etmeyen fıkıhçı ve hadisçilerin gerek gizli gerek açık olarak fetva vermelerini yasaklamıştır. Yine bu âlimlerin hadis öğrenmelerini de yasaklamıştır. Halife’nin emri doğrultusunda yeniden imtihana tabi tutulan âlimlerin içinde 4 kişi hariç diğerleri yapılan baskılara ve tehditlere karşı duramayarak Halku’l-Kur’ân fikrini kabul etmişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel, Seccade, Kavâirî ve Muhammed b. Nuh Kur’ân’ın mâhluk olduğu fikrini benimsememişlerdir. Bunun üzerine bu 4 kişi zincire vurularak zindana atılmıştır. Bu 4 kişinin içerisinde Seccade ve Kavâirî kendilerine yapılan zulümlere daha fazla dayanamayarak görüşlerinden dönmüşler ve özgür bırakılmışlardır. Geri kalan Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh ise, Halife’nin huzuruna Tarsus’a

²⁷² Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.20.

²⁷³ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.20.

²⁷⁴ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.21.

²⁷⁵ Mektubun tam metni hakkında detaylı bilgi için bkz. Taberi, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberi*, 8:640-644.

²⁷⁶ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.21-22.

gönderilmek üzere zincirli bir şekilde yola çıkarılmışlardır. Onlar henüz Rakka'ya vardıklarında Halife Me'mun'un ölüm haberini alınca durumu Rakka Valisine bildirmişleridir. Rakka Valisi olan Anbase b. İshak onların geri Bağdat'a gönderilmelerini emrini vermiştir.²⁷⁷

1.3.1.3. Me'mun'un Kurduğu İlim Meclisleri

Me'mun Bağdâd'a dönünce İslam toplumunda fıkhi ve kelami tartışmalara sebep olan konularla ilgili ilim meclisleri düzenledi.²⁷⁸ Bu meclislerde Mu'tezile, Mürcii ve Ashabu'r-Re'y çevreleri ön plana çıktı. Me'mun'un açık bir şekilde bu çevrelere destek vermesi dini, siyasi ve sosyal alanlarda bu fırkaların ön plana çıkmasını sağladı.²⁷⁹ Bu ilim meclislerinde Halku'l-Kur'ân gibi bazı inanç esasları önce tartışıldı, daha sonra bu inanç esasları devletin resmi görüşü ilan edildi.²⁸⁰

Me'mun 212/827 yılında Alioğulları'nın isyanlarının önüne geçebilmek adına Hz. Ali'nin en üstün sahabe olduğu görüşünü kabul ettiğini açıkladı.²⁸¹

Halife Me'mun'un Bağdat'a geldikten sonra meydana gelen önemli olaylardan ilki ilim meclisleriydi. Mütakellimler ve fukahadan oluşan önemli âlimlerin huzuruna getirilerek bu meclislerde hazır bulundurulmasını istedi. İlk etapta 100 kişiden oluşturulan bir meclis kurulmuştur.²⁸² Me'mun bu 100 âlim içerisinde 10 tanesini danışman olarak atamıştır.²⁸³

Sarayda gerçekleştirilen ilmi münazaralar esnasında âlimlerin her türlü rahatı dikkate alınmış ve samimi bir ortam sağlanmıştır.²⁸⁴

İlmi birçok konuda yapılan münazaraların daha üst düzeyde yapılması hedeflenen ilim meclislerinin en önemli isimleri arasında Ahmed b. Ebû Duâd, Ebu'l Huzeyl el-Allaf

²⁷⁷ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:645; Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.21-22.

²⁷⁸ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.45-47.

²⁷⁹ Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s.86.

²⁸⁰ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:618-619; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 5:553-556; Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, s.317-318.

²⁸¹ Muharrem Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasi Yönetiminin Alioğulları Politikaları", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2011): 56-68.

²⁸² Bozkurt, "Me'mûn", 29: 29:101.

²⁸³ Şerife Eroğlu, "Abbâsîlerin İktidarı Meşrulaştırma Çabalarına Bir Örnek: Me'mûn Dönemi İlim Meclisleri ve Halku'l-Kur'ân Mihnesi", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2021): 197.

²⁸⁴ Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", s.99.

gibi Mu'tezili isimler yer alıyordu.²⁸⁵ Ayrıca Harun Reşid'in halifeliği döneminde Halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşleri sebebi ile kaçak hayatı yaşayan Bîşr el-Merisî de bu mecliste yer alan önemli isimlerden birisi olmuştu. Mu'tezili isimlerin yanı sıra Ehl-i Hadîs taraftarlığı ile tanınan Yahya b. Eksem'in de bu meclislerde yer almış olması, meclislerin ilmi açıdan çeşitliliğini ortaya koymaktadır.²⁸⁶ Bu meclislerde ağırlıkta “edebiyat, fıkıh, kelam ve felsefe” konuları tartışılmıştır.²⁸⁷

“Bu ilmi toplantılara katılıp fikirlerini açıkça söyleyen âlimler şunlardır; Süname b. Eşras, Bîşr b. Mu'temir, Ebu'l-Huzeyl b. Allaf, Ahmed b. Ebû Duâd, Bîşr el-Merisî, Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Kindi ve Muhammed b. Musa el-Harezmi.”²⁸⁸

İlim meclislerinde tartışılan meseleler arasında “Teşbihin nefyi, büyük günah işleyenlerin cennete girip girmeyeceği, Hz. Ali'nin efdaliyeti, imamet meselesi ve Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı (Halku'l-Kur'ân) meselesi” gibi konular tartışılmıştır. Özellikle iki konunun daha fazla üzerinde durulduğu görülmektedir. Bunlar “Halku'l-Kur'ân” ve “Hz. Ali'nin Efdaliyyeti” konularıdır. Bu iki tartışma konusu da her ne kadar ilmi bir mesele gibi görünse de içerik olarak siyasal meseleleri de içerisinde barındırmaktadır. Halku'l-Kur'ân meselesinin ise gündeme gelen önemli meselelerden biri olmasında her ne kadar Bîşr el-Merisî'nin etkisi büyük ise de asıl neden Mevâlî desteğini alan Mu'tezile mensuplarının konuyu benimseyerek savunucuları haline gelmeleridir. Bu süreçte konunun ilim meclislerinde tartışılması ile mesele olgunlaşmadan temeli atılmış olsa da egemenlik konusunda Mevâlî'nin Araplara karşı bir üstünlük sağlama politikası haline dönüşmüştür.²⁸⁹

“İlim meclislerinde serbest tartışma ortamlarının hazırlanması tahmin edilebileceği gibi, tartışma usulü ve geleneği itibariyle yeterli donanıma sahip Mu'tezile'nin önün açtı. Bu da toplumsal birliği esas alan siyasal hedefler doğrultusunda toplumun belli esaslar çerçevesinde dönüştürülmesinin alt yapısını oluşturdu. Nitekim

²⁸⁵ Kadı Abdulcebbâr, *Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Tunus: ed-Darü't-Tunisiyye, 1974), s.256.

²⁸⁶ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.44.

²⁸⁷ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.44.

²⁸⁸ Eroğlu, “Abbâsîlerin İktidarı Meşrulaştırma Çabalarına Bir Örnek: Me'mûn Dönemi İlim Meclisleri ve Halku'l-Kur'ân Mihnesi”, s.200; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*.

²⁸⁹ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.44.

meclislerde tartışılan konuların topluma yansıtılması bu noktada dikkat çekici bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır."²⁹⁰

1.3.2. Mu'tasım Döneminde Birinci Mihne

Tam adı "Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî" (v.227/842)'dir.²⁹¹

833 yılında Halife Me'mun'un vefatı üzerine hilafet makamına geçen Ebû İshak Mu'tasım Billah, Me'mun'un vasiyet olarak bıraktığı²⁹² Mihne uygulamalarının şiddetini daha da arttırarak devam ettirdi. Me'mun'un bu konuda bırakmış olduğu vasiyeti, sorgulama gerek görmeden uygulamaya koydu ve kendisine bırakılmış bir emir gibi gördü.²⁹³

Halife Me'mun'un vefatının ardından onun yerine geçen Halife Mu'tasım kardeşleri Emin ve Me'mun arasındaki taht savaşları esnasında da Bağdat'ta yaşamıştır. Ancak kardeşleri arasındaki bu taht mücadelesinden mümkün mertebe uzak durmaya çalışmıştır. Mu'tasım, Abbâsî Devletinde "Dördüncü Fitne" ya da "Büyük Abbâsî İç Savaşı" diye isimlendirilen bu çalkantılı sürecin ardından Halife Me'mun hilafeti sırasında Bağdat'ta halife ilan edilen İbrahim b. Mehdi taraftarıydı. Ancak daha sonra Halife Me'mun tarafından Suriye ve Mısır valiliğine atanınca bu bölgelerde birçok isyanları bastırdı. Türklerle yakın ilişkiler kurdu.²⁹⁴ Halife Me'mun her ne kadar kendisinden sonra Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmiş ise de Me'mun'un vefatından önce ölünce yerine kardeşi Mu'tasım'ı veliaht olarak tayin etmişti.²⁹⁵

Hilafete gelince ilk işi Zut'larla mücadele etmek olmuştur. Zut'lara boyun eğdiren Halife Mu'tasım devletin içinde meydana gelen ayaklanmalar ve isyanlarla mücadele edebilmek için çoğunluğu Türk komutan ve askerlerden oluşan bir ordu kurmuştur. Daha sonra "Sâmerrâ" adını verdiği ordu şehrini inşa ettirmiş ve başkent yapmıştır. O dönemde meydana gelen Babek isyanlarını bastırmıştır. Bizans'ın üzerine seferler düzenlemiştir. Ancak siyasi manada büyük başarılar sağlayan Halife Mu'tasım, kardeşi Halife

²⁹⁰ Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, s.46.

²⁹¹ Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 380-382.

²⁹² Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 8:648.

²⁹³ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.49.

²⁹⁴ Avcı, "Mu'tasım Billâh", 31: 380-382.

²⁹⁵ Saim Yılmaz, "Veliaht", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 28-30.

Me'mun'dan miras aldığı 1. Mihne Dönemi uygulamalarını arttırarak uygulamaya devam etmiştir.²⁹⁶

Halife Mu'tasım döneminde şiddetli bir şekilde uygulanan Mihne politikasında dikkat çeken önemli hususlardan biri, Halku'l-Kur'ân uygulamalarının Me'mun'un yaptığı gibi Mevâli kimliğine sahip olan şahıslar üzerinden değil de Arap kimliği ile bilinen İbn Ebi Duâd üzerinden gerçekleştirmiş olmasıdır. Ancak her ne kadar kimliği ile ilgili tartışmalar sürse de halk onu Mu'tezili kimliği ile tanıdı.²⁹⁷ Halife Me'mun vasiyetinde İbn Ebi Duâd'a ihtimam göstermesi hususunda taleplerde bulunurken Halife Mu'tasım Billah onu Kâdu'l-Kudâtık vazifesine atadı.²⁹⁸

İbn Ebi Duâd'ın döneminde Halku'l-Kur'ân fikri ve diğer kelami konular resmi bir politika olarak uygulanmaya başlandı. Örneğin bu süreçte illere genelgeler gönderilerek çocukların eğitiminde Mu'tezili düşünce sisteminin öğretilmesi emredildi.²⁹⁹ Mu'tezili görüşleri benimsemeyen birçok kişi bu dönemde daha şiddetli eziyetlere, baskılara ve zulümlere maruz kaldılar. Bütün bu uygulamaların müsebbibi olarak da İbn Ebi Duâd görüldü. Çünkü bu dönemde İbn Ebi Duâd, Halife üzerinde söz sahibi olan bir otoriteye dönüşmüştü.³⁰⁰

Halife Mu'tasım hilafetinde Türk unsurların etkisi büyüktü. Özellikle Türk komutanlar onun en büyük destekçileriydi. Halife Mu'tasım hilafete geçtiği zaman Bağdat'a gelirken Türk komutanları ve birliklerini de yanında getirdi. Bu tavır zaten Mihne uygulamaları nedeni ile gergin olan ortamın daha da gerilmesine neden oldu. Halife Mu'tasım hilafete geçtikten sonra artan baskılar anlatılırken Ahmed b. Hanbel'e yapılanlar ile ilgili anlatılanlar dikkat çekicidir. İbnü'l-Cevzi'ye göre Halife Mu'tasım, Ahmed b. Hanbel'i sarayına getirterek bizzat sorguya çekmiştir. Bu sorgulama esnasında büyük eziyetler görmüştür.³⁰¹ Olayı duyan Ahmed b. Hanbel taraftarları ise sarayın etrafını kuşatmıştır. Ahmed b. Hanbel sorgulanmak üzere sorgu meclisine götürülürken gittiği yolu doldurmuşlar ve ellerine silah ve kırbaçlar alarak duruma tepki

²⁹⁶ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Sevinç Matbaası, 1968), s.99-102; Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, s.14.

²⁹⁷ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihî Seyrinde Mihne", s.49.

²⁹⁸ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 4:141.

²⁹⁹ Yavuz, "İbn Ebû Dûâd", 19: 430-431.

³⁰⁰ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:120.

³⁰¹ Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, 9:43.

göstermişlerdir.³⁰² Halife Mu'tasım bu sorgulama esnasında Ahmed b. Hanbel'i öldürmesine yönelik olarak kendisine teklifte bulunulmasına karşı bu fikri kabul etmemiştir. Zira dışarıda toplanan kalabalığın çıkarabileceği taşkınlıkları ve Halifeliğine yönelik olarak alabileceği tepkileri düşünerek bu fikri reddetmiştir.³⁰³

1.3.3. Vasık Döneminde Birinci Mihne

Tam adı "Ebû Ca'fer el-Vâsik-Billâh Hârûn b. el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûnerreşîd el-Abbâsî" (v.232/847)dir.³⁰⁴

841 yılında Mu'tasım'ın vefatının ardından vasiyeti ile oğlu olan Ebû Ca'fer Vasık Billah, halife oldu.³⁰⁵ Halife Vasık'da babası ve amcası Me'mun'un uygulamaya koyduğu Mihne uygulamalarını her ne kadar desteklememiş olsa da³⁰⁶ halifeliğinin üçüncü yılında yeniden başlattı. Bunun temelinde İbn Ebi Duâd'ın kendi konumunu koruyabilmek amaçlı Halife'yi görüşleri ile etkilemesi vardır. Mu'tezile bu dönemde en parlak ve en güçlü dönemini yaşamıştır.³⁰⁷ Ancak bu dönemde Ahmed b. Nasr ile girmiş olduğu kelami tartışmalar neticesinde sinirlenerek onu öldürmesi üzerine pişman olduğu ve Mihne uygulamalarına son verdiği aktarılmaktadır.³⁰⁸

845 yılında Ahmed b. Nasr el-Huzai'nin devlet aleyhine bir isyan başlatması üzerine İbn Ebi Duâd'ın da etkisi ile Halife Vasık Mihne sorgulamalarını yeniden başlattı. İlk dönemler uygulamaktan çekindiği Mihne politikasını, en geniş kapsamlı şekilde uygulayan Halife haline geldi. Halife Vasık döneminde de birçok kimse baskılara, eziyetlere ve zulümlere uğrayarak hapsedildiler ve öldürülenler oldu.³⁰⁹ Bu dönemde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu düşüncesini kabul etmeyen "Nuaym b. Hammad, Ebû Yakub el-Buveyti, Ahmed b. Nasr el-Huzai ve İbn A'yan el Mısıri"³¹⁰ gibi isimler sorguya çekilen ve eziyet gören önemli isimler arasında zikredilir. Yine bu dönemde Bizans'ın sınır

³⁰² İbnü'l Cevzi, *Menakibü'l-İmam Ahmed*, s.330.

³⁰³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.209; Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, s.141; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.39.

³⁰⁴ Kadir Kan, "Vâsik Billâh", *DLA* (İstanbul, 2012), 42: 548-549.

³⁰⁵ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 9:123.

³⁰⁶ H.S. Nyberg, "Mihne", *Mu'tezile* (İstanbul: İA, 1960), 8:263. Naklen: Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.52.

³⁰⁷ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.52.

³⁰⁸ Kan, "Vâsik Billâh", 42: 548-549.

³⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10:303; İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.69. Naklen: Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.52.

³¹⁰ Muhammed Abid Cabiri, *İslamda Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), s.82.

bölgelerinde yaşayan Müslümanlar bile Mihne uygulamaları çerçevesinde sorguya çekildi. Suğur adı verilen bölgede Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen 4 kişinin boynu vuruldu.³¹¹ Bizans'ın elinde olan esirler mübadele edilirken öncelikle Halk'ul-Kur'ân konusunda sorgulamaya tabi tutuldu, istenilen cevapları vermeyenler ise Bizans'a bırakılarak fidyeleri ödenmedi.³¹² Mısır kadısı olan Mu'tezili kimliği ile ön plana çıkan Muhammed b. Ebi'l-Leys kendi bölgesinde bütün din adamlarını muhaddis, fakih, müezzin demeden hepsini sorguya tabi tuttu ve istenilen cevapları vermeyenleri hapsetti. Öyle ki onun döneminde hapisaneler Kur'ân'ın yaratıldığı görüşünü kabul etmeyenlerle doldu. Şafii ve Maliki olan kimselerin ise camilere girişlerini yasaklattı.³¹³ Mısır genelindeki camilere ve mescitlere "Mâhluk olan Kur'ân'ın Rabbi olan Allah'tan başka ilah yoktur."³¹⁴ ibaresini yazdırttı.

Mihne uygulamalarının sona ermesine giden süreç, İbn Ebû Duâd'ın Abdullah b. Muhammed b. İshak el-Erezmi ile yapmış olduğu bir münazara da ona yenilmesi sonucunda başlamıştır. Halife Vasık döneminde gerçekleşen bu münazarada Erezmi, İbn Ebû Duâd'ı dört yerde cevap veremeyecek hale getirerek: "Kendisi ile münazara etmeye ehil olmadığını" söylemiştir.³¹⁵ Bunun üzerine Halife Vasık, Mihne uygulamalarına son vermiştir.³¹⁶ Ancak bunu resmi olarak açıklamamıştır.³¹⁷

Halife Vasık 847 yılında istiska(vücudun belli bir yerinde su toplaması)³¹⁸ hastalığı nedeni ile vefat etmiştir.³¹⁹

1.3.4. Mütevekkil Döneminde Birinci Mihne

Halife Vasık'ın vefatının ardından Ahmed b. Ebû Duâd ve yanındaki adamları Vasık'tan sonra Halife olarak Vasık'ın oğlu Muhammed'in hilafete geçmesini uygun

³¹¹ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 9:141; Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile* (Kâhire: Matbaâtü Mısır, 1947), s.177.

³¹² Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 9:142.

³¹³ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.52.

³¹⁴ İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.14. Naklen: Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s.52.

³¹⁵ Hatip el-Bağdadi, *Tarihu'l-Bağdat*, 11:271.

³¹⁶ Abdurrahman Salim, *et-Tarihu's-Siyasi li'l-Mu'tezile* (Kahire: Daru's-Sekafe, 1968), s.276.

³¹⁷ Hatip el-Bağdadi Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, ed. Beşşar Avad Maruf (Beyrut: Daru'l-Ğarb- el-İslami, 2002), 4:152; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s.321.

³¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Veli Atmaca, "Hadislerde Geçen Hastalık Adları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (2010): 37.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi İslam Tarihi*, trc. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 7: 32.

gördüler. Ancak Muhammed o dönemde daha bıyıkları bile terlememiş bir çocuktur. Ona hilafet hırkası giydirdiler. Ancak cübbe yerlerde sürününce Ahmed b. Ebû Duâd'ın yakın adamlarından olan Vasîf, duruma itiraz edince halifelik için Mütevekkil'i çağırdılar ve ona bey'at ettiler(233/847).³²⁰

Halife Mütevekkil hilafete geçtiği yıl önce açlık ve kıtlık sonra da sel baskınları gibi birçok sorun ile uğraştı.³²¹ Hilafetinin 2. yılına geldiğinde(234/848) ise 1. Mihne Dönemi uygulamalarına son verdiğini kesin olarak ilan etti. Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili olan ve buna bağlantılı olarak rü'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi meseleler üzerine yapılan bütün tartışmaları yasakladı.³²² Devletin sınırları içindeki tüm bölgelere tâlimatlar gönderdi. Artık uygulanan mihne politikalarının sona erdiğini, Hz. Muhammed'in (s.a.s) sünnetinin yaygınlaştırılması gerektiğini ve bu konuda çalışacak olan ilim adamlarına destek vereceğini açıkladı.³²³

Halife Mütevekkil Halku'l-Kur'ân meselesi sebebi ile hapse adılan tüm âlimleri serbest bıraktı. Onlara ihsanlarda bulundu. Bu tavrı ile de Ehl-i Hadîs âlimlerini desteklediğini vurgulamış oldu.³²⁴

Halife Mütevekkil, Halife Vasık döneminde başta Kâbe duvarı olmak üzere cami, medrese gibi dini eğitim verilen yerlere asılan "Kur'ân-ı Kerim mâhluktur." şeklindeki tüm yazıları indirtti.³²⁵

Fıkıhçıların ve hadisçilerin önde gelen âlimlerini toplayarak onlardan Kur'ân-ı Kerim yaratılmışlığı fikrini reddeden hadisleri tespit etmelerini ve bunları halka anlatmalarını/rivayet etmelerini istedi. Bunun karşılığında da o âlimlere büyük miktarda ücretler ve büyük hediyeler verdi.³²⁶

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi İslam Tarihi*, 7: 38-39.

³²¹ Detaylı bilgi için bkz. Atmaca, "Hadislerde Geçen Hastalık Adları", s.37.

³²² el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:484-485; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7:65; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, ed. Şuayib Arnavud, 2. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1982), 7:31-34.

³²³ Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, 11:251-261; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, 12:36.

³²⁴ el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:485; Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, 11:251-261; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, 12:36.

³²⁵ et-Temimi - el-Ceburi, *Kitabu'l-Mihen*, s.253; Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub Kindi, *Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudat* (Kahire-Beyrut: Matbaatü'l-Aba, 1908), s.451.

³²⁶ Cevzî, *el-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, 11:207; et-Temimi - el-Ceburi, *Kitabu'l-Mihen*, s.248; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, 12:34; Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, s.346.

Devlet politikası haline getirilen ve Kâdu'l-Kudât olan Ahmed b. Ebû Duâd eliyle uygulanan Mihne politikası artık sona ermişti. Bu sebeple de Ahmed b. Ebû Duâd her ne kadar hilafete gelmesini istemese de kendi eli ile hilafete getirdiği Mütevekkil tarafından görevinden alındı. Aslında Ahmed b. Ebû Duâd 233/847 yılında bir felç geçirmişti. Saray işlerini evinden idare ediyordu. Halife Mütevekkil, Ahmed b. Ebû Duâd'ı görevden almadan önce onun vekili olarak oğlu Ebu'l-Velid Muhammed'i bu göreve atamıştı.³²⁷ Bu vesile ile Ahmed b. Ebû Duâd uzaktan da olsa saraydaki durumlara müdahale edebilme şansı bulmuştu. Ancak 237/851 yılına gelindiğinde Halife Mütevekkil ilerleyen bölümlerde detaylandıracağımız üzere artık 2. Mihne Dönemi'ni başlatmış ve 3. Aşaması olan uygulama aşamasına gelmiş olduğu bir dönemde Ahmed b. Ebû Duâd'ın bütün mallarına el koymuştur. Oğlu Ebu'l-Velid Muhammed'i görevinden azletmiştir.³²⁸ Onu ve diğer kardeşlerini hapse attırmıştır. Ancak fidye ödemeleri üzerine serbest bırakılmış ve Bağdat'a sürgün edilmişlerdir.³²⁹

Ahmed b. Ebû Duâd ve oğlunun saraydan uzaklaştırılmalarının ardından Kâdu'l-Kudât'lık vazifesine daha önce Mutezile'nin görüşlerini benimseyen ancak bir Hanefî fakihi olan Yahya b. Eksem el-Temimi getirildi.³³⁰ Yahya b. Eksem Halife Me'mun'un 1. Mihne Dönemi uygulamalarını başlatmadan önceki dönemde bir süre Kâdu'l-Kudât'lık vazifesinde bulunduğu bilinmektedir.³³¹ Ancak Halife Me'mun Mihne politikasını devreye koymadan önce bu görüşe karşı duracak olması nedeni ile Yahya b. Eksem'i görevinden almış ve kendinden sonra Halifeye gelecek olan kardeşi Mu'tasım'a da onu saraydan uzak tutması tavsiyesinde bulunmuştu.³³²

³²⁷ el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:485; Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2001), 4:155-156; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:163; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 7:40; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9:311.

³²⁸ el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:489; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:188-189; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 4:155-156; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, s.23.

³²⁹ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:189; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 4:155-156; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 7:59; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9:316.

³³⁰ el-Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, 2:489; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:188; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 14:200-201.

³³¹ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.36; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 14:197.

³³² Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s.94.

Mihne uygulamalarının sona ermesi ile birlikte galip gelen, genelde Ehl-i Hadîs ve özelde de Ahmed b. Hanbel şahsında bir politika aracı olmaya devam etmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Ehl-i Hadîs gitgide ün kazanmış, neredeyse dokunulmaz bir kişilik haline bürünmüştür. Bu durumun günümüzde bile halen yansımaları görülmektedir.³³³ Ahmed b. Hanbel taraftarları tarafından adeta efsaneleştirilmiştir. Onu sevenleri Ehl-i Sünnet, onu sevmeyenlerde ehl-i bid'at olarak isimlendirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel sahabe ve tabiin ile eş değer görülmüştür. Ahmed b. Hanbel'e duyulan sempati o kadar ileri gitmiştir ki onu bir melek olarak tasvir edenler olmuştur.³³⁴ Ona buğz etmenin ise dinden çıkmak için bir gerekçe olduğuna dair iddialar da vardır.³³⁵ Öyle ki vefat ettiği zaman cenazesine 700.000 civarında kişinin katıldığı rivayet edilmektedir.³³⁶

1. Mihne sonrasında özellikle âlimler arasında birbirlerine karşı tutumlarda ciddi değişiklikler olmuştur. İnsanlar birbirlerine karşı mihne döneminde sergiledikleri tavırlara göre muamelelerde bulunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'in vefatının ardından Ehl-i Hadîs mensupları özellikle de Hanbeliler insanların 1. Mihne döneminde sergilemiş oldukları tavırları sonraki dönemlerde bir baskı aracına dönüştürmüşler ve 2. Mihne diye isimlendirdiğimiz dönemin yaşanmasına neden olmuşlardır. Hanbeli mezhebi varlığını temelde 1. Mihne döneminde yaşadıkları nedeniyle 2. Mihne döneminde yaşattıklarına borçludur.³³⁷

2. Mihne döneminde yaşananlar Ahmed b. Hanbel'in vefatı ile daha da şiddetlenerek devam etmiştir. İlk başlarda insanlar sadece Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili görüşleri yüzünden baskı ve dışlanmalara maruz kalırlarken Ahmed b. Hanbel'in vefatının ardından onun kutsallaştırılması ile birlikte insanların Ahmed b. Hanbel ile ilgili görüşleri üzerinden de mihneye tabi tutulmuşlardır. Bu durum artık ilmi bir mesele olmayıp politik bir baskı ve polemik konusu olmuştur. Bu süreçte hedef tahtasında sadece muhalif görüşte olanlar, Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyemeyenler ve 1. Mihne döneminde kendilerine baskı ve eziyetlerde bulunan kesim değil, daha geniş bir çerçevede

³³³ İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", s.161.

³³⁴ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 9:211.

³³⁵ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed el-Hüseyin İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'lİhtifâl, 1999), 1:29.

³³⁶ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 9:340; İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", s.165.

³³⁷ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 9:340; İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", s.165.

özellikle de karşıt görüşte olanlar, kendi içlerindeki kişilere karşı bile uygulanan bir mihne söz konusu olmuştur.³³⁸

Halife Mütevekkil hilafete geçtikten sonra özellikle orduda ve yönetimde Türklerin baskınlığının arttığı bir dönem başladı. Bu dönem kaynaklarda “1. Türk Nufuzu Dönemi” diye isimlendirilmiştir. Bu dönemin ardından da Abbâsî Devleti’ndeki gerileme dönemi başlamıştır. Bu dönemin ardından Abbâsî Devleti’nde “iç karışıklıklar, komutanların halifelerin üzerindeki rolü, isyanlar, devlet topraklarında daralma, etnik karşıtlıklar, mezhep çatışmaları, taht mücadeleleri ve sık halife değişimleri” yaşanmış ve sıkıntılı bir sürece girilmiştir.³³⁹

Halife Mütevekkil ile biten 1. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından yaşananlar çalışmamızın esas konusu olan 2. Mihne Dönemi hadiselerini oluşturduğu için, burada Halife Mütevekkil Dönemi ile ilgili olarak bu kadar bilgi vermekle yetineceğiz. Mütevekkil döneminde yaşanan hadiseleri daha kapsamlı bir şekilde 2. Mihne Dönemi başlığı altında aktaracağız.

1.4. Mihne Döneminde Hanefiler

1.4.1. Hanefilerin Halku’l-Kur’an Meselesine Yaklaşımı

Hanefî mezhebinin ilk çıkış yeri olarak kaynaklarda Kufe şehri zikredilmektedir.³⁴⁰ İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe bu ilim merkezinde yetişmiştir.³⁴¹ Kufe okulu olarak bilinen bu ilim merkezi Arap-Mevâli ayrımının örneklerinden biridir. Emevi toplumundaki Arap-Mevâli ayrışmaları neticesinde Mevâli olanların ağırlıkta tercih ettiği bir merkez haline dönüşen Kufe okulunda görevi Hammad’dan sonra öğrencisi Ebû Hanîfe devir almıştır.³⁴² İmam-ı Âzam’ın özel olarak yetiştirdiği 40 fakih talebesinden söz edilir. Öyle ki bu talebelerin büyük kısmı Halife Harun Reşid dönemi ve sonrasında kadı ve Kâdu’l-Kudât olarak görev almış önemli isimlerdir. Din ve hukuk alanlarında söz

³³⁸ İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, s.168.

³³⁹ Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*.

³⁴⁰ el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed’ü Ve’t-Târih* (Port Said: Mektebetü’s-Sekâfe ed-Diniyye, t.y.), s.116.

³⁴¹ Zekeriyya Sarıbulak, *Ebû Hanîfe’den Mâtürîdî’ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci* (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019), s.106.

³⁴² Mehmet Erdoğan, “İbn Mes’ud’dan Ebu Hanife’ye Rey Mektebi”, ed. İbrahim Hatipoğlu (İmam-ı Âzam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi, Bursa: Kurav Yayınları, 2005), s.331.

sahibi kişiler olmuşlardır.³⁴³ Kaynaklarda verilen bilgilere göre; bu 40 fakihın 6 tanesi Kâdu'l-Kudât'lık, 28 tanesi kadılık, 2 tanesi müçtehitlik yapmıştır. Diğer 2 kişi de önemine binaen, Ebû Yusuf ve Züfer'dir, şeklinde isim olarak zikredilmiştir.³⁴⁴

İmam-ı Âzam'ın öğrencilerinin başarıları ile birlikte görüşleri de hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Özellikle de Halife Harun Reşid döneminde Kâdu'l-Kudât olarak göreve getirilen Ebû Yusuf'un ardından Hanefî âlimleri özellikle kadılık makamlarına getirilmeye başlanmıştır. Ebû Yusuf döneminde önemli merkezlere atanan Hanefî kadıları sayesinde Hanefî mezhebi en yaygın mezhep konumuna ulaşmıştır.³⁴⁵

Irak bölgesi sahabe döneminde önemli ilim merkezleri arasında yerini almıştır. Sahabenin ardından Irak ekolünün başını Ebû Hanîfe çekmiştir. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe devlet erkânı ile yakın ilişkiler kurmaktan kaçınmış, kendisine verilen görevleri de bu nedenle kabul etmemiştir. Ancak öğrencileri önemli mevkilerde görevlerde bulunmuş ve yönetim ile yakın ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Özellikle İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed gibi fakihlerin dönemlerinde Hanefîlik hızla yayılmıştır. Sınırları genişleyen Abbâsî Devleti'nin Kâdu'l-Kudât'ının ve önemli merkezlerdeki kadılarının Hanefîlerden olması Hanefî mezhebinin yeni coğrafyalara yayılmasına ve yerleşmesine imkan sağlamıştır.³⁴⁶

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin vefatının ardından fıkıhta Hanefî mezhebine mensup olan isimlerin itikatta farklı farklı görüşleri benimsedikleri görülmektedir. Özellikle Mu'tezile, Şia, Mürcie ve Kerramiye gibi görüşleri benimsemişlerdir.³⁴⁷ Mâtürîdî mezhebinin oluşmasının ardından Hanefîlerin büyük bir kısmı bu ekole dâhil olmuşlardır.

1. Mihne Dönemi uygulamaları başladığında Irak'taki Hanefîlerin büyük bir kısmı itikatta Mu'tezile'ye mensup idiler.³⁴⁸

³⁴³ Makdisî, *el-Bed'ü Ve't-Târih*, s.167.

³⁴⁴ Ebu Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskinoglu (İstanbul: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1981), s.229.

³⁴⁵ Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.107.

³⁴⁶ Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.108.

³⁴⁷ Muhammed Abdulhay b. Muhammed el-Leknevi, *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, 3. Bs (Halep, 1407), s.362.

³⁴⁸ Makdisî, *el-Bed'ü Ve't-Târih*, s.167.

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ile Ehl-i Hadîs arasında ilmi bakımdan bir anlaşmazlık hep var olmuştur. Ebû Hanîfe'nin ilmi kişiliğinden, verdiği fetvalardan, devlet erkânı ile ılımlı münasabetlerinden rahatsız olan Ehl-i Hadîs, Ebû Hanîfe'yi ve devamında Hanefîleri büyük eleştirilere maruz bırakmışlardı. Özellikle de 1. Mihne Dönemi politikaları uygulandığı dönemlerde Hanefî mezhebi Ehl-i Re'y'in dolayısıyla da Ehl-i Sünnet'in temsilcisi haline gelmişti. Bu dönemde yaşananlar Ehl-i Hadîs'in Hanefî Mezhebi mensuplarına olan bakış açısını da tamamıyla değiştirmişti. Önceleri sadece fikri tartışmalar, eleştiriler şeklinde olan çatışmalar yerini daha ciddi manada tepkilere bırakmıştı. Öyle ki birbirlerinin arkasında namaz kılmama, fetvalarına itibar etmeme, imanlarını sorgulama, küfre düşmekle itham etme gibi birçok olumsuz sonuca yol açmıştı. 1. Mihne Dönemi'nde önceleri Bağdat'ta başlayan uygulamaların ardından bu ayrışma, zamanla Horasan ve Maverâünnehir Bölgelerinde daha fazla kendini göstermiştir. Keza bu bölgeler merkezden uzak olduğu için Abbâsî Devleti'nin müdahalesinden uzakta kalmıştır. Zaten Horasan bölgesinde Hanefî Mezhebi karşıtı bir Ehl-i Hadîs grubunun varlığı 2/8. Asrın ortalarından beri bilinmekteydi. Bu grubun daha sonra Bağdat'ta Ehl-i Hadîs'in gündeme gelecek önemli isimlerini oluşturacaktı. Ardından 2. Mihne Döneminde Hanefîlere yönelik olumsuzluklar şiddetlenerek devam etmiştir. Hatta bunun sonucunda oluşan ayrılığın izlerini bugün dahi görmek mümkündür.

Mihne Dönemleri uygulamalarına geçmeden önce İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'den o döneme kadar olan süreçte Hanefî mezhebine yönelik iddialara ve âlimlerinin Halku'l-Kur'an meselesi ile ilgili görüşlerine kısaca değinmenin Hanefîlerin bu konudaki yaklaşımlarını anlamamıza katkısı olacaktır.

1.4.1.1. Ebu Hanife'nin Halku'l-Kur'an Yaklaşımı

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Halku'l-Kur'an fikrini ilk olarak ortaya atan kişi olduğu³⁴⁹ ya da tartışmaya Cehm b. Safvân gibi dâhil olduğu³⁵⁰ veya İmam-ı Âzam ile Cehm b. Safvân arasında geçen bir tartışma neticesinde ortaya çıkan bir görüş olduğuna³⁵¹ dair bilgiler bazı kaynaklarda aktarılmaktadır. Ancak bunun İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye atılmış bir iftira olduğu görüşünde olanlar da bulunmaktadır.³⁵² Ebû Hanîfe'nin ve

³⁴⁹ Ebu Abdîrrahman, *Kitabu's-Sünne*, 1:183.; Hatîp el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 15:518-527.

³⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, s.60.

³⁵¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.305.

³⁵² Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Kâhire: Daru'l-Ensar, 1977), s.90-91.

öğrencilerinin bu olayın ortaya çıkması ile herhangi bir bağlantılarının olmadığı da yine aktarılan bilgiler arasındadır.³⁵³

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve öğrencileri ile ilgili Halku'l-Kur'ân konusunda ortaya atılan bu iddiaların temelinde Mihne olayının gerek oluşum gerek uygulama alanında olan önemli şahısların itikatta Mu'tezili olmaları ile birlikte fıkhıta İmam-ı Âzam'ın mezhebine bağlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Mihne döneminde birçok baskı, eziyet ve zulümlere uğrayan şahıslar bu durumdan Ebû Hanîfe'yi ve öğrencilerini sorumlu tutarak onlara saldırı ve karalamalarda bulunmuşlardır.³⁵⁴

Ebû Hanîfe hüküm verme ve bilgi kaynağı olarak kabul etme noktasında devrinin diğer âlimleri gibi Kur'ân-ı Kerim'i ilk sıraya koymaktaydı. Kur'ân-ı Kerim'e karşı çok saygılıydı. "Harice b. Mus'ab'ın dediğine göre, Kur'ân-ı Kerim'i bir rekâtta hatim eden dört imamdandır." ³⁵⁵ Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân asıldır ve herşeydir. Sünneti anlama metodunda bile Kur'ân'ı öncüller, Kur'ân'a göre değerlendirmeler yapardı. Kur'ân-ı Kerim Ebû Hanîfe'nin hayatında sadece bir hukuk kaynağı değil, aynı zamanda maddi ve manevi ilham kaynağıdır.³⁵⁶

Ebû Hanîfe'nin kendisinden sonra meydana gelen Mihne hadiselerinde adının geçmesi onun yaşadığı devirde yapmış olduğu yorumlardan kaynaklanmaktadır. Bu yorumları iki farklı açıdan ele alınmalıdır. Birincisi, Kur'ân-ı Kerim'in bütünlüğüne, onun dilinin Arapça olması nedeniyle Arapça telaffuzun dâhil olup olmadığıdır. İkincisi de Halku'l-Kur'ân meselesidir. Ebû Hanîfe'nin günümüze ulaşan eserleri arasında Halku'l Kur'ân meselesi ile ilgili bilgilere ulaşmış isek de Arapça telaffuz'un Kur'ân'ın mahiyetine dâhil olup olmadığı hususunda kendi eserlerinde herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

İmam-ı Âzam'a isnad edilen bu iddiaların temelinde "*Kur'ân-ı Kerim'in manasının asıl olduğu, kıraatinin farklı bir dille yapılmasında sakınca bulunmadığı, bu*

³⁵³ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 15:517-518.

³⁵⁴ Mustafa es-Sibai, *es-Sünne ve Mekânetüha fi't-Teşri'i'l-İslami*, 2. Baskı (Beyrut: el-Mekteb el-İslami, t.y.), s.142.

³⁵⁵ Söz konusu imamlar şunlardır: Osman b. Affan, Temim ed-Dârî, Saîd b. Cübeyr ve Ebû Hanîfe. Geniş bilgi için bkz. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi* (Beyrut: Daru'l-Kütübu'l-Arabi, 1976), s.45-46.

³⁵⁶ Faruk Beşer, "Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı", *Usul İslam Araştırmaları* 1/1 (2004): 9.

farklı dille yapılan kıraatlerin de esasında Kur'ân olduğu” görüşü vardır. İmam-ı Âzam’ın bu görüşüne kendisinin eserlerinde rastlayamadık. Ancak Hanefî fıkıh eserleri alanında yaygınlık kazanmış olan Zahiru’r-Rivaye eserlerindeki şerhlerde bu konu ile ilgili olarak bahisler mevcuttur.³⁵⁷

Şemsu’l-Eimme Serahsi ‘*Usulü’s-Serahsi*’ adlı eserinde, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe’yi savunup yukarıdaki görüşü destekleyen şu sözleri söyler: “*Meşayih fukahamızdan pek çoğu, Kur’ân-ı Kerim’in icazının lafız ve mana beraberliğinde olduğunu söylerler. Özellikle de Ebû Yusuf ve Muhammed’in görüşlerine göre bu böyledir. Bu ikisi diyorlar ki, namazda Farsça Kur’ân okuma ile kıraat farzı yerine getirilmiş olmaz, velev ki, Allah’ın muradının okuduğuyla anlatılan olduğunu kesin olarak bilmiş olsun. Çünkü kıraatte farz olan şey, mûciz olanı okumaktır. Bu da ancak nazım ve mana beraberliğiyle olur.*”³⁵⁸

Serahsi daha sonra savunmasına şu cümleler ile devam eder: “*Benim anladığıma göre onlar bu sözleriyle, nazım olmaksızın, tek başına mana mû’ciz olmaz, demek istemiyorlar. Çünkü Kur’ân-ı Kerim’in manasının da mûciz olduğunun delilleri açıktır. Nitekim mûciz olan, Kelamullah’tır. Kelamullah ise ezelîdir, yaratılmış değildir. Oysa Arapça ve Farsça dâhil, bütün diller yaratılmıştır. Dolayısıyla, nazım olmaksızın icaz olmaz diyen birisinin, yaratılmış olanın mûciz olduğunu söylemiş olması gerekir ki, böyle bir şey düşünmek caîz olmaz. İkinci olarak, Hz. Peygamber bütün insanlığa gönderilmiştir ve bilinen bir husustur ki, Arap olmayan birisinin, Kur’ân-ı Kerim’in benzerini Arapça olarak yapamaması onun aleyhine bir delil teşkil etmez... Bu sebeple Ebû Hanîfe namazda Farsça kıraati caîz görmüştür. Sonra bu iki imam da Arapça kıraate güç yetiremeyenler için aynı cevabı verirler. Bu da gösteriyor ki, onlara göre de mana mûcizdir. Çünkü mûciz olanı okuyamayandan kıraat, tamamen düşer. Oysa böyle birisinden kıraat farzı tamamen düşmemiş, aksine bu Farsça kıraatle yerine getirilmiştir. Arapça kıraati becerebilen, onlara göre Farsça kıraatle farzı yerine getirmiş olamaz ama bu, Farsça ile okumanın mûciz olmamasından değil, aksine güç yetirebilenler için böyle*

³⁵⁷ Şemsuleimme Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî* (Beyrut, 1973), 1:281-282.; Alaüddin Ebi Bekr b. Mes’ud Kasani, *Bedai’u’s-Sanai’ fî Tertibi’s-Şeria*, 2. Bs (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1986), 1:112-113.; Ahmet Molla Civen, *Nurü’l-Envâr fî Şerhi’l-Menâr* (Beyrut: Ebü’l-Berekât en-Neseî, Keşfü’l-esrâr içinde, 1986), 1:13-14.

³⁵⁸ Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 1:281-282.

bir rükünde Allah Rasulü'ne ve onu izleyenlere uymanın farz olmasından dolayıdır. Bu uyum da ancak Kur'ân-ı Kerim'i Arapça okumakla olur."³⁵⁹

Serahsi'den sonra İmam Kâsânî'de Ebû Hanîfe'nin Kur'ân konusundaki görüşlerini savunan önemli temsilcilerden biri olmuştur.³⁶⁰

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân-ı Kerim'in Arapça dışında bir dille, yani Farsça olarak da okunabilmesine yönelik olarak vermiş olduğu bu fetva farklı açılardan meseleye dâhil edilmiştir. Anlaşıldığı üzere İmam-ı Âzam bu fetvasında sadece namaz kıraatinden bahsetmekteydi. Sonraki dönemlerde bu fetvası yüzünden Halku'l-Kur'ân tartışmalarında ismi anılmış ve bu konudaki delilleri Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olması ve Arap dilinin de herhangi bir kutsiyeti olmadığı gibi konularda bir argümana dönüştürülmüştür.³⁶¹

Ebû Hanîfe'nin Arapça bilmeyenlerin Kur'ân-ı Kerim'i farklı dillerde okuyabilmesinin de Kur'ân olabileceği yönündeki fetvası ile ilgili süregelen uzunca bir tartışma vardır. Hatta onun sonradan bu görüşünden döndüğünü söyleyenlerde vardır. Ancak bu konu ayrı bir araştırma konusu olması nedeniyle biz konumuzla alakalı olan kısımları anlattıktan sonra Ebû Hanîfe'nin Halku'l-Kur'ân meselesindeki yaklaşımına geçiyoruz.

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye Halku'l-Kur'ân konusunda 3 farklı görüş nispet edilmiştir:

- 1- Kur'ân-ı Kerim'in Allah'ın kalamı olduğuna iman etmek gerekir. Ancak onun yaratılmış olup olmadığı hususunda tartışmaya girmek caîz değildir.
- 2- Kur'ân-ı Kerim yaratılmıştır. Çünkü Allah dışında var olan her şey yaratılmıştır.
- 3- Kur'ân-ı Kerim Allah kalamıdır. Ancak yaratılmış değildir. Ama insanların onu dilleri ile telaffuz etmeleri ve yazmalarına ait olan eylemleri ise yaratılmıştır. Yani insanların fiilleri yaratılmıştır.³⁶²

³⁵⁹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1:281-282.

³⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Kasani, *Bedai*, 1:112-113.

³⁶¹ Molla Civen, *Nurü'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, 1:13-14.

³⁶² Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.35.

Halku'l-Kur'ân meselesini ilk ortaya atan isimler arasında İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de adının geçtiğini daha önceden de aktarmıştık. Cehm b. Safvan ile birlikte yaptığı bir münazara esnasında bu görüşü ilk kez dillendiren kişi olduğu söylenmiştir.³⁶³

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye Süleyman b. Mukatil ve Cehm b. Safvan ile ilgili görüşleri sorulduğunda onun, ikisi hakkında bir kıyaslama yaparak şöyle dediği aktarılmıştır: “İkisi de aşırıya gitmiştir. Cehm teşbihi nefy etmekte (aşırı tenzih) aşırı giderek ‘Allah bir şey değildir.’ demiştir. Mukatil ise Allah’ı yarattıklarına benzetmiştir.”³⁶⁴ İmam-ı Âzam’ın aktarmış olduğu “Allah bir şey değildir.” sözünden maksat; Allah’ın zatı ve sıfatları var, ancak Allah yaratılmış olan eşyalarla aynı zat ve sıfata sahip değildir. Allah bir şeydir, ancak yarattığı var olan diğer şeyler gibi de değildir.³⁶⁵

Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yeni yeni başladığı ilk dönemlere gelen Ebû Hanîfe, “*Allah’ın kelam sıfatının gayr-ı mahlûk; Kur’ân’ı telaffuz etmek, okumak, yazmak gibi fiillerin ise mâhluk*” olarak açıklamıştır. Kendi ifadesi ile de “*Kur’ân-ı Kerim Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dillerde okunan ve Hz. Peygamber’e indirilen Allah kelimidir. Bizim Kur’ân-ı Kerim’i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûk fakat Kur’ân mahlûk değildir.*”³⁶⁶ demiştir. Ancak bu şekilde Kur’ân’ın mahlûk olmadığını savunmasına rağmen yine Cehmi yaftalaması yemekten kurtulamamıştır. Muhalifleri tarafından birçok konuda ithamlara maruz kalan İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe bazen “Kur’ân’ın mâhluk olduğunu savunan bir bid’atçı” olarak da nitelendirilmiştir. Daha sonraki süreçlerde Kufe kadılığı ve Beytülmal idareciliği görevi gibi önemli mertebelere getirilmek istenilmiş ise de Ebû Hanîfe bu görevden kaçınmış ve bunun neticesi olarak hapsedilerek ciddi eziyetlere maruz bırakılmıştır. Her gün kırbaçlandığı rivayetler arasındadır. 767 yılında vefat eden Ebû Hanîfe’nin zehirlendiği, dayak ve işkence nedeni ile ya da gördüğü işkence ve eziyetler neticesinde hastalandığı ve bu hastalık neticesinde gözaltına alındığı ve bu şekilde öldüğü aktarılmaktadır.³⁶⁷

³⁶³ İbn Teymiyye - thk. Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l Kasım, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (Medine: Mecmu'ati'l-Melik Fehd, 1995), 6:542.

³⁶⁴ Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, 15:207. Naklen: Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.31.

³⁶⁵ Demirel, *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*, s.31.

³⁶⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s.21.

³⁶⁷ Fatih Mehmet Yılmaz, “Ebû Hanîfe (767)”, *Müslümanların Engizisyonu-1*, ed. Mehmet Azimli, 4. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), s.75-78.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen el-Vasiyye adlı risaleden aktarılan bir diğer ifade de ise Ebû Hanîfe şöyle demiştir: *“Biz ikrar ederiz ki Kur’ân, Allah’ın mahlûk olmayan kelamı, vahyi ve indirdiği (kitabıdır). Ne O’nun kendisidir, ne de ondan başkasıdır. Belki bir gerçeklik olarak O’nun sıfatıdır. Mushaflara yazılmıştır, dillerimizde okunmaktadır. Hafızalarımızda mahfuzdur. Ancak oraya hulul etmiş/girmiş değildir. Mürekkebi, kâğıdı, yazısı mahlûktur. Çünkü bunlar kulların fiilleridirler. Allah’ın kelamı ise mahlûk değildir. Yazı, harfler, kelimeler ve ayetler/cümleler Kur’ân’a delalet eden (vasıtalar)dır. Çünkü insanlar (Kur’ân-ı Kerim’i anlamak için) bunlara muhtaçtırlar. Allah’ın kelamı ise kendi zatı ile kâimdir. Ancak manası işte bu vasıtalarla anlaşılmaktadır. Şu halde, kim Allah’ın kelamı mahlûktur derse o yüce Allah’a karşı kâfir olmuş olur. Oysa Allah mabuddur ve O hep olduğu gibidir. Kelamı O’ndan ayrılmaksızın okunmakta, yazılmakta ve hıfzedilmektedir.”*³⁶⁸ İmam-ı Âzam’ın burada “Allah’a karşı kâfir olmuş olur” sözü ile dinden çıktığını kastetmemiştir. Zira Ebû Hanîfe tekfir hususunda “Bir insanı imana sokan ne ise, onu ancak onun inkârı dinden çıkarabilir.”³⁶⁹ demiştir.

Ebû Yusuf’tan aktarılan bir rivayette o, Ebû Hanîfe’nin Halku’l-Kur’ân meselesi ile ilgili görüşleri hakkında şöyle diyor: “Ebû Hanîfe ile Kur’ân-ı Kerim’in mahlûk olup olmadığı konusunda altı ay tartışıldı ve görüşü, mahlûk olmadığına ve kim mahlûk derse onun kâfir olduğuna geldi.”³⁷⁰ Ancak aynı haber Eş’ari’nin el-İbane adlı eserinde şöyle geçmektedir: “Ebû Yusuf demiştir ki: “Ebû Hanîfe ile iki ay tartıştık ve nihayet o, Kur’ân mahlûktur görüşünden döndü.”³⁷¹

İmam’ı Âzam’a isnad edilen bu görüşlerin sahihliği hususunda şüpheler vardır. Zira Ebû Hanîfe’nin Fıkhu’l-Ekber adlı eserinin ilk şerhlerinden birini yapan Ebu’l-Leys es-Semerkandi(v.373/983) bu görüşleri aktarırken Ebû Hanîfe’ye nispet etmemiştir. Eş’arilerin görüşlerini cevaplarırken bahsetmiştir. Söz konusu şerhte Ebû Hanîfe’nin Kur’ân-ı Kerim’in yaratılmışlığı ile ilgili herhangi bir görüşü aktarılmaz.³⁷²

³⁶⁸ Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: İmam-ı Azam’ın 5 Eseri içinde, 1981), s.86-91.

³⁶⁹ Beşer, “Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”, s.28.

³⁷⁰ Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî, *Cevheretü’l-Münîfe fi Şerhi Vasiyyeti Ebî Hanîfe* (Haydarabad: er-Resâilü’s-Seb’a fi’l-Akâid içinde, 1980), s.66. Naklen:Beşer, “Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”, s.29.

³⁷¹ el-Eş’arî, *el-İbane an Usûli’d-Diyâne*, s.88.

³⁷² Beşer, “Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”, s.28.

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmışlığı hususunda Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir habere göre ise: “Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a mahlûk dediğine dair bize sahih bir haber gelmemiştir.”³⁷³ demiştir.

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe, Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olmadığını, onun dili olan Arapça'nın mahlûk olduğu görüşündedir. Bu görüşünü Farsça okunan Kur'ân-ı Kerim'in de Kur'ân olabileceği görüşü ile birleştirmek gerekir. Bu durumda “Lafzın tarihselliği, mananın ise ezeli ve ebediliği, yani bir bakıma evrenselliği sonucu karşımıza çıkar ki, bundan onun bu özel görüşünün, bu günlerde moda olan Kur'ân-ı Kerim'in tarihselliği anlayışından farklı bir şey olduğu”³⁷⁴ anlaşılır.

Görüldü üzere İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'den aktarılan konu ile ilgili görüşlerde tam bir netlik söz konusu değildir.

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân-ı Kerim'in sadece telaffuzunun mâhluk olduğu görüşünde olduğu ancak Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olduğu görüşü konusundaki bilgilerin onu kötölemek amaçlı söylendiği aktarılmaktadır.³⁷⁵ Bu görüşün gerekçesi olarak Buharî ve Eş'ari gibi isimlerin kendi görüşlerini temellendirmek için görüşlerini Ebû Hanîfe'ye atfettiklerinden bahsedilir. Yukarıda da açıkladığımız gibi Ebû Hanîfe'nin öğrencisi ile 6 aylık bir münazarada bulunduğu ve bunun ardından görüşünü değiştirdiği bilgisinden bahsedilmektedir.³⁷⁶

Alman İslam Tarihçisi Wilferd Ferdinand Madelung, Ebû Hanîfe'nin Halku'l Kur'ân meselesi ile ilgili görüşleri hakkında şunları söylemiştir: “Ebû Hilâl el-Askerî, Halk'ul Kur'ân meselesinin insanlar arasında bir ihtilafa dönüşmesi, Ebû Hanîfe zamanında ortaya çıkmıştır, demiştir. Ebû Yusuf'a konu ile ilgili bir soru yöneltildiğinde o, cevap vermekten kaçınmış ve konuyu hocasına sormuştur. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ise Allah'ın dışındaki herşeyin yaratılmış olduğunu, bu sebeple de Kur'ân-ı Kerim'in de

³⁷³ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Menakibü'l-İmam Ebi Hanife ve Sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri ve Ebu'l-Vefa el-Efgani, 3. Bs (Beyrut: Lecnetü İhyai'l-Mearifi'n-Numaniye, 1408), s.27.

³⁷⁴ Beşer, “Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı”, s.33.

³⁷⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebu Hanîfe”, *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10: 140.

³⁷⁶ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 15:517; Ahmed b. el-Hüseyn Beyhâkî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, ed. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Mektebetü's-Suûdî, 1985), 1:388.

yaratılmış olması gerektiğini söylemiştir.”³⁷⁷ Ayrıca Madelung; Eş’arı³⁷⁸, Darimi³⁷⁹, İbn Kuteybe³⁸⁰ gibi önemli isimlerden aktarılan rivayetleri de incelemiş ve değerlendirmiştir. Sonuç olarak İmam-ı Âzam’ın Kur’ân-ı Kerim’in mâhluk olduğu görüşünü kabul ettiği, ancak Ebû Hanîfe’nin bu görüşünün Mu’tezile’nin görüşünden farklı olduğunu dile getirmiştir. Mu’tezile bu görüşü Allah’ın birliği ilkesi ile temellendirirken, Ebû Hanîfe’nin de Allah’tan başka her şeyin yaratılmış olmasından hareketle Kur’ân’ında yaratılmış olması gerektiği görüşünde olduğunu ifade eder.³⁸¹

1.4.1.2. Diğer Hanefilerde Halku’l-Kur’an Yaklaşımı

Ebû Hanîfe’nin önde gelen öğrencilerinden biri olan ve Halife Harun Reşid döneminde Kâdu’l-Kudâtık yapan Ebû Yusuf’un, bazı kaynaklarda Kur’ân-ı Kerim’in mâhluk olmadığı görüşünü benimsediği aktarılmaktadır.³⁸² Öğrencisi Bişr el-Merisî ile yaptığı bir münazara esnasında onu Halku’l-Kur’ân görüşünü benimsemesi nedeni ile sert bir dille eleştirmiştir.³⁸³

İsraili oryantalist Nurit Tsafrir, Ebû Yusuf’un Halku’l-Kur’ân meselesi hakkında görüşleri ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Ebû Yusuf kelami anlamda Ehl-i Hadîs’e yakın olan birisi olmasına karşın Halku’l-Kur’ân meselesinde Kur’ân’ın mâhluk oluşu görüşüne şiddetle karşı çıkması, sünnilerin sonradan ortaya çıkardığı geçmişe dönük bir faaliyettir.”³⁸⁴

Madelung’un ifadelerine göre ise Ehl-i Hadîs taraftarları Mihne hadiseleri ortaya çıkana kadar Kur’ân-ı Kerim’in mâhluk olmadığını benimseyen bir görüşte bulunmadılar.

³⁷⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil* (Tanta: Daru’l-Beşir, 1408), s.251. Naklen: Wilferd Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, *Sive Studia F M Pareja Octogenario Dicata*, ed. J.M. Barral, 1974, s.508-511.

³⁷⁸ el-Eş’arî, *el-İbâne an Usûli’d-Diyâne*, s.29-30. Naklen:Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.508-511.

³⁷⁹ Darimi - Tahk. Hamid el-Fıkhî, *Reddû’l İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1939), s.106-117. Naklen: Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.508-511.

³⁸⁰ İbn Kuteybe, *el-İhtilâfî’l-Lafz- ve’r-Red Ale’l Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*, s.60. Naklen: Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.508-511.

³⁸¹ Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.508-511.

³⁸² Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti’s-Selâm)*, 15:517-519; Zehebi, *Siyeru A’lami’n-Nübelâ*, 8:538; Vekî, *Ahbâru’l-Kudât*, 3:257-258.

³⁸³ Vekî, *Ahbâru’l-Kudât*, 3:257; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.356.

³⁸⁴ Nurit Tsafrir, *The Spread of the Hanafi School in the Western Regions of the ‘Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H. (Hicri 3. Yüzyılın Sonlarına Kadar Abbasi Hilafetinin Batı Bölgelerinde Hanefî Mezhebinin Yayılması)* (Ph.D. Thesis(Doktora Tezi), Princeton University, 1993), s.110-111.

Kufeli olan Ehl-i Hadîs âlimleri bu konuda herhangi bir kabulü doğru bulmuyorlardı. Bu âlimler arasında “Ebû Bekir el-Ayyâş (v.179/795), Ebû Muaviye ed-Darîr (v.195/811) ve Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme (v.201/817)” gibi önemli Ehl-i Hadîs âlimlerini zikreder.³⁸⁵ Ebû Yusuf’un da Ehl-i Hadîs ile aynı çizgide olduğunu ve bu hususta, Kur’ân ne mahlûktur ne de gayri mahlûktur diyenlerin arkasında namaz kılmanın dahi caîz olmadığını³⁸⁶ söylediğini zikreder. Ebû Yusuf’un öğrencisi olan Bişr el-Merisî’nin de bu konuda aynı görüşte olmasını delil olarak göstermektedir.³⁸⁷

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin önemli öğrencilerinden biri olan Muhammed b. Hasan Şeybani’nin(v.189/805) de Halku’l-Kur’ân fikrini benimsediği aktarılır.³⁸⁸ Bu görüşü kabul ettiği Halife Me’mun tarafından da delil olarak kullanılmıştır. Halife Me’mun 1. Mihne Dönemi’nde sorgulamaya tabi tutulan Seccâde’ye fıkıh öğrendiği hocalarından bu konuda herhangi bir şey duymadığını söylemesi üzerine tepki göstermiş ve dersi dinlememekle itham etmiştir. Seccâde’nin hocaları olan Yusuf b. Ebi Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani’nin Kur’ân-ı Kerim’in mâhluk olduğu görüşünü benimsediklerini ima etmiştir.³⁸⁹

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed’in de Cehmîlik ithamı ile suçlanması onların bu görüşü benimsediklerine delil olarak gösterilir. İmam Yusuf’un ise bu konuda herhangi bir ithama maruz kalmadan ayrı tutulması onun Ehl-i Hadîs’e yakın olması ile ilişkilendirilir.

Hanefi alimlerinden Bişr el-Merisî,³⁹⁰ Yahya b. Eksem,³⁹¹ Hammad b. Seccâde,³⁹² Hasan b. Ziyad el-Lü’lûi,³⁹³ İsmail b. Hammâd Ebû Hanîfe,³⁹⁴ İbrahim b. El-Cerrâh b.

³⁸⁵ Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.519; Darimi - el-Fıkhi, *Reddû’l İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, s.108-110.

³⁸⁶ Darimi - el-Fıkhi, *Reddû’l İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, s.110.

³⁸⁷ Madelung, “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur’an”, s.519-520.

³⁸⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.120-130.

³⁸⁹ Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberî*, 8:643.

³⁹⁰ Mehmet Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefîler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2010): 101-130.

³⁹¹ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti’s-Selâm)*, 16:290.

³⁹² Taberî, *Tarihu’l-Umem ve’l-Muluk*, 8:644.

³⁹³ Darimi - el-Fıkhi, *Reddû’l İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, s.117; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.131-133; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti’s-Selâm)*, 8:275-281.

³⁹⁴ Tsafirî, *The Spread of the Hanafî School in the Western Regions of the ‘Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H. (Hicri 3. Yüzyılın Sonlarına Kadar Abbasi Hilafetinin Batı Bölgelerinde Hanefî Mezhebinin Yayılması)*, s.111.

Sabih³⁹⁵ kabul eden yahut kabul ettirilmek zorunda bırakılan; Bişr b. Velid el-Kindi,³⁹⁶ Ali b. Câd,³⁹⁷ Ebû Hassân ez-Ziyâdî,³⁹⁸ Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî,³⁹⁹ Muallâ b. Mansur,⁴⁰⁰ kabul etmeyen alimler arasında zikredilmektedir.

Elbetteki bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak biz konumuzun sınırlarını aşmamak adına konunun amacının anlaşılmasını sağlayabilecek derecede 1. Mihne Dönemi öncesi Hanefilerin görüşlerine değindik. Bu âlimleri detaylı bir şekilde 1. Mihne Döneminde Mağdur olan Hanefiler başlığı altında anlatacağız. Görüldüğü gibi Hanefî âlimleri içerisinde Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmışlığı hususunda net bir tavır bulunmamaktadır. Ancak bu görüş farklılıkları Mihne öncesindeki dönemde Hanefilerin kendi içinde herhangi bir probleme neden olmamıştır. Herhangi bir ayırmaya, dışlamaya, eziyet ve baskı aracına dönüştürülmeye çalışılmamıştır. Öyle ki farklı görüşteki hoca-öğrenci ilişkileri dahi devam etmiş ve yapılan münazaralar ilmi tartışmalar seviyesinin üzerine çıkmamıştır.

1.4.1.3. Cehmilikle İlgili Bazı İddialar

Ehl-i Hadîs, başta Mu'tezile üzerinden başlattığı, Hanefîler üzerinden de devam ettirdiği uygulamaları ile itikadi konularda akla ve te'vile önem veren kesimleri ciddi eleştiri, baskı ve eziyetlere tabi tutmuştur. Onları Halku'l-Kur'ân fikrini ortaya atan isim olarak kabul ettikleri Cehm b. Safvan'a ithafen Cehmi olmakla itham etmişlerdir.⁴⁰¹

Kur'ân-ı Kerim'i yaratılmış olarak kabul edenleri Cehmilikle suçlayanlara birkaç örnek verelim:

Buharî Ef'al-i İbad adlı eserinde Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olarak vasıflandırılmayacağını ve bu görüşte olanların da Cehmi olduklarını dile getirmiştir.⁴⁰²

³⁹⁵ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.113.

³⁹⁶ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 8:565.

³⁹⁷ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 8:639.

³⁹⁸ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.112.

³⁹⁹ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 10:194-195.

⁴⁰⁰ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 15:247; Tsafir, *The Spread of the Hanafi School in the Western Regions of the 'Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H. (Hicri 3. Yüzyılın Sonlarına Kadar Abbasi Hilafetinin Batı Bölgelerinde Hanefî Mezhebinin Yayılması)*, s.111.

⁴⁰¹ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.80.

⁴⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd* (Riyad: Dâru'l-Maârifî's Suûdiyye, t.y.), s.30.

Darîmî, Cehmiyye üzerine kaleme aldığı reddiyesine konuya detaylıca değinmiş ve Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu iddiasında olanların iddialarını akli delilleri ile çürütmüştür. Cehmiyye'nin en belirgin özelliğinin ise Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemeleri olduğunu belirtmiştir.⁴⁰³

Ahmed b. Hanbel'in oğlu olan Abdullah, babasından aktardığı rivayetinde Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olduğu görüşünde olanların ve açık açık bu görüşü benimsemese bile çekimser kalanları bile Cehmi olmakla nitelendirmiş, hatta Cehmiyye'den bile daha kötü olduklarını söylemiştir.⁴⁰⁴

Mervezî'den nakledildiğine göre Cehmiyye kendi içerisinde 3 gruba ayrılmıştır. Bunlar Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul edenler, bu konuda şüphe ile yaklaşp görüş belirtmekten kaçınanlar ve sadece Kur'ân-ı Kerim'in lafzının mahlûk olduğunu savunanlardır.⁴⁰⁵

Beyhaki'nin Abdurrahman b. Mehdi'den naklettiğine göre Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyenler ve Allah'ın arşa istiva ettiği konusunda farklı düşünenlerin hepsi Cehmiyyedendir.⁴⁰⁶

Zahid el-Kevserî İbn Kuteybe'den aktardığına göre Ehl-i Hadîs'in kendisine hasım olarak gördüğü herkesi ayırım yapmaksızın Cehmiyye olarak nitelendirmiştir.⁴⁰⁷

1.4.2. Birinci Mihne'nin Hanefî Kaynaklı Olduğu İddiaları

Bazı müsteşriklerin iddialarına göre; Mihne, Mu'tezile Mezhebi kaynaklı değildir, Hanefî Mezhebi kaynaklıdır.⁴⁰⁸ Ancak mesele incelendiğinde kaynağının Hanefî Mezhebi'ne değil de Ehl-i Re'y'e nispet edilmesi gerektiği savunulmuştur. Ehl-i Re'r,

⁴⁰³ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.182-198.

⁴⁰⁴ Abdullah b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel - Ebû Abdurrahmân eş-Şeybânî, *Kitâbü's-sünne* (Dammâm: Dâru İbn Kayyim, 1985), s.151-179.

⁴⁰⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanbelî Hallâl, *es-Sünne* (Riyad: Dâru'r-Râye, 1989), 5:125.

⁴⁰⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât* (Cidde: Mektebetü's-Suûdî, 1993), 1:608.

⁴⁰⁷ Ubeydullah Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017), s.60.

⁴⁰⁸ Christopher Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), s.81-82.

herhangi bir meselenin çözümü için akli metotları önceleyen bir ekoldür. Öyle ki Ehl-i Re'y ve re'y kavramı, sadece fıkıh alanını değil itikat alanını da kapsamaktadır.

Hanefî Mezhebi fıkhi meselelerde kullandığı metotlara bakıldığında Ehl-i Re'y olarak isimlendirilmiştir. Mu'tezili fıkıhçıların çoğunluğunun Hanefî Mezhebi'ne mensup olmaları Mu'tezili âlimler ile Hanefî âlimlerin aynı kefeye konulmasına neden olmuştur. İbn teymiyye konu ile ilgili şöyle der: “*Bu dönemde Cehmiyye, Kaderiyye ve diğer fırkalardan pek çok kimse fûru konularında Ebû Hanîfe mezhebine intisap etmişlerdi. Hâlbuki o ve ashabı, Mutezile'den en uzak olan insanlardır... Cehmî-Mutezîlî Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî ile başkadı Ahmed b. Ebû Duâd, ayrıca bunlardan önce ve sonra pek çok benzerleri fûruda Ebû Hanîfe mezhebine intisap etmişlerdi.*”⁴⁰⁹

Bîşr el-Merîsî, Ahmed b. Ebû Duâd gibi Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinin fıkıhta Hanefî olmaları, aslında itikadı ilgilendiren bir mesele olan Halku'l-Kur'ân fikrinin, fıkhi bir mezhep olan Hanefî Mezhebi'nin görüşü olarak da kabul edilmesine yol açmıştır. Hanefî Mezhebi'nin fikri altyapısını oluşturan ve ilk kurucusu olarak kabul edilen İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe, itikadi meselelerde de tartışmalar yapmıştır. Ancak bu tartışmaları fıkıhçı kimliği ile değil bir kelamcı bakış açısı ile yapmıştır. İtikadi konular ile fıkhi meseleleri birbirine karıştırmamıştır. Hanefî Mezhebi'nin kurucu imamlarından sayılan İmam Muhammed ve İmam Ebû Yusuf'un açıklamalarına bakıldığında onların Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu fikrini benimsemedikleri açıkça görülmektedir. Bu da Halku'l-Kur'ân fikrini Hanefî Mezhebi'nin ortaya çıkarması iddialarını çürütmektedir.⁴¹⁰

Câhız, Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyerek savunanlar için “Haşviyye, Nabîta, Müşebbihe, Şukkak” isimlerini kullanmıştır.⁴¹¹ Ayrıca Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyerek savunan kişilerin hepsi Mu'tezili âlimleri de değildir. Mu'tezile'nin dışında

⁴⁰⁹ İbn Teymiyye - İbnu'l Kasım, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 6:86-87.

⁴¹⁰ Hüseyin Kahraman, “Hanefî Fakîh Ebû Süleyman el-Cûzecani(öl. ?) ve Hadisçiliği”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/4 (2020): 1333.

⁴¹¹ Câhız - thk. Abdulselam Muhammed Harun, *Resailü'l-Câhız* (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1979), 3:288-291.

Mürciiler, bazı Hanefiler ve Haricilerin bazıları da bu görüşü benimseyerek savunmuşlardır.⁴¹²

1.4.3. Birinci Mihne Dönemi Uygulamalarında Etkin Rol Alan Hanefiler

İtikadi görüşte farklı farklı mezheplere mensup olmaları ile birlikte fıkıhta Hanefî olan ve Halife Me'mun'un başlattığı, Halife Mütevekkil'in sonlandırdığı 16 yıllık 1. Mihne sürecinde etkin rol alan Hanefî âlimleri ve kadılara vefat kronolojisine göre aşağıda değinilecektir.

Hasan b. Ziyad el-Lü'lü-i(v.204/819): Ebû Hanîfe'nin önde gelen müçtehit öğrencileri arasında zikredilmektedir. Züfeyr b. Hüzeyl, Ebû Yusuf, Davud et-Tâi ve Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad'dan ders aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁴¹³ Hasan b. Ziyad bir dönem, Rakka'da emirlik yapan Halife Me'mun'un hocalığını yapmıştır. Me'mun'un Hanefî fikhî konusunda geniş bir bilgiye sahip olması Hasan b. Ziyad'dan aldığı eğitim ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum beraberinde Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerini de Hasan b. Ziyad'dan almış olabileceği düşüncesini doğurmuştur.⁴¹⁴

Bişr el-Merisî(v.218/833): Fıkıh bilgisini Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden İmam Ebû Yusuf'tan almıştır. "Hammad b. Seleme ve Süfyan b. Üyeyne ve Ebû Yusuf'tan az miktarda hadis rivayetinde bulunmuştur." İlk dönemlerinde ilmi eğitimini ve birikimini fıkıh alanında yoğunlaştırmasına rağmen daha sonra kelam alanına yönelmiş ve bu alandaki görüşleri ile meşhur olmuştur.⁴¹⁵ Bişr el-Merisî'ye Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşleri yüzünden hocası Ebû Yusuf ikazlarda bulunmuş⁴¹⁶ ise de o bu uyarıları dikkate almayarak bu görüşün temellendirilmesinde etkin rol oynamıştır.⁴¹⁷ Bişr el-Merisî Halife Me'mun'un 1. Mihne dönemi uygulamalarını başlatmadan çok önce bu görüşü temellendirdiğini ve bu sebeple Halife Harun Reşid tarafından ölümle tehdit edildiğini, hatta bu sebeple Halife Harun Reşid ve Emin zamanlarında kaçak olarak yaşamak

⁴¹² İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986), 2:604; Christopher Melchert, "Ehl-i Hadîs'in Dindarlık Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Abdulvahap Özsoy, 22 (2004): 306.

⁴¹³ Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 361-362.

⁴¹⁴ Ebû Osman Amr b. Bahr Cahız, *el-Beyan Ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 2:330-338.

⁴¹⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.156.

⁴¹⁶ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, trc. Ethem Nuri Fırlıklı (Ankara: TDV Yayınları, 1991), s.150.

⁴¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10:281.

zorunda kaldığını daha önce aktarmıştık. Halife Me'mun dönemine gelindiğinde ise sarayda itibar görmüş ve Me'mun'un kurduğu 10 kişilik ilim meclisi içerisinde yer almıştır.⁴¹⁸ Bişr el-Merisî'nin Halku'l-Kur'ân fikrinin oluşup sistemleşmesinde önemli bir etkisinin olduğu bilinse de Mihne uygulamalarının hayata geçirilmesinde etkin olarak rol aldığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Bu da göstermektedir ki Bişr el-Merisî Halku'l-Kur'ân görüşünün fikri altyapısında, İbn Ebi Duâd ise uygulama aşamasında görev almışlardır.⁴¹⁹

İsa b. Eban (v.221/836): Fıkıh eğitimini Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden İmam Muhammed b. Hasan'dan almıştır. Vefat edene kadar uzun yıllar Basra Kadılığı yapan⁴²⁰ İsa b. Eban, Halku'l-Kur'ân fikrini benimsenmesinde ve yayılmasında etkin olarak rol alan isimlerden biridir.⁴²¹ Açık bir ifadesine rastlanılamamakla birlikte o dönemde Basra Kadılığı yapmış olması, bir Yahudi ile girdiği münazarada yeminin sadece yaratanın üzerine yapılabileceği ve yaratılmış olan Kur'ân'ı Kerim'deki ifadeler üzerine yapılan yemini kabul etmemesi⁴²² ve Kâdu'l-Kudât İbn Ebi Duâd'a şikâyet edilmesi⁴²³ gibi olaylar onun Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerini desteleyen olaylardandır.

Abdurrahman b. İshak (v.232/846): Halife Me'mun döneminde Batı Bağdat Kadılığı yapmıştır. Fıkıhta Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir.⁴²⁴ Mihne uygulamalarında Ahmed b. Ebû Duâd'ı destekleyen bir tavır sergilemiştir.⁴²⁵

Muhammed b. Semâ'a (v.233/848): Fıkıh eğitimini İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyad'dan aldı.⁴²⁶ Uzun yıllar Bağdat Kadılığı yaptı.⁴²⁷

⁴¹⁸ Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), s.164.

⁴¹⁹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 1981), s.308.

⁴²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.141-148; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 12:479-482.

⁴²¹ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.84.

⁴²² Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 12:482.

⁴²³ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:282.

⁴²⁴ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:282-283.

⁴²⁵ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.87.

⁴²⁶ Cengiz Kallek, "İbn Semâ'a", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 313-314.

⁴²⁷ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:282-289.

Kendisinden aktarılan rivayetler Mihne uygulamalarını desteklediğini işaret etmektedir.⁴²⁸

Muhammed b. Ebi'l-Leys (v. 235/850⁴²⁹): Mısır Kadılığı yapan, fakih kimliği ile tanınan Muhammed b. Ebi'l-Leys Hanefî mezhebine mensuptur.⁴³⁰ Halife Vasık döneminde halifenin emri ile insanları çeşitli konularda mihne sorgulamalarına tabi tutmuştur. Muhammed b. Ebi'l-Leys'in emri ile camilere “La İlahe İllallah Rabbu'l-Kur'ân'il-Mahlûk” yazılmıştır. Yine bu dönemde camilere Şafii ve Maliki mezhebine mensup olanların girişleri yasaklanmıştır. İnsanlara zorla baskıyla Kur'ân'ın yaratılmış olduğu sözü söylenilmiş, kabul etmeyenlere çeşitli zulüm ve baskılar yapılmış, hapishaneler dolup taşmış, insanlar başka bölgelere kaçmaya başlamışlardır.⁴³¹

Salih b. Muhammed et-Tirmizî (v.239/853): Hammad b. Ebi Hanife ve Muhammed b. Mervan es-Suddî'ye talebelik etmiş⁴³², Tirmiz Kadılığı yapmıştır. Kaynaklarda Mihne uygulamalarında insanları sorgulamaya tabi tutan kişiler arasında zikredilmektedir.⁴³³ 2. Mihne döneminde cehmilik ile suçlanmıştır.⁴³⁴

Ahmed b. Ebû Duâd (v.240/854): İtikatta Mu'tezili, fıkıhta Hanefî olduğu bilinen İbn Ebi Duâd, Halife Me'mun'un oluşturduğu ilim meclislerine seçilmiştir.⁴³⁵ Halku'l-Kur'ân fikrinin benimsenmesinde ve devletin resmi görüşü olarak kabul edilmesinde etkin rol oynadığı bilinmektedir.⁴³⁶ O dönemde Kâdu'l-Kudât olarak görev almış olması da etkili olmuştur.⁴³⁷ Halife Mu'tasım'ın başa gelmesinin ardından 1. Mihne

⁴²⁸ Halife Mu'tasım Mihne uygulamaları sırasında Ahmed b. Hanbel'i sorguladığı esnada Muhammed b. Semâa ona bu yaptığı ile Allah'ın rızasını kazanacak bir iş yaptığını ve Allah'ın hakkını yerine getirdiğini söylemiştir. Geniş bilgi için bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.141.

⁴²⁹ Ölüm tarihi net olmamakla birlikte DİA'da “ESAM, Ebû Bekir” maddesi başlığı altında Ebû Bekir Muhammed b. Ebû'l-Leys el-Esam (v. 235/850)'ın adı ve ölüm tarihi bu şekilde geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Esam, Ebû Bekir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 353-355.

⁴³⁰ Ümit, “Mihne Uygulamalarında Hanefiler”, s.86.

⁴³¹ Ümit, “Mihne Uygulamalarında Hanefiler”, s.86.

⁴³² Şemsüddin Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1963), 2:300.

⁴³³ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:191.

⁴³⁴ Sait Erkam Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), s.73.

⁴³⁵ İbn Tayfur - Altar, *Kitabu Bağdat*, s.36.

⁴³⁶ Akoğlu, “Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne”, s.115; Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 5:234.

⁴³⁷ Yavuz, “İbn Ebû Dûâd”, 19: 430-431.

Dönemi uygulamaları sona erene kadar bu görevi en üst düzeyde yürüten isim olmuştur.⁴³⁸

Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (v.250/864?): Halife Vasık döneminde 6 yıl kadar Doğu Bağdat'ta kadılık yapmıştır. Fıkıhta Hanefidir.⁴³⁹ Ahmed b. Ebû Duâd'ın yakın adamlarından biri olup Mihne uygulamaları esnasında aktif olarak rol almıştır.⁴⁴⁰

Gassan b. Muhammed el-Mervezî (v.250/864): Fıkıh eğitimini İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e öğrencilik yapmış olan Cüzcanî'den almıştır. İnsanları sorgulamalara tabi tutmuş ve mihne uygulayan şahıslar arasında anılmıştır.⁴⁴¹ 2. Mihne döneminde ise Cehmi olmak ile suçlanmıştır.⁴⁴²

Abdullah b. Muhammed el-Halenicî (v.253/867?): Halife Mu'tasım döneminde Hemedan Kadılığı yaptı. Mihne uygulamaları sırasında Doğu Bağdat'ta kadılık görevindeydi.⁴⁴³ Fıkıhta Hanefî mezhebine mensuptu. Halku'l-Kur'ân konusunda insanları sorguya çekmiş ve baskıcı tavırları ile anılmıştır.⁴⁴⁴ 2. Mihne döneminde cehmi olarak isimlendirilen kişiler arasında anılmaktadır.⁴⁴⁵

1.4.4. Birinci Mihne Döneminde Mağdur Olan Âlimler

1.4.4.1. Birinci Mihne Döneminde Mağdur Olan Hanefî Âlimler

1. Mihne Dönemi ile ilgili kaynaklarda aktarılan bilgilerde, Mihne'nin uygulanmasında etkin rol uygulayıcısı olarak her ne kadar Hanefî isimlerin adı geçmekte ise de, 16 yıllık 1. Mihne sürecinin ardından başlayan 2. Mihne döneminde ise karşı mihne uygulamasına maruz kalan Hanefî isimler de kaynaklarda yer almaktadır. Vefat kronolojisine göre bu isimlerden bir kısmını burada aktaracağız.

⁴³⁸ Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadır, 1977), 2:84; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s.115.

⁴³⁹ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:277.

⁴⁴⁰ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 12:23.

⁴⁴¹ Boz, *Cehmi Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.28.

⁴⁴² Ahmed b. Hanbel - tahk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, *Kitâbü'l-'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 2. Baskı (Riyad: Daru'l-Hâni, 2001), 2:457.

⁴⁴³ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 9:215.

⁴⁴⁴ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 9:270.

⁴⁴⁵ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 12:23.

Daha önce aktardığımız Halife Me'mun'un Mihne mektuplarından ikinci mektupta Hanefî âlimlerinin de mihne sorgulamaları yapılması istenilmiş ve bu bağlamda sorgulamaya tabii olmuşlardır.⁴⁴⁶

Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr er-Râzî (v. 211/826): Bağdat'ta yaşayan ve Hanefî fakihi olan Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden sonraki tabakanın önemli isimlerinden biri olarak zikredilir. İmam Muhammed ve İmam Ebû Yusuf'tan ders almıştır. Hadis nakli konusunda Ehl-i Hadîs âlimleri tarafından adil sıfatı verilen az sayıdaki Hanefî âlimleri arasında yer alır. Hanefî fikhını hadislerle desteklemeye gayret etmiştir. Ebû Zûr'a onu ehl-i rey'in içerisinde Ehl-i Hadîse en benzeyen isim olarak zikretmiştir.⁴⁴⁷ Ancak bu bilgiye karşın Cehmî olarak da nitelendirildiğine dair bilgiler vardır.⁴⁴⁸ Ömrünün son dönemleri Mihne hadislerinin yaşandığı ilk yıllara denk gelmesine rağmen bu konu ile ilgili herhangi bir görüşüne rastlanılamamıştır. Me'mun Halifelik zamanında ona kadılık görevi teklif etmiş ancak Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr bunu kabul etmemiştir. Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr'un *en-Nevadir* isimli günümüze ulaşan fıkıh alanında yazılmış bir eseri vardır. Kendisine nispet edilen *el-Emâlî* isimli eserinde de yine *en-Nevadir* ile aynı kitap olduğu bilgisi aktarılmaktadır.⁴⁴⁹

İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe(v.212/827): İmam-ı Âzam Ebû Haife'nin torunu olan İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe, başta Bağdat'ın bazı semtleri olmak üzere çeşitli şehirlerde kadılık yaptı. 810 yılında Bağdat'ın Doğu Yakası'nda kadılık yaptı. Sonra Kufe kadılığına getirildi. Rakka ve Vasıt'ta da kadılık yapmıştır. Me'mun'un halifeliği döneminde Doğu Bağdat ve Medinetü'l-Mansur bölgelerinde kadılık yaptı. En son ise Basra kadılığı yapmıştır. Bazı kaynaklarda dedesi Ebû Hanîfe gibi Mürcie olduğu zikredilmiştir. Buna ameli imandan bir cüz kabul etmesi görüşü neden olmaktadır. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemiş, Mihne olayları sırasında ise Me'mun'un dailiğini yaptığı bilgisi aktarılmaktadır. İbn Hacer'e göre babası dedesi ile aynı görüşte olduğu bilgisinin doğru olmadığını söyler.⁴⁵⁰ Bazı hadisçiler onun

⁴⁴⁶ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 8:637.

⁴⁴⁷ Eyyüp Said Kaya, "Muallâ b. Mansûr", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 307-308.

⁴⁴⁸ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.43.

⁴⁴⁹ Kaya, "Muallâ b. Mansûr", 30: 307-308.

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* (Beyrut: Mektebetü'l-Matbaati'l-İslamiyye, 2002), 1:399.

Cehmiyye'den olduğu iddiasında bulunmuşlardır.⁴⁵¹ Sıbt b. İbnü'l-Cevzi ise onu Hatib el-Bağdadi dışında kimsenin kötülemediğini ve İsmail b. Hammad'ın Halku'l-Kur'ân ile ilgili görüşlerini daha 1. Mihne olayları başlamadan önce dile getirdiği bilgisini aktarmaktadır. İsmail b. Hammad bu konuda: "Eğer bunu söylediği doğru ise bu bir takıyyedir; zira Me'mûn bu sözü söylemesi için bizden (Hanefiler) zor kullanmadığı kimse bırakmamıştır."⁴⁵² demiştir. İsmail b. Hammad'ın el-Câmi fi'l-Fıkh, er-Red ale'l-Kaderiyye, Risale ile'l Büsti, Kitâbü'l-İrca' isimli eserleri vardır.⁴⁵³

Fadl b. Dükeyn Ebû Nuaym El-Hâfız (v.219/834): Ebû Hanîfe'ye ve döneminin birçok ünlü âlimine talebelik yapan Ebû Nuaym, hadis alanında uzmanlaşmış, 1. Mihne dönemlerinde baskı ve eziyetlere de maruz kalmıştır. Kamçıyla dövülmüştür. Kur'ân'ı-Kerim'in mahlûk olduğunu kabul etmediği gibi onu kabul edenleri de zındıklık ile suçlamıştır. İbn Nedim'den aktarıldığına göre Kitâbü'l-Menâsik ve Kitâbü'l-Mesâ'il fi'l-Fıkh adlı fıkıh alanında yazmış olduğu eserleri bulunmaktadır.⁴⁵⁴

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.224/838) Vefat tarihi ile ilgili farklı görüşler bulunsa da muteber görüşe göre 224/383 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁴⁵⁵ Hayatının büyük kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. Tarsus'ta 18 yıl kadılık yapmıştır. Şafii ve Hanbeli tabakat kitaplarında adı geçmiş ise de Hanefî tabakat kitaplarında da ismi bulunmaktadır. Hangi mezhep mensup olduğu konusunda tartışmalar vardır. Fıkıh alanında Kitabu'l-Emvâl isimli bir eseri vardır.⁴⁵⁶ Eserlerinde İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'den nakiller yapmış bazen de bu nakilleri bu imamlar vasıtası ile Ebû Hanîfe'ye atfetmiştir. Onların tevîl, tercih ve görüşlerini aktarmıştır. Ebû Ubeyd Halku'l-Kur'ân meseleleri esnasında kendisinden bizzat aktarılan herhangi bir yorum bulunmamaktadır. Ancak Ehl-i Hadîs çizgisine yakın bir görüş benimsediğine dair rivayetler vardır. Ebû Hasan el-Eş'ari onu "Kur'ân mahlûk değildir." görüşünü benimsediğini aktarmaktadır.⁴⁵⁷ Ancak

⁴⁵¹ Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 1:226; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1:399.

⁴⁵² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1:399-340.

⁴⁵³ Hüseyin Kayapınar, "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 112.

⁴⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 200-201.

⁴⁵⁵ Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*, s.28.

⁴⁵⁶ Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*, s.101-116.

⁴⁵⁷ Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*, s.85.

Halifeler ile yakın ilişkileri sebebi ile baskı ve eziyetlerine maruz kalmasını engellemiştir.⁴⁵⁸

Leys b. Müsâvir (v.224/839): Belh bölgesindeki önemli âlimlerden biridir ve aynı zamanda Belh'te Kadılık da yapmıştır. Gerek kadılık makamında iken gerekse öncesinde bu bölgede İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁴⁵⁹ Hanefî âlimlerinden olan Ebû Cafer Hinduvânî'nin öğrencisidir. Leys b. Müsâvir, 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmemesi sebebi ile Mu'tezili mihnesine maruz kalmıştır. Leys b. Müsâvir, Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu fikrini kabul edenleri kâfir olarak nitelemiştir. Ancak bu görüşü nedeni ile birçok işkence ve baskılara maruz bırakılmış ve Kadılık görevinden azledilmiştir. Vaiz Belhi'ye göre de Leys b. Müsâvir kadılık görevinden kendisini azletmiştir. Vaiz Belhi'den aktarılan rivayete göre Leys b. Müsâvir Belh'te kadı iken Halife'den kendisine Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olduğu görüşünü kabul etmesi gerektiğine yönelik bir mektup gelmiştir. Leys b. Müsâvir mektubu okuduğunda “Allahu ekber! Seksen sene sonra müslümanların içinde küfür zâhir oldu.” demiş ve halkın önünde “Kendimi kadılıktan azlettim. Kur'ân'ın mâhluk olduğunu iddia edenler kâfirdir.” ifadelerini kullanmıştır.⁴⁶⁰ Gördüğü baskı ve eziyetlere dayanamayarak 838-840 yılları arasında iken vefat etmiştir.⁴⁶¹

Sa'îd b. Süleyman ed-Dabbî (v.225/840): Tam adı “Ebû Osman Sa'îd b. Süleyman b. Kinâne ed-Dabbî el-Vasît” dır. Ancak “Sa'dûye” lakabıyla bilinmektedir. Fıkıhta Hanefî olan Sa'dûye yaşadığı dönemin önemli muhaddisleri arasında anılmaktadır. Mihne konusunda sorguya çekilmiş ve eziyetlerden ve baskılardan korktuğu için Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁶² Sorgulamadan çıktıktan sonra “Kâfir olduk ama sonra çıktık.” dediğine dair rivayetler aktarılmaktadır. Bu tutumu ile ilgili olarak daha sonradan Ahmed b. Hanbel tarafından eleştirilmiş ve

⁴⁵⁸ Ayas, *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*, s.87.

⁴⁵⁹ Metin Avcı, “Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Dergisi*, 30 (2021): 84.

⁴⁶⁰ Ebu Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Dâvûd Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh* (Tahran: Cengelek, 2009), s.10.

⁴⁶¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, “Ebû İshak Zâhid es-Seffâr el-Buhârî'nin (534/1139) Şahsında Hanefî/Mâturîdî Gelenekte Siyasî Anlayış”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, 2019, s.546.

⁴⁶² Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 9:87.

Ahmed b. Hanbel ondan hadis alınmasını uygun görmemiştir. Ancak Ebû Hatim gibi bazı muhaddisler tarafından sika ravi olarak aktarıldığına dair bilgiler de mevcuttur.⁴⁶³

Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah en-Neccâr er-Râzî (v.220/845): Fıkıhta Hanefî olan Neccâr er-Râzî, Hanefî fikhını hocası Bişr b. Giyâs el-Merîsî'den öğrenmiştir. Yaşadığı dönemdeki Mu'tezililerin görüşleri konusunda bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. Ancak kendisinin de Mu'tezile mezhebini benimseyip benimsemediğine dair net bir bilgiye rastlayamadık. Halku'l-Kur'ân meseleleri tartışıldığı dönemde Mu'tezile'nin görüşünü benimsemiştir. Ancak bu tutumu nedeni ile daha sonradan gerek Hanefiler, gerekse de Ehl-i Hadîs mensupları tarafından eleştirilere tabi tutulmuştur. Neccâr er-Râzî ilerleyen bölümlerde detaylıca anlatacağımız Neccariyye fırkasının kurucusudur. Kurmuş olduğu bu fırkanın Ehl-i Sünnet fırkalarından olduğu kabul edilir.⁴⁶⁴ Hocası Bişr b. Giyâs el-Merîsî ve Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmesi sebebi ile Neccâr er-Râzî de Hanefî âlimleri tarafından bir dışlamaya tabi tutulmuştur. Fakat İrcâ akidesini savunan bir eser kaleme almasının ardından Hanefîlerin kendisine karşı tutumu değişmiştir.⁴⁶⁵

Ali b. Ca'd (v.230/845): İmam Ebû Yusuf'un öğrencilerinden olan Ali b. Ca'd, Mihne döneminde baskı ve eziyetlere maruz kalmış olan Hanefî âlimlerindendir.⁴⁶⁶ Her ne kadar Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu söylemiş ise de onun mahlûk olduğunu iddia edenlere karşı da herhangi bir sert tavır sergilememiştir. "Kur'ân Allah'ın kelamıdır. Ona mahlûk diyene şiddetle karşı çıkmam." dediği nakledilmektedir.⁴⁶⁷ Bu şekilde davranmasından ötürü 2. Mihne Dönemi'nde Ahmed b. Hanbel tarafından kınanmaya maruz kalmış ve kendisinden hadis alınması yasaklanmıştır.⁴⁶⁸ Cehmi olmakla da itham edilmiştir.⁴⁶⁹

Yahyâ b. Maîn (v.233/848): Tam adı "Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî" dir. Döneminin önemli hadis, rical ve fıkıh âlimleri arasında zikredilir. Mihne döneminde sorgulamalara tabi tutulan âlimler arasında olan Yahyâ b. Maîn, ölüm

⁴⁶³ Ayşe Gültekin v.dğr., *Hadis, Mezhep ve Meşrep*, ed. Ayşe Gültekin, 1. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), s.184.

⁴⁶⁴ Mustafa Öz, "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 32: 481-482.

⁴⁶⁵ Avcı, "Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı", s.88.

⁴⁶⁶ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:639.

⁴⁶⁷ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 10:460-465.

⁴⁶⁸ S. Kemal Sandıkçı, "Ali b. Ca'd", *DİA* (İstanbul, 1989), 2: 384.

⁴⁶⁹ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.68.

korkusu sebebiyle Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmek zorunda kalmış, ancak daha sonra bu görüşünü baskı altında söylediğini dile getirmiştir.⁴⁷⁰ Zehebi, Yahyâ b. Maîn'in Ehl-i Sünnet imamlarından olduğunu ve Halku'l-Kur'ân tartışmaları esnasında yönetimin uyguladığı baskı ve eziyetlerden korktuğu için⁴⁷¹ "Hayati tehlike endişesiyle mihne müspet cevap verdi."⁴⁷² demiştir.

Fadl b. Gânim (v. 236/850): İmam Ebû Yusuf'un öğrencilerinden biri olan Fadl b. Gânim, bir dönem Mısırda kadılık yapmıştır.⁴⁷³ Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmediğinden ve Re'y kentinde Mu'tezile'nin yaptığı Mihne uygulamalarına karşı mücadele etmiş ve⁴⁷⁴ Halife Me'mun'un kendisine uyguladığı baskı, eziyet ve zulümlere direnmiştir.⁴⁷⁵

Bekkâr b. El-Hasan (v. 233/847 veya 238/852): Hanefî fakihi olan Bekkâr b. El-Hasan Halife Vasık döneminin sonlarında İsfahan'da sorgulanmış, Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemediği için çeşitli baskı, eziyet ve zulümlere uğramış, sürgün edilmekle karşı karşıya kalmışken Halife Vasık'ın vefat haberi gelmesi üzerine bu cezalandırmadan kurtulmuştur.⁴⁷⁶

Bişr b. Velid el-Kindî (v.238/852): İmam Ebû Yusuf'un önde gelen öğrencilerinden biri olan Bişr b. Velid el-Kindî Halku'l-Kur'ân meselesinde de yine hocasına muvafık bir görüş sergilemiştir.⁴⁷⁷ 1. Mihne dönemi esnasında Bağdat'ta İbn Hanbel'e yapılan baskı ve eziyetlerin karşısında durması ile bilinir.⁴⁷⁸ Halku'l-Kur'ân konusunda itidalli bir tavır sergilemiş ve bu konuda yorum yapmaktan çekinmiştir. Halife Mu'tasım tarafından Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini benimsemediği için cezalandırılmış ve onu fetva vermekten men edip, evinde hapsedmiştir. Halife

⁴⁷⁰Sübki - İsa el-Bâbî el-Halebî, *Tabakâtü's-Şa'fi'iyyeti'l-Kübra* (Kahire: <https://archive.org/details/tshafiakobra/tshk0/mode/1up>, 1327), 2:147.

⁴⁷¹ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 11:87.

⁴⁷² Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (Beyrut: Darü'l Garbi İslami, 2003), 5:965.

⁴⁷³ Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefâ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (Kahire: Daru'l-Hicr, 1993), 2:155. Naklen: Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması", *Bilimname* 45/2 (2021): 27.

⁴⁷⁴ Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması", s.12.

⁴⁷⁵ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:642.

⁴⁷⁶ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.92.

⁴⁷⁷ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.90.

⁴⁷⁸ Darimi - el-Fıkhi, *Reddül İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*, 1:110.

Mütevekkil döneminde Mihne uygulamalarına son verilmesi akabinde serbest bırakılmıştır.⁴⁷⁹ Ancak buna rağmen bile muhaddisler kendisinden hadis almayı reddetmişlerdir.⁴⁸⁰

Seccâde (v.241/855): Hasan b. Hammad Seccâde fıkıhta Hanefî mezhebine mensuptur.⁴⁸¹ Halku'l-Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsememiş bu nedenle sorguya çekilen ilk 4 âlim içinde yer almıştır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu ile ilgili hocalarından herhangi bir şey duymadığını söylemiştir; daha sonra sorgulama esnasında yapılan baskı, eziyet ve zulümlere dayanamamış ve bu konudaki görüşünden vazgeçerek bu eziyetlerden kurtulmuştur.⁴⁸²

Ebû Hassân ez-Ziyadi(v.242/856): Hanefî âlimleri arasında olduğu ve 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Halku'l-Kur'ân fikrini benimsemediği için baskı ve eziyetlere maruz kaldığı aktarılır.⁴⁸³

Ebû Süleymân Cürcânî(v.?): İmam Muhammed ve İmam Yusuf'un gözde öğrencilerinden biri olan Ebû Süleyman Cürcânî önemli Hanefî fakihlerindendir. 1. Mihne hadisleri başlamadan önce Halife Me'mun ona Kur'ân'ın mahlûk oluşu hakkında ne düşündüğünü sormuş ve oda mahlûk olmadığını söylemiştir. Hanefî fıkıh âlimi olan Cürcânî'nin vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler verilmiştir. Bazı kaynaklarda 815 yılı olarak aktarılmış ise de⁴⁸⁴ Halife Me'mun tarafından kendisine kadılık teklif edildiği bilgisi mevcuttur.⁴⁸⁵ Hatta bazı kaynaklarda Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili olarak Mihne Döneminde Ehl-i Sünnetin görüşünü benimsediği⁴⁸⁶ aksi görüşte olanları

⁴⁷⁹ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 7:565.

⁴⁸⁰ Orhan Ençakar, "Bir Mezhebin Yitik Kültürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 44 (2020): 23-24.

⁴⁸¹ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.31.

⁴⁸² Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 8:644.

⁴⁸³ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.112.

⁴⁸⁴ Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 4:33; Muhammed Abdulhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Terâcümi'l-Hanefiyye* (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslamiyye, 1906), s.216; Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.112.

⁴⁸⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.161.

⁴⁸⁶ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 15:26.

küfre düşmekle itham ettiği bilgisi aktarılmıştır.⁴⁸⁷ Bağdat'ta yaşamış ve Hanefidir. Sahibur'r-Ray ve fakih unvanlarını da burada kazanmıştır.⁴⁸⁸

1.5. Birinci Mihne'nin Sonuçları

Halife Me'mun tarafından resmi olarak 833 yılında başlatılan ve 16 yıl süren 1. Mihne Dönemi uygulamaları İslam Tarihi'nde unutulmayacak izler bırakmıştır. Bu dönemde yaşananlar neticesinde Müslümanlar arasında daha önce fikri alanda olan ayrılıklar fiziki uygulamalar ile Mihne aracına çevirilmiştir.

Halife Me'mun hilafete gelirken Mevali'nin desteği ile başa gelmiş bir halife olmasının da etkisi ile Arapların ordudaki ve yönetimdeki gücünü kırabilmek adına farklı politikalar geliştirmiştir. 1. Mihne Dönemi uygulamaları arapların hilafet yarışında Me'mun'un kardeşi Emin'i desteklemiş olması sebebi ile onların güçlerini kırabilmek için zamanla uygulamaya konulmuştur.

Aynı dönemde Bağdat'ta giderek güçlenen bir Ehl-i Hadîs potansiyeli de vardı. Bu grup ağırlıkta Araplardan oluşması sebebi ile Halife Me'mun'a karşı isyan edebilme potansiyeli yüksekti. Üstelik Me'mun özellikle tercüme faaliyetleri ile birlikte İslam dünyasına felsefe ve kelam gibi ilimleri yerleştirmesi ve geliştirmesi sebebi ile ona karşı cephe almış bir topluluktu.

Bu gibi nedenler ile Halife Me'mun hliafetinin son dönemlerinde 1. Mihne Dönemi uygulamalarını yasal olarak başlatmış ancak hedeflediği amaçlara ömrü vefa etmediğinden planladığı politikalarını kendinden sonraki halifelere vasiyet etmişti.

16 yıl süren bu zulüm, baskı, eziyet ve işkenceler altında kabul ettirilmeye çalışılan 1. Mihne Dönemi uygulamaları ile bastırılmak istenilen Ehl-i Hadîs âlimleri daha da güçlendi. Bu nedenle de 16 yılın sonunda onları baskılayarak kontrol altında tutamayacağını anlayan Halife Mütevekkil 1. Mihne Dönemi uygulamalarını sonlandırarak, tam tersi istikamette onları yanına alabilecek bir tutum içerisine girmiştir.

⁴⁸⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris er-Razî İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearif, 1952), 8:145.

⁴⁸⁸ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 15:26; Kahraman, "Hanefi Fakîh Ebû Süleyman el-Cûzecani(öl. ?) ve Hadisçiliği", 1327-1353.

Bu şekilde de yönetime d hil ederek potansiyel isyan edebilme ihtimallerini ortadan kaldırmıştır.

Mihne Dönemi uygulamaları neticesinde Ehl-i Re'y  limleri önemli vazifelere getirilmiş olmasına karşın Ehl-i Had s  limleri özellikle yönetimden uzak tutulmuştur.

Me'mun dönemi ile başlayan ve Mütevekkil döneminde son bulan bu mihne uygulamalarının çok ağır bedelleri olmuştur. Bu dönemde yaşanılanlar Müslümanların hem geçmiş hem geleceğe ilişkin tarih algılarını değiştirmiş, farklı görüşlerin zenginlik olarak görülmesinin  n  kapanmış, ilmi münazaralar esnasında konuşulan meseleler artık gündeme dahi getirilemez olmuş, yaşanan tramvalar insanların üzerinde hem fiziksel hem zihinsel tahribatlara yol açmış, Ehl-i Had s taraftarlarının görüşleri çerçevesinde bir ikincisi yaşanan mihne politikalarının ardından Müslümanların din anlayışları tamamen başka bir boyuta evirilmiştir. Halife Mütevekkil 1. Mihne Dönemi'ni sonlandırmak gibi büyük bir içe imza atmış ise de hemen arkasından başlatmış olduğu 2. Mihne uygulamaları ile Hanbeli mihnesinin başlaması, 1. Mihne Dönemi'ni aratmayan uygulamaların yaşanmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının kendilerini önceleri ehl-i sünnet diye tanımlamaları ve ardından da Hanbeli mezhebinin teşekkül sürecinin tamamlanması ile müstakil bir akaid mezhebi olarak İslam Dünyasında yerini almasına olanak sağlamıştır.

2. Mihne diye isimlendirdiğimiz bu süreçte Ahmed b. Hanbel ve taraftarları bir nevi kendilerine yapılan mihne uygulamalarının rövanşı almışlardı. Kendi gibi düşünmeyenlere hayat hakkı bile tanımamışlardı. Bugün hala İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde farklı mezhepler içerisinde bu türden yaklaşımları görmek mümkündür. Bu Müslümanların birbirlerini  tekileştirmesinde mihne uygulamalarının da etkisinin büyük olduğu unutulmamalıdır.

Halife Mütevekkil hilafete geçtikten sonra özellikle orduda ve yönetimde Türklerin baskınlığının arttığı bir dönem başladı. Bu dönem kaynaklarda "1. Türk Nufuzu Dönemi" diye isimlendirilmiştir. Bu dönemin ardından da Abb s  Devleti'ndeki gerileme dönemi başlamıştır. 1. Mihne Dönemi'nde yaşananların da etkisi ile Abb s  Devleti'nde "iç karışıklıklar, komutanların halifelerin üzerindeki rolü, isyanlar, devlet topraklarında

daralma, etnik karşıtlıklar, mezhep çatışmaları, taht mücadeleleri ve sık halife değişimleri” yaşanmış ve sıkıntılı bir sürece girilmiştir.⁴⁸⁹

1. Mihne Dönemi uygulamaları ile birlikte Abbâsî Devleti zayıflama dönemine girmiş ve akabinde yaşanan taht kavgaları ile birlikte yıkılmaya mahkûm olmuştur. Abbâsî Devleti’nin yıkımına kadar uzanan bu süreçte asıl sebep olarak Mihne Dönemlerinde yapılan uygulamalar gösterilmektedir. 1. Mihne Dönemi uygulamaları ile Halifeler halkı, orduyu ve yönetimi bu şekildeki uygulamaları ile baskı altında tutmaya ve isyanları engellemeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde yaşananlar ve akabinde gelecek olan 1. Mihne Dönemi uygulamalarının rövanşı şeklindeki uygulamalar ile yönetimdeki gücünü giderek kaybetmiştir.

1. Mihne Dönemi’nde yaşananların da etkisi ile toplum içerisinde de gruplaşmalar yaşanmıştır. Artık halk ve âlimler birbirlerini Halku’l-Kur’ân meselesindeki tutumlarına göre değerlendirmişlerdir. Öyle ki görüşleri yüzünden birbirlerini küfre düşmekle itham etmişler, nikâhlarının geçersiz olduğuna dair fetvalar verilmiş, arkalarında namaz kılınmamış vb. uygulamalar ile de toplum içerisindeki gruplaşmalar giderek artmıştır.

⁴⁸⁹Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, s.15-16.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MİHNE DÖNEMİ VE HANEFİLİĞE ETKİSİ

232/847 yılında hilafete geçen Mütevekkil, kaynaklarda Mihne'yi sonlandıran Halife olarak anılmaktadır. Ayrıca sünneti ihya etmekle de övülmektedir.⁴⁹⁰ İlerleyen bölümlerde de detaylıca aktaracağımız üzere Halife Mütevekkil 2. Mihne Dönemi politikasını aşamalı olarak devreye sokmuştur. İlk iş olarak Ehl-i Hadîs mensuplarını Sâmerriâ'ya davet edip onlara hediyeler sunmuştur. Ancak resmi olarak 1. Mihne Dönemi uygulamalarını sonlandırmamıştır. 1. Mihne Dönemi'nin baş sorumlusu ilan edilen Ahmed b. Ebû Duâd'ın ve İshak b. İbrahim'in görevlerine de ilk yıllarda son vermemiştir. 1. Mihne Dönemi aktörlerinin gücünün azalmalarını beklemiş ve planını aşamalı olarak devreye sokmuştur. En son 1. Mihne Dönemi uygulamalarını tamamen kaldırdığını ve kelim üzerine konuşmayı yasakladığını ilan etmiştir.⁴⁹¹

1. Mihne Dönemi politikalarının tepkilere yol açan, büyük acılara sebep olan uygulamalarının ardından başlatılan ve uygulamaya konulan 2. Mihne Dönemi uygulamaları 1. Mihne Dönemi'nde yaşananları aratmayacak nitelikte olmuştur. 1. Mihne Dönemi'nde baskı ve eziyetlere maruz kalan Ehl-i Hadîs mensupları bu defa iktidar gücüne sahip olan taraf olmuşlardır. 1. Mihne Dönemi'nde yaşananların intikamını alırcasına kendi yaşadıkları baskı, eziyet ve zulümleri bu sefer uygulayan taraf haline dönüşmüşlerdir. Bu kapsamda özellikle Mu'tezililer ve Mu'tezile ekseninde Hanefîlere yönelik olarak zulüm politikası yürütülmüştür. Artık bu politikada Ehl-i Hadîs'in rolü öyle artmıştır ki Halife yaptığı uygulamada, atamalarda vb. işlerde Ehl-i Hadîs'ten özellikle de Ahmed b. Hanbel'den onay alır olmuştur. Yaşanılan 2. Mihne Dönemi hadiselerinde Halife Mütevekkil'in olduğu kadar Ahmed b. Hanbel'in de etkisi de büyüktür.⁴⁹² Ahmed b. Hanbel'in bu yaptıkları, yaşamış olduğu hayat tarzı ve ilmi birikimi ile birlikte yorumlandığında sonradan büyük eleştirilere maruz kalacak davranışlar sergilemiştir. Kendisine uygulanan baskılara büyük bir dirençle boyun

⁴⁹⁰ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, s.537; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:127-139.

⁴⁹¹ Gedik, *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*, s.34.

⁴⁹² İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel (855)", *Müslümanların Engizisyonu-1*, ed. Mehmet Azimli, 2. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), s.167.

eğmeyen bir âlimin başka âlimlere aynı şekilde bir baskı uygulaması onun ilmi ve şahsi kimliği ile uyuşmamıştır.⁴⁹³

1. Mihne Dönemi'nin sonlanmasının ardından başlayan 2. Mihne Dönemi olarak adlandırdığımız bu yeni dönem 1. Mihne Dönemi'nde yaşananları aratmayacak nitelikte olaylara sahne olmuştur. Bu dönemde insanlar birbirlerine 1. Mihne Döneminde sergiledikleri davranışları ve görüşleri esas alan yaklaşımlarda bulunarak ikili ilişkilerini bile ona göre düzenlemişlerdir.⁴⁹⁴

2. Mihne Dönemi olarak isimlendirdiğimiz bu dönem Halife Mütevekkil'in iktidara gelmesinin ardından aşamalı olarak 848 yılında başlatmış olduğu, 851 yılında uygulamaya koyduğu ve 870 yılında Halife Mu'temid'in başkenti Bağdat'a taşınması ile sonlandıracağımız süreçtir.

Daha önce aktardığımız gibi Halife Me'mun tarafından başlatılan 1. Mihne Dönemi uygulamaları toplum nezdinde amaçlanan sonuçlara ulaştıramamıştır. Toplumda büyük tepkilere yol açmış, özellikle Ehl-i Hadîs mensuplarına yönelik olarak yapılan dışlamalar, baskılar ve eziyetler neticesinde toplum içerisinde gruplaşmalara yol açmıştır. Bu uygulamalar ile sindirilmeye çalışılan Ehl-i Hadîs mensupları aksi bir şekilde halk nezdinde itibar kazanmış, taraftar edinmişti. Yine Halife Me'mun Dönemi'nde Abbâsî Devleti'nin gerek ordusunda gerekse yönetimindeki nüfus Arap ağırlıklıydı. Mevâlî'nin var olan bir potansiyeli vardı ve bu potansiyel baskı altına alınmak amacı ile 1. Mihne Dönemi politikaları devreye konulmuştu. Ancak Halife Mütevekkil Dönemi'ne gelindiğinde durum değişmişti. Orduda Arapların nüfusu ciddi oranda azalmış, İranlıların gücü tam olarak engellenemese dahi kısmen azaltılmış ve Türkler ciddi bir çoğunluğa sahip olmuşlardı. Halife Mütevekkil Arap kökenli olmasının da etkisi ile Arapların eski gücüne yeniden ulaşmasını hedefliyordu. Bu nedenle de selefi olan Me'mun'un Arapların gücünü kırmak adına uygulamaya koyduğu Halku'l-Kur'ân politikasını bu defa tam tersi bir açıyla devreye soktu. Halife Me'mun muhalifleri olan Mevâlî'nin gücünü azaltmak için Halku'l-Kur'ân meselesinin kabul edilmesinin zorunluluğu görüşünü devreye

⁴⁹³ Arslan, "Ahmed b. Hanbel (855)", s.167-168.

⁴⁹⁴ Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l Kâdiriyye (Kâdiri İtikadı)", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017): s.81.

sokmuş iken, Mütevekkil ise Arapların eski gücüne ulaşabilmesi için bu politikayı tam tersi şekilde devreye sokmuştu.⁴⁹⁵

Halife Mütevekkil başlatmış olduğu 2. Mihne Dönemi uygulamaları sayesinde hem 1. Mihne Dönemi'nde baskılanan Ehl-i Hadîs mensuplarına destek vererek onları yanına çekmeyi amaçlamış, hem de Halku'l-Kur'ân meselesi yüzünden baskı ve eziyetlere maruz kalan ağırlıkta Arap kökenli olan nüfusu da yanına alarak ordudaki Türklerin gücünü kırabilmeyi amaçlamıştır.⁴⁹⁶

2. Mihne Döneminde özellikle Mutezile taraftarları ve Hanefîler, 1. Mihne Döneminde Ehl-i Hadîs'e yapıldığı gibi çeşitli baskılara ve hem fiziksel hem psikolojik şiddete maruz kalmışlardır.⁴⁹⁷

Bu dönemden sadece karşıt mezhepteki kişiler değil bizzat kendi cemaatlerinden olan ancak aynı görüşü benimsemedikleri kişilerde paylarına düşeni almışlardır. Bazı hadisçilerin rivayetleri bile kabul edilmeyerek cemaatten dışlanmış, toplum içerisindeki itibarları yok edilmiştir.⁴⁹⁸

2. Mihne Döneminin başlamasında ve uygulanmasında esas rolü üstlenen Ehl-i Hadîs bu dönemde kendini Ehl-i Sünnetin tek savunucusu ilan etmiş, kendilerini bu şekilde isimlendirmişlerdir.⁴⁹⁹

1. Mihne Dönemi uygulamalarının sona ermesinin ardından başlayan 2. Mihne Dönemi ile Mu'tezile taraftarları 1. Mihne Dönemi'nde kendilerinin hadisçilere karşı uygulamış oldukları baskı ve şiddete bu kez kendileri maruz kalmışlardır. Özellikle yapılan kadı atamalarında Ahmed b. Hanbel'in görüşleri neticesinde Ehl-i Hadîs taraftarları atanırken Mu'tezile'ye mensup olanlar, özellikle de Hanefî Kadılar mağdur edilmeye başlanmıştır. 2. Mihne Dönemi'nin başlamasında Halife Mütevekkil'in rolü kadar yapılan adaletsizlikler ve zulümlere sessiz kalarak destekleyen Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının da büyük rolü bulunmaktadır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.141.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 6:178; İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.15.

⁴⁹⁷ Arslan, "Ahmed b. Hanbel (855)", s.167.

⁴⁹⁸ Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l Kâdiriyye (Kâdiri İtikadı)", s.81.

⁴⁹⁹ George Maksidi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s.44-45.

⁵⁰⁰ Arslan, "Ahmed b. Hanbel (855)", s.167-168.

Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden 2. Mihne Dönemi'ni 237/851 yılında başlayıp, 256/870 yılında son bulmuş olarak belirtmiş olsak dahi bu 19 yıllık süreçte yaşananların etkisini günümüzde dahi görmek mümkündür. İlerleyen aşamalarda da bahsedeceğimiz üzere uzun yıllar sonra bile önemli İslam âlimlerinin Mu'tezili çevreye karşı olan tavırlarında, Hanefilerin yayıldığı coğrafyalarda, görüşlerinde ve daha birçok alanda bu etkileri görmek mümkündür.

2.1. İkinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Siyasal Koşullar

2. Mihne Dönemi'nde Abbâsî Devleti'nde siyasi ortam giderek gergin bir hale dönüşmüştü. Halk Halife Me'mun'un başlattığı ve ardından Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde şiddetlenerek devam eden 1. Mihne Dönemi uygulamalarından yeterince yorulmuş ve yönetime karşı tepkili bir tavır takınmıştı. Bu durum da toplumdaki siyasi ve sosyal yapının değişmesine neden olmaktaydı. İktidar karşıtları giderek artmaktaydı. Hz. Ali soyundan gelenlere karşı duyulan öfke yeniden gündeme gelen konular arasında oldu. Alioğulları sahip oldukları büyük nüfuz sebebi ile yönetim için risk oluşturmaktaydı. Halife Mütevekkil'in de hilafete gelmesinde etkisi olan Türk Komutanların orduda ve yönetimdeki güçleri giderek artmaktaydı. Halife Mütevekkil de tıpkı Halife Me'mun'un yapmış olduğu gibi devlet otoritesini güçlendirebilmek adına yeni bir politika geliştirdi. Ancak bu sefer tam karşıt bir uygulama devreye soktu. Ağırlıkta Arap nüfustan oluşan Ehl-i Hadîs'i yanına çekerek, hem tabanda Mevâlî'nin gücünü bitirmeyi planlamış, hem de Arap kökenli kişileri yanına alarak Türk Komutanların gücünü zayıflatma politikası gütmüştür. 2. Mihne Dönemi politikalarının da tıpkı 1. Mihne Dönemi politikalarında olduğu gibi hem dini hem siyasi hem de toplumsal nedenleri vardır.⁵⁰¹

Mütevekil yürüttüğü siyaset politikasında bir dönem başkenti Şam'a taşımak istedi. Bu isteğinin temelinde orduda ve saraydaki Türk Komutanların etkisi de vardı. Ancak o dönemde Şam bölgesinde Hanefilerin baskın bir nüfusunun olmayışı da dikkat çeken hususlar arasındadır. Ancak Halife bu düşüncesini uygulamaya koymak için 858 yılında Şam'a gittiğinde Türk askerlerin tepkisi ve Mütevekkil'in oranın iklimine uyum sağlayamaması gibi nedenlerle geri Sâmerrière döndü.⁵⁰²

⁵⁰¹ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.130.

⁵⁰² Bilal Gök, *Abbâsîler ve Türk Tarihi* (İstanbul: SD Yayınevi, 2017), s.60.

Başkenti deęiřtirme dūřuncesinden vazgeçmeyen Halife Mūtevekkil yeni bir řehir inřa edilmesi emrini verdi. “Caferiyye” bir dięer adıyla “Mūtevekkliyye” adını verdięi bu řehir 1 yıl içinde inřa edildi ve 860 yılında Bařkenti oraya tařıdı.⁵⁰³ Burada Tūrkleri ordudan uzaklařtırmaya bařlayarak Araplardan ve Farslardan oluřan yeni bir ordu kurdu.⁵⁰⁴

1. Mihne politikaları uygulanırken nedenleri arasında Arapların yōnetimden uzaklaştırılma, ordudaki gūçlerine son verme, otoritelerini yıkma gibi amaçlar ile başlatılan Halku’l-Kur’ān tartışmalarının olduğunu belirtmiştik. şimdi 2. Mihne politikaları uygulanırken de bu defa tam tersi bir politika izlenilmektedir. Araplara itibarları geri iade edilmek istenilmiş, Tūrklerin ordudaki gūcū kırılmak istenilmiş, bu nedenle de hem orduda hem de yōnetimde Arap asıllı olanlara ōncelik verilmiştir. Bu şekilde Halife Me’mun dōneminden başlayan ve Mevāliye verilen ayrıcalıklar kaldırılmış, ancak uygulanan bu politikalar neticesinde devlet içerisinde giderek artan gruplaşmalar meydana gelmiştir.

Halife Mūtevekkil Dōnemi’nde Tūrk komutanların gūcū kırılmak istenilmiř bu nedenle de Halife Vasık dōneminde ōnemli gōrevlere getirilen ve sarayın tūm sorumluluęu ūzerine verilen Tūrk komutan İnak’ı bir sūikast ile ōldūrtmūřtur.⁵⁰⁵

Halife Mūtevekkil’in uygulamıř olduęu bu Tūrkleri yōnetimden uzaklařtırma politikası daha sonra kendi canına mal olacaktı. Mūtevekkil kendi çocukları arasında bir veliaht tayini yapmıř ve onları sıraya koymuřtu. Ancak 859 yılında kendi açıklamıř olduęu sıralamayı deęiřtirerek birinci sırada açıklamıř olduęu Muntasır’ın yerine ikinci sıraya koymuř olduęu Mu’tez’i geçirdięini açıkladı. Bu olay ūzerine Muntasır’da babasının ordudan uzaklařtırdıęı Tūrk askerler ile anlařarak babasını bir suikast ile ōldūrttū. Bōylelikle kendi askeri ile ōldūrūlen ilk Abbāř Halifesi olan Mūtevekkil’in yerine 861 yılında hilafete Muntasır geçti.

Halife Mūtevekkil’in ardından Abbāř Devleti bir gerileme dōnemi içerisine girmiřtir.⁵⁰⁶ Mūtevekkil’in muhafız birlikleri tarafından ōldūrūlmūř ilk Halife olması

⁵⁰³ Mahmut Kırkpınar, “Mūtevekkil-Alellah, Ca’fer b. Muhammed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 212-214.

⁵⁰⁴ Hasan Yılmaz, *Abbāřiler ve Abbāř Halifeleri*, 1. Bs (Ankara: Elips Kitap, 2017), s.101.

⁵⁰⁵ Gōk, *Abbāřiler ve Tūrk Tarihi*, s.60.

⁵⁰⁶ Yılmaz, *Abbāřiler ve Abbāř Halifeleri*, s.102.

Abbâsî Devleti'nin otoritesine ciddi zararlar verdi. Mütevekkil'den sonraki süreçte Halifelerin hem dini hem de siyasi gücü giderek azaldı.⁵⁰⁷

2.2. İkinci Mihneyi Ortaya Çıkaran Dini Düşünce

Abbâsî Devleti'nde 2. Mihne hadiselerinin yaşanmaya başladığı dönemlerde ilmi çalışmalar tüm hızıyla devam ettirildi. Halife Me'mun döneminde başlatılan tercüme faaliyetleri arttırılarak devam edildi. Devletin resmi mezhebi olarak ilan edilen Mu'tezile, yönetimden uzaklaştırıldı ve resmi mezhep olmaktan çıkarıldı. Ardından Halife Mütevekkil kelim ve felsefe alanında yapılan tüm tartışmaları yasakladı.⁵⁰⁸ Tercüme faaliyetleri ile gündeme oturan kelim ve felsefe ilimleri, giderek artan tercüme faaliyetlerine rağmen engellendi. Hadis ilmine verilen önem en üst düzeye çıkarıldı. Hadis âlimleri desteklendi. Edebiyat ve şiir alanlarında da yine çalışmalar yapanlar ödüllendirildi. Müziğe de ilgisinin olduğu bilinen Mütevekkil o dönemde yine ses ve saz sanatkârlarına destek verdi.⁵⁰⁹

1. ve 2. Mihne Dönemlerinde genel itibari ile kelami konularda konuşmamayı tercih eden Ehl-i Hadîs, karşıt görüşlerindeki fıkraları eleştirebilmek ve kendi görüşlerine temeller bulabilmek adına kelami konulara yönelmek durumunda kalmıştır.⁵¹⁰ Ehl-i Hadîs'in de bu kelami tartışmalara dâhil olması ile birlikte yeni ayrışmaların da çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemi aktaran kaynakların Ehl-i Hadîsten bahsederken özellikle fakihlerden bahsetmesi bu ihtilafların ağırlıkta fıkıh konularında olduğuna bir delil olarak gösterilmektedir.⁵¹¹ İbnü'l-Cevzi bu ihtilaflar neticesinde "Mâlikiyye, Şâfiîyye, Hanbeliyye, Râheveyhiyye ve Hâzimiyye"⁵¹² şeklinde bir tasnif yapmıştır. Ehl-i Hadîs arasındaki itikadi ihtilaflar ise ikinci asrın sonlarına doğru gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.⁵¹³

1. Mihne Dönemi uygulamalarının sona ermesi ile birlikte bu dönemden bir kahraman olarak çıkan grup, kendisi gibi düşünmeyenleri ve 1. Mihne Dönemi'nde

⁵⁰⁷ Gök, *Abbâsîler ve Türk Tarihi*, s.62.

⁵⁰⁸ Yılmaz, *Abbâsîler ve Abbâsî Halifeleri*, s.102.

⁵⁰⁹ Gök, *Abbâsîler ve Türk Tarihi*, s.62.

⁵¹⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1. Bs (Ankara: Umrân Yayınları, 1981), s.345.

⁵¹¹ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.34.

⁵¹² Mahmud Abdülmecid, *İtticahatu'l-Fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadis* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1938), s.85-86. Naklen: Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.34.

⁵¹³ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.34.

isteyerek ya da zorla olsa bile Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimseyenleri Kur'ân'a iftira atmak ile itham etmişlerdir. 2. Mihne Dönemi ile başlayan bu süreç bir tekfir nedenine dönüşerek tüm dengeleri değiştirmiştir.⁵¹⁴ Kur'ân yaratılmıştır diyenler mürtedler ile bir tutulmuştur.⁵¹⁵ 1. Mihne Dönemi'nde baskı ve eziyetlere maruz kalan Ehl-i Hadîs, 2. Mihne Döneminde gelindiğinde bu görüşlerini bir doktrin haline getirerek Kur'ân'ın yaratılmış olmadığı meselesini bir iman konusu haline getirmiştir.⁵¹⁶

Ehl-i Hadîs taraftarları, Halife Mütevekkil döneminde 2. Mihne uygulamalarının başlaması ile yazdığı Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü eleştiren reddiyeler ile bu görüşü ilk olarak Hanefî fakihî olan Bîşr el-Merîsî'ye (v. 218/833) dayandırmış, onun savunucusu olarak da Cehm b. Safvân'ı göstermiştir.⁵¹⁷ Bu görüşü Cehm b. Safvân'a dayandırdıktan sonra onu ve Ca'd b. Dirhem'i Kureyşli Velid b. Muğîre (v.1/622)'nin Kur'ân-ı Kerim'i Hz. Peygamberin sihri olarak kabul ettiği görüş ile bağdaştırmışlardır.⁵¹⁸ Bu şekilde “Kur'ân yaratılmıştır.” diyenleri Müslümanlığın dışına iterek küfre girmek ile de itham etmişlerdir.⁵¹⁹ Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu iddiasında bulunanların kâfir olduğunu ve öldürülmelerinin de caîz olduğu yönünde görüşler aktarmışlardır.⁵²⁰

Ehl-i Hadîs'in yazdığı bu reddiyelerde Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyen kişiler Mürciî ya da Mu'tezili olup olmadığına bakılmaksızın Cehmî olarak nitelendirilmişlerdir.⁵²¹ Bu eserlerde Mu'tezili isimlere çok fazla yer verilmemiş olması temelde hedefin Ehl-i Rey olduğu yönünde görüşlere yol açmıştır.⁵²² Ehl-i Hadîs'in Mürciilere yönelik olan bu öfkesi onların Cehmiyye'ye yöneldikleri iddiası ile giderek artmıştır. Öyle ki konu sadece Halku'l-Kurân meselesi ile sınırlı kalmamış, Allah'ın sıfatlarına yönelik diğer hususlarda da ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Ayetlerde

⁵¹⁴ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.39.

⁵¹⁵ el-Eşari, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*, 2:271; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), s.13-21.

⁵¹⁶ Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası*, s.19; Zehebi, *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ*, 12:464.

⁵¹⁷ Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası*, s.16-19.

⁵¹⁸ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.21/184/204.

⁵¹⁹ Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası*, s.11-13.

⁵²⁰ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.213. Darimi bu görüşlerini “Hammâd b. Zeyd, Selam b. Ebi Mutî, İbn Mübarek, Vekî' b. el-Cerrah, Yezid b. Harun, Ahmed b. Hanbel'den” aktardığı rivayetlere dayandırmaktadır. Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.40.

⁵²¹ Ümit, “Mihne Uygulamalarında Hanefiler”, s.95-96.

⁵²² Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası*, s.20-21.

geçen istiva⁵²³, kelam⁵²⁴, rü'yet⁵²⁵, el⁵²⁶, yüz⁵²⁷ gibi ifadeleri; Allah'ın, nasıllığını bilemediğimiz sıfatları olarak kabul etmeyenleri, Cehmi olmak iddiasıyla kâfir olarak nitelemişlerdir.⁵²⁸

Ehl-i Hadîs bu reddiyelerinde Halku'l-Kur'ân meselesinde tarafsız kalan kişileri de Vakıfe⁵²⁹ olmakla itham etmiş ve Vakıfe'nin Cehmiyye'den daha tehlikeli olduğu iddialarında bulunmuşlardır.⁵³⁰

2.2.1. Vâkıfler İle İlgili İddialar

Halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olmadığını savunan Ehl-i Sünnet'e nispetle Ehl-i Hadîs bu konuda adını duyurmuştur. Yaşanan 1. Mihne Dönemi uygulamaları neticesinde ortaya çıkan gruplardan birisi de Vakıflerdir. Ehl-i Sünnet içindeki Vakıfler Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olup olmadığı konusunda farklı bir tutum sergilemişlerdir. Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğunda ihtilaf etmemişler, ancak O'nun ne mâhluk ne de gayri mâhluk olduğunu savunarak bir orta yol tutmuşlardır. Bu görüşe Vakıfe ya da Vakıfiyye, bu görüşte olanlara da Vakıfî denmiştir.⁵³¹

Halife Mütevekkil'in 1. Mihne Dönemi uygulamalarına son vermesini destekleyen bir grup olarak zikredilmektedir.⁵³²

Bu görüşün kökenini el-Hurâybi'ye(v.213/328) dayandırmaktadırlar.⁵³³ Ancak İmam Cafer b. Sâdık'ın(v.148/765) bu konu ile ilgili "Kur'ân-ı Kerim'in ne mâhluk ne de gayri mâhluk olduğu, ancak Allah'ın kelamı olduğu"⁵³⁴ şeklinde bir rivayeti mevcuttur.

⁵²³ Taha Suresi 20/5

⁵²⁴ Nisa Suresi 4/176

⁵²⁵ Kıyâme Suresi 75/22-23

⁵²⁶ Fetih Suresi 48/10

⁵²⁷ Bakara Suresi 2/115

⁵²⁸ el-Eşari, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*, 2:250-251.

⁵²⁹ Sözlükte "Vâkıfe "duranlar; tereddüt edip karar veremeyenler" demektir. Bazan vâkıfiyye şeklinde de kullanılır." Genel olarak "İmamın gerçekte ölmeyip tekrar dünyaya döneceğini ileri sürerek bir sonraki imamın imâmetini kabul etmeyen Şîî gruplarına verilen ad." olarak kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Vâkıfe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 487-488.

⁵³⁰ İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1:460.

⁵³¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, s.245-249.

⁵³² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.350.

⁵³³ Şemsüddin Ebû Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut, TS), 1:338.

⁵³⁴ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.88.

Bu görüşü destekleyenler arasında İshâk b. İsrâil(v.245/859), Mus'ab b. Abdülazîz ez-Zübeyrî(v.236/850), Yakub b. Şeybe (v.262/875) gibi isimler zikredilmektedir.⁵³⁵

Vakıflerin Halku'l-Kur'ân konusunda çekimser kalarak herhangi bir görüşün savunucusu olmamalarının nedeni, kendilerinden önce gelenlerin bu konuda sessizliği tercih ederek herhangi bir beyanda bulunmamış olmalarıdır.⁵³⁶ Bu tarafsız kalmaları yüzünden 2. Mihne Dönemi'nde özellikle Ehl-i Hadîs taraftarlarınca ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Hatta küfre düşmekle dahi itham edilmişlerdir.⁵³⁷ Vakıfî olanların hadis rivayetleri alınmamıştır.⁵³⁸ Önemli devlet vazifelerine getirilmek istendiğinde ise sırf bu tutumları nedeni ile engellenmişlerdir.⁵³⁹ Arkalarında namaz kılmanın caîz olmadığı yönünde fetvalar yayınlanmıştır.⁵⁴⁰

Başta Ahmed b. Hanbel ve diğer Ehl-i Hadîs taraftarları Vakıfîleri, Cehmiyye olmakla itham etmişlerdir. Hatta onların konumunun Cehmiyyeden daha beter olduğunu söylemişlerdir.⁵⁴¹ Vakıfîler ise Halku'l-Kur'ân meselesinde görüş beyan edenleri eleştirmişlerdir. Onları “Akli yetmeyen çocuklar” olarak tasvir etmişlerdir.⁵⁴²

Halku'l-Kur'ân meselesinde çekimser bir tavır sergilemesi nedeni ile Vakıfîyye diye adlandırılan bu grup tarihteki diğer Vakıfîyye diye isimlendirilen gruplar ile karıştırılmamalıdır. Örneğin Haricilerin içerisinde hüküm vermek konusunda çekimser kalan grup⁵⁴³ ve Şia'nın İmamiyye kolundan bir grup⁵⁴⁴ Vakıfîler diye isimlendirilmiştir. Bazen de Lafziyye diye isimlendirilen Kur'ân-ı Kerim'in telafuzzunun mahlûk olduğunu ancak kendisinin mahlûk olmadığını iddia eden grupla karıştırılmıştır.⁵⁴⁵ Ancak burada sözü geçen Vakıfîler adlı grup, sadece Halku'l-Kur'ân meselesinde çekimser kaldıkları için bu isimle isimlendirilmişlerdir.

⁵³⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2:485; ibn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, 10:163.

⁵³⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2:485.

⁵³⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1:454.

⁵³⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2:485.

⁵³⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2:578.

⁵⁴⁰ İbnü'l Cevzi, *Menakibü'l-İmam Ahmed*, s.158-159.

⁵⁴¹ İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1:172.

⁵⁴² İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1:224; İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 10:163.

⁵⁴³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.38-42.

⁵⁴⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.201-202.

⁵⁴⁵ İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1:32.

2.2.2. Lâfziyye İle İlgili İddialar

Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olmadığı görüşü genel olarak kabul edildikten sonra Ehl-i Hadîs içinde de tartışmalar çıkmaya başlamıştır. Bu tartışmalar Kur'ân-ı Kerim'in lafzının yapısı üzerine Ehl-i Hadîs arasında söz sahibi kimseler arasında yeni bir tartışma olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel ve taraftarları Kur'ân-ı Kerim'in lafız ve telaffuzunun mahlûk olmadığı görüşünde ısrar ederek aksi görüşte olanları da küfür ile itham etmişlerdir. Bu tartışmalar neticesinde Lafziyye adında yeni bir grup ortaya çıkmış ve Kur'ân-ı Kerim'in lafzının ve telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Mes'elet'ül-Lafz(Lafız meselesi) adıyla ortaya çıkan bu yeni meselede Lafziyye adıyla isimlendirilen bu yeni grup Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olmadığı görüşünü benimsemiş ancak onun telaffuzu konusunda aynı tutumu sergilememiştir. Cehmiyye ve Vâkıfe'nin dışında yeni ortaya çıkan bir grup olmuştur.⁵⁴⁷

Bu görüşü ilk defa ortaya atan kişi olarak bazı kaynaklarda Bağdat'lı bir fakih olan ve İmam Şafii'nin öğrenciliğini de yapan el-Hüseyin b. Ali b. Yezid el-Kerâbisi(v.248/862) zikredilmektedir.⁵⁴⁸ Bazı kaynaklar ise Hanefî fakihlerinden olan Muhammed b. Şucâ es-Selci(v.266/880) olduğu bilgisi mevcuttur.⁵⁴⁹

Lafızla ilgili söz konusu tartışmanın neden çıktığı net olarak bilinmese de kaynaklarda Kerabisi'nin devrinin önemli mütekellimleri arasında olduğu ve kelama karşı ilgili duyduğu ilgi ve merakı neticesinde böyle bir sonuca varmış olabileceğidir. Zira Kerâbisi bu görüşü ile Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs arasında bir orta yol tutmuş olabilir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri*, s.72.

⁵⁴⁷ Kırbaçoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitabu'l-Burhân fi'l-Beyâni'l Hakîkati'l Kur'ân'ı", s.433.

⁵⁴⁸ İbn Hacer el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, 13:410.

⁵⁴⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.352.

⁵⁵⁰ Kırbaçoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin 'Kitabu'l-Burhân fi'l-Beyâni'l Hakîkati'l Kur'ân'ı", s.434; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.351.

Bu grubun görüşleri Kerâbisî, İbn Küllab, Haris b. el-Muhasibi, Buhârî, Müslîm, Haris b. Esed el-Muhâsibi ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi devrin önde gelen kelimci ve muhaddisleri tarafından savunulmuştur.⁵⁵¹

Kur'ân-ı Kerim'in lafzının ve telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü benimseyen kişilerin görüşleri, hiçbir şekilde Kur'ân-ı Kerim'i mahlûk olarak vasıflandırmayanlar tarafından ciddi eleştirilere maruz bırakılmıştır. Örneğin Kerâbisî ve Ali b. el-Medînî gibi muhaddislerin rivâyetleri kabul edilmemiş, Buhârî Nisabur'dan çıkarılmış, bunun gibi benzer olaylar, Ehl-i Hadîs arasındaki bu gruplaşmayı giderek tırmandırmış ve ortaya koymuştur.⁵⁵² Lafziyye adıyla adlandırılan bu yeni grubun Cehmiyye'den daha tehlikeli olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵³ Lafziyye grubuna dâhil olan kimseler ise kendilerine bu ithamlarda bulunanları cahillik ve kabalıkla suçlamışlardır.⁵⁵⁴ Bu iki grup arasında ortaya çıkan tartışmanın yansımaları ravilerin biyografilerini anlatan tabakat eserlerinde ve cerh ve ta'dil üzerinde yazılmış eserlerde açıkça rastlanılmaktadır. Öyle ki ravilerin bilgileri, özellikle Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı hususunda ne görüşte olduklarına dair bilgiler eşliğinde aktarılmıştır ve karşıt görüşte olanların rivayetlerinin terk edilme nedeni olarak bu konudaki görüşleri gerekçe olarak gösterilmiştir.⁵⁵⁵

Mes'eletü'l-Lafz konusu Ehl-i Hadîs içinde taraftar bulmuş ve ayrı bir gruplaşmanın oluşmasına neden olmuştur. Hatta konu ile ilgili İbn Kuteybe "Akâid alanında tam bir bütünlük içerisinde bulunan ve ittifakla, Kur'ân'ı Kerim'in yaratılmamış (gayr-ı mahlûk) Allah kelâmı olduğunu kabul eden, Ashabu'l-Hadis'in inanç bütünlüğü sırf bu "Lafz" meselesinden dolayı zedelenmiştir."⁵⁵⁶ demiştir.

Bu meselenin tam tersi görüş için de "Savt" kelimesi kullanılarak "Mes'eletü'l-Savt" adıyla bir karşıt görüş olduğu ve mensuplarına da "Savtiyye" dendiğine dair bilgiler

⁵⁵¹ Sübki - el-Halebî, *Tabakâtu's-Şafi'îyyeti'l-Kübra*, 2:118-119.; Küllabîlik'le ilgili ayrıntılı değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eş'arîliğin Târihsel Arka Planı: Küllabîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010): 412.

⁵⁵² el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 2:354; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, 12:456-463.

⁵⁵³ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, 12:459.

⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, s.7-9.

⁵⁵⁵ İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1:85-88; Musa Erkaya, "Hicri İlk Üç Asırda Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD* 13/2 (2008): 256-257.

⁵⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, s.10-11.

mevcut ise de kaynaklarda bu konu ilgili pek bir bilgiye rastlayamadık.⁵⁵⁷ Bu görüş daha sonralarda öyle bir hal almıştır ki “Kur’ân-ı Kerim’i okuyan kimsenin okuyuşunun, sesinin, hatta Mushaflarda kullanılan kâğıt ve mürekkebin dahi gayri mahlûk olduğunu”⁵⁵⁸ iddia edenler olmuştur.

Sonuç olarak Ehl-i Hadîs bu şekilde kendi içinde 3 gruba ayrılmış oldu. Bunlar Kur’ân-ı Kerim’in lafzını ve telaffuzunu da tıpkı Kur’ân gibi gayri mâhluk kabul edenler, Kur’ân’ın Allah kelamı olduğu konusunda ittifak eden ancak O’nun ne mâhluk ne de gayri mâhluk olmadığını söyleyerek sessiz kalmayı seçen Vakıfîyye ve Kur’ân’ın gayri mâhluk olduğunu ancak lafzının mâhluk olduğunu iddia eden Lafziyye’dir.⁵⁵⁹ Özellikle Ahmed b. Hanbel; Lafziyye’yi, Vakıfîyye’yi, Kur’ân-ı Kerim’in mahlûk olduğunu açıkça kabul edenleri, açık olarak “Kur’ân-ı Kerim mahlûk değildir.” demekten kaçınanları, cedel usullerini bilerek Kelam alanında tanınmış kişileri, hadisleri esas olarak kabul etmeyenleri Cehmiyye olarak nitelemiştir.⁵⁶⁰ Bu konunun detayları ayrı bir araştırma konusu olması sebebi ile biz burada bu kadar bilgi vermek ile yetineceğiz.

Sonuç olarak 1. Ve 2. Mihne Dönemlerine bakıldığında bu sürecin en karlı kazananı Ehl-i Hadîs taraftarları oldu. Genel itibari ile ele alındığında ise bu süreçlerde yaşananlardan, hiç planlanmamış olmasına rağmen Türk Komutanlar yarar sağladı. 1. Mihne Dönemi uygulamaları başlatıldığında haklarında herhangi bir risk bulunmayan Türk Komutanlar, 1. Mihne Dönemi uygulamalarının başarısızlıkları ve 2. Mihne Dönemi uygulamalarının iç karışıklıklarından yararlanarak orduyu ve yönetimi tahakkümleri altına aldılar.

Halife Mu’temid Alallah’ın Hilafet dönemini 2. Mihne Dönemi’nin sonu olarak belirtmemizin nedeni bu süreçte başlayan ve sonrasında da sürekli bir şekilde devam eden taht mücadeleleri nedeni ile Abbâsî Devleti’nin gerileme sürecinin başlamış olmasıdır. Muntasır’ın ardından yaşanan taht kavgaları, isyanlar, halifelerin zevk ve sefa düşkünlükleri, yönetimin vezirlere bırakılması vb. durumlar artık öyle bir boyuta ulaşmıştır ki bundan sonraki süreçte gündemi meşgul eden konular ağırlıkta siyasi-politik

⁵⁵⁷ İbn Hacer el-Askalani, *Fethu’l-Bari*, 13:441; İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-Lafz- ve’r-Red Ale’l Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*, s.68-69.

⁵⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-Lafz- ve’r-Red Ale’l Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*, s.69.

⁵⁵⁹ Kırbaçoğlu, “Allah’ın Kelamı Olması Açısından Kur’ân’ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî’nin ‘Kitabu’l-Burhân fi’l-Beyânî’l Hakikati’l Kur’ân’ı”, s.434.

⁵⁶⁰ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.31.

nedenler olmuştur. Dönem dönem siyasi boyutlarda tartışılan ve uygulanan ilmi meseleler olmuş ise de Halku'l-Ku'ran meselesi devlet politikası olarak uygulanmaktan çıkarılmıştır. Araştırmamızın esas konusunu teşkil eden Hanefilerin 2. Mihne Döneminde yaşadıkları eziyetler, baskılar, zulümler, sürgünler, alıkoyulmalar, öldürülmeler vb. gibi durumlar Halife Mu'temid Alallah'ın Halifeliğinin ardından siyasi arenadan uzaklaşarak ilmi platformlarda tartışılan bir mesele haline dönüşmüştür. Halife Mu'temid mihne politikalarını amacına ulaştıran kişi olarak da tarih kitaplarında yerini almıştır

2.3. Tarihsel Süreçte İkinci Mihne Uygulamaları

İkinci Mihne Dönemi uygulamaları esnasında etkisi olan Abbasi Halifelerini sırasıyla aktaracağız. 19 yıl ile sınırlamış olduğumuz bu süreçte 6 halife zikredeceğiz.

2.3.1. Mütevekkil Döneminde İkinci Mihne

Tam adı “Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellāh Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım el-Hāşimî el-Abbâsî(v.247/861)” dir.⁵⁶¹

Halife Mütevekkil'in başlatmış olduğu ve ölene dek devam ettirdiği 2. Mihne politikaları ile ilgili olarak araştırmacılar 2 görüş aktarmaktadırlar:

Birincisi; Halife Mütevekkil'in uygulamaya koyduğu bu politikaların kendi görüşü olmadığını savunmaktadırlar. Abbâsî Devleti'nin içerisinde bulunmuş olduğu siyasi ortam onu böyle bir uygulama yapmaya zorlamıştır. Abbâsî Devleti artık 1. Mihne Dönemi'nde uygulamış olduğu baskılar aracılığı ile güç kaybetmektedir. Toplum içerisinde karşıt gruplaşmalar devlet için risk oluşturmaktadır. Ayrıca bir taraftan da Türk Kumandanlarının baskısı ve Hz. Ali taraftarlarının Halife'ye karşı tutumları da Halife'yi otoritesini sağlaması açısından yeni bir grubu yanına çekme arayışına itmiştir. Böylelikle Halife Mütevekkil de daha önce baskı ve eziyetler ile mağdur edilen, toplumda büyük bir kitleye sahip olan Ehl-i Hadîs'i yanına çekmek adına 2. Mihne Dönemi uygulamalarını devreye koymuştur. Ehl-i Hadîs mensuplarının ağırlıkta Arap kökenli olmaları da Mevâlî desteğini almak adına başlatılan 1. Mihne Dönemi uygulamalarının tam tersi bir

⁵⁶¹ Kırkpınar, “Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed”, 32: 212-214.

perspektiften Arapların desteklerini almak adına 2. Mihne Dönemi uygulamalarını devreye koymak ile gündeme gelmiştir.⁵⁶²

İkincisi ise; Halife Mütevekkil'in 2. Mihne Dönemi uygulamalarını başlatmasının ve uygulamasının nedeninin siyasi bir amaç ile yapılmadığıdır. Bu görüşe göre Halife Mütevekkil Ehl-i Hadîs mensuplarına karşı ılımlı bir tavır içerisindeydi. Görüş olarak kendini onlara daha yakın hissediyordu. 1. Mihne Dönemi uygulamalarının ilmi açıdan herhangi bir yarar sağlamadığı inancındaydı. Bu nedenle de tam tersi bir uygulama devreye sokarak, özellikle kelam ve felsefe alanlarında yapılan münazaraları yasaklamış, hadislere öncelik vermiş, bu sebeple de Ehl-i Hadîs mensuplarını üst düzey görevlere getirmiştir.⁵⁶³

Halife Mütevekkil daha halifelik görevine geçmeden önce Mihne karşıtı bir çevrenin içerisinde kalmıştır. Halife Vasık Dönemi'nde 842 yılında Hac Emiri olarak Mekke'ye gönderilen Mütevekkil, buradayken hilafetle ilgili olarak görmüş olduğu bir rüya yüzünden kardeşi Halife Vasık tarafından göz hapsine alınmıştır.⁵⁶⁴ Kaynaklarda her ne kadar Halife Vasık'ın kardeşi Mütevekkil'i gördüğü rüya sebebi ile herhangi bir ayaklanmaya girmemesi adına göz hapsine aldığı bilgisi verilse de, yapmış olduğumuz araştırmalarda bu göz hapsinin nedenleri arasında Mütevekkil'in iktidarın devlet politikası haline dönüştürdüğü Halku'l-Kur'ân fikrini benimsememesinin de olduğunu tespit ettik. Mütevekkil bu göz hapsinde geçirdiği süre içerisinde Arap tabanına yakın durmuştur. Halife Me'mun'un başlattığı Mevâli'ye verilen destek ve Alioğullarına yapılan baskıların kaldırılması gibi uygulamalara karşıt olarak Mütevekkil Mevâli'den ve Alioğullarından nefretle bahseden kesimlerle yakın ilişkiler içerisinde olmuştur.⁵⁶⁵ Mütevekkil Halifelikten önceki süreçte Ehl-i Hadîs mensuplarının gücünü görmüş, yapmış olduğu faaliyetlerden de haberdar olmuştur. Aslında her ne kadar Halifelik mücadelesinde bu kesimlerin desteklerini almış gibi görünse de Halifelik öncesinde Ehl-i Hadîs mensuplarına yakın durması onlardan etkilenmiş olabilme olasılığını

⁵⁶² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.353-354; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.130.

⁵⁶³ Patton, *Ahmed b. Hanbal an The Mihna*, s.181-182; Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*, s.91; Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.130-131.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 6:110.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 6:130.

yüksetlmektedir. Bu yaklaşımlarının yansımalarını 2. Mihne Dönemi uygulamaya devreye sokarak göstermiştir.⁵⁶⁶

Halifelğe geldikten bir süre sonra veziri olarak atadığı Ubeydullah b. Yahya b. Hakan(v.263/877) aslında 2. Mihne uygulamalarının Ahmed b. Ebû Duâd'ı olacaktı. Halife Mütevekkil 2. Mihne Dönemi uygulamalarını başlattıktan sonra birçok uygulamayı Ubeydullah eli ile yaptırdı. Ubeydullah'ın da Ehl-i Hadîs mensubu olması nedeni ile yönetimde ve kadı atamalarında Ehl-i Hadîs mensuplarına öncelik verilmişti.⁵⁶⁷

2. Mihne Dönemi Halife Mütevekkil tarafından 3 aşamada gerçekleştirildi:

Birinci aşamada Mütevekkil'in halife seçilmesinin ardından 232/846 yılında resmi olmasa bile Mihne hadiselerine son verilmiştir. Bu aşamada hapiste olan âlimler serbest bırakılırken aynı zamanda onlara hediyeler vererek ikramda bulundu. Ancak bu süreçte Mihne uygulamalarında etkin rol oynayan Ahmed b. Ebû Duâd'ı da hemen görevden uzaklaştırmadı. Aksine 233/847 yılında Ahmed b. Ebû Duâd'ın felç geçirmesi sebebiyle görevine devam edememesinin ardından onun görevini oğlu Ebu'l-Velid Muhammed'e verdi.⁵⁶⁸ Bu süreçte Halife Mütevekkil 2. Mihne Dönemi'nde etkin olarak rol alan Ahmed b. Hanbel ile de herhangi bir görüşme sağlamadı.⁵⁶⁹

Halifeliğinin ikinci yılına (234/848) geldiğinde ise 2. Mihne uygulamalarının ikinci aşamasını başlatmış oldu. Bu aşamada Mihne ile ilgili yapılan bütün tartışmaları yasakladığını ilan etti.⁵⁷⁰ Bu tartışmalar yerine ise Peygamber sünnetinin yaygınlaştırılmasını, hadis ve sünnet ile ilgilenen âlimlerin desteklenmesini, bu âlimlere de daha önce Mihne hadiseleri esnasında tartışılan konulardan biri olan ru'yet meselesi ile ilgili hadisler rivayet etmelerini emretti.⁵⁷¹ Bu dönemde daha önce Halife Vasık zamanında Kâbe'nin duvarlarına asılmış olan "Kur'ân yaratılmıştır." ibarelerini de kaldırttı.⁵⁷² Halife Müvekkil bu uygulamaları sayesinde önde gelen hadis âlimlerinden "Bîşr b. Velid, Musab ez-Zübeyr, İshak b. Ebi İsrail, İbrahim b. Abdullah el-Herevi, Ebû

⁵⁶⁶ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.131.

⁵⁶⁷ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.132.

⁵⁶⁸ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:163.

⁵⁶⁹ İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.75.

⁵⁷⁰ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:190.

⁵⁷¹ İshak b. Hanbel, *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.15.

⁵⁷² Kindi, *Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudat*, s.451.

Bekir b. Ebi Şeybe ve kardeşi Osman”⁵⁷³ gibi ön plana çıkmasını istediği isimlerin etrafında insanların toplanmasını ve ders halkaları oluşturup onlardan hadis dinlenilmesini sağladı. Halife Mütevekkil Mihne uygulamalarına son verip onun izlerini silmeye başlamasının akabinde, 235/850 yılında Mihne Dönemi’nin efsaneleşmiş adı olan Ahmed b. Hanbel’in de desteğini almaya çalıştı.⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel’in Sâmerrâ’ya gelişinin ardından başlayan Halife ile yakın ilişkileri öncelikle Mihne döneminde adından en çok söz ettiren isimlerinden biri olan Ahmed b. Ebû Duâd’ın yerine kadılık görevine getirilmiş olan oğlu Velid’in, Ahmed b. Hanbel’in tavsiyesi üzerine görevinden azledilmesi ile başladı. Ahmed b. Hanbel’in telkinleri neticesinde Velid’in yerine Yahya b. Eksem, Kâdu’l-Kudâtık makamına yeniden atanmış⁵⁷⁵ ve o dönemde kadı olarak görev yapan Muhammed b. Şucâ el-Selci görevinden alınmıştır.⁵⁷⁶

Böylelikle üçüncü aşamaya gelen Halife Mütevekkil, Mihne’nin izlerini silbilmek adına o dönemde adı Mihne uygulamaları ile birlikte anılan isimleri cezasız bırakmamıştır. 237/851 yılına geldiğinde başta Mu’tezile taraftarları olmak üzere Mihne uygulamalarında yakından uzaktan adı geçen kişileri cezalandırmıştır. Özellikle önemli vazifelerde bulunan kişileri görevlerinden azletmiş, hatta bir kısmını da hapsedmiştir.⁵⁷⁷ Mihne döneminin en meşhur isimleri arasında sayılan Ahmed b. Ebû Duâd’ın bütün mal varlığı müsadere edilmiş, daha önce kadılık görevinden azlettiği oğlu Velid hapsedilmiş, Velid’in halifeye özgürlüğü için kefarete ödeyerek serbest kalmasının ardından Bağdat’a sürgün edilmiştir.⁵⁷⁸ Halife Vasık tarafından idam edilen ve Halife Mütevekkil’in Mihne politikalarını bitirmiş olmasına rağmen cesedini asılı bulunduğu yerden 6 yıldır indirmedeği Ahmed b. Nasr’ın bedenini indirerek Sâmerrâ’dan Bağdat’a göndermiş ve orada bulunan cesedin baş kısmı ile bir araya getirilerek ailesine teslim edilmiş ve düzenlenen bir tören ile defnedilmiştir. Bu cenaze töreni Mihne uygulamalarında başrol olarak kabul edilen Mu’tezile taraftarlarına bir kin ve nefret atmosferine bürünmüştür.⁵⁷⁹ Ahmed b. Hanbel’i sarayına çağırarak onunla yakın ilişkiler kurmuş, ona ikramlarda

⁵⁷³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu’tezile*, s.192.

⁵⁷⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.364.

⁵⁷⁵ İshak b. Hanbel, *Zikru’l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.15.

⁵⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 9:316.

⁵⁷⁷ Taberi, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberi*, 9:188-189.

⁵⁷⁸ İshak b. Hanbel, *Zikru’l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*, s.15.

⁵⁷⁹ Taberi, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberi*, s.190.

bulunmuştur.⁵⁸⁰ Ahmed b. Hanbel'e Kur'ân hakkında görüşünü sormuş ve o da Halife'ye bir risale yazmıştır.⁵⁸¹ İlerleyen dönemlerde Ahmed b. Hanbel ile ilişkileri o kadar yakınlaşmıştır ki Halife yaptığı işlerde ona danışır olmuştur.⁵⁸² Hadis âlimlerinden Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olamayacağı görüşünü destekleyecek hadisler bulmalarını istemiştir.⁵⁸³ Bu görev için "Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî(v.236/850), İshâk b. Ebî İsrâîl(v.245/859), Ebu'l Hasen Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe(v.239/853), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe(v.235/849) ve İbrahim b. Abdullah el-Herevî(v.244/858)'yi" seçmiştir.⁵⁸⁴ Çocuklarının eğitimleri ile ilgili olarak da Ehl-i Hadîs âlimlerini tercih etmiştir.⁵⁸⁵ Hadis ilmi ile ilgilenen muhaddislere hediyeler vererek onları maaşa bağlamıştır.⁵⁸⁶

Üç aşama ile kademeli olarak başlamış olan 2. Mihne dönemi, yaptırımları ile devam etmiştir. Bu dönemde her ne kadar mağdur olan taraf genel itibari ile Mu'tezili âlimler olmuş ise de olaya sadece itikadi mezhepler açısından bakmayarak ameli mezhepler çerçevesinde Hanefilerin de mağdur olduklarını görüyoruz.

2.3.2. Muntasır Billah Döneminde İkinci Mihne

Tam adı "Ebû Ca'fer (Ebû'l-Abbâs, Ebû Abdillâh) el-Müntasır-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî(v. 248/862)" dir.⁵⁸⁷

11. Abbâsî Halifesi olan Muntasır Billah, babası tarafından 235/849 yılında 1. Veliaht olarak ilan edilmişti. Ancak 247/861 yılında babasının veziri olan Ubeydullah'ın ve yine yakın adamlarından olan Feth b. Hakan'ın Muntasır'ın temelde 2. Mihne Politikalarına karşıt düşüncelerinin ve Türk Komutanlar ile yakın ilişkileri endişesi ile Halife Mütevekkil'i ona karşı kışkırttılar. Halife Mütevekkil de onların etkisinde kalarak Muntasır'ın veliahtlıktan uzaklaştırdı ve yerine diğer oğlu olan Mu'tez'i 1. Veliaht olarak ilan etti. Bu olay üzerine Muntasır da Türk komutanların desteği ile 247/861 yılında babası Mütevekkil'i ve onun en yakın adamı olan Feth b. Hakan'ı öldürttü. Sonra

⁵⁸⁰ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 75-80.

⁵⁸¹ İbnü'l Cevzi, *Menakibü'l-İmam Ahmed*, s.461.

⁵⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14:350,419.

⁵⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14:417-418.

⁵⁸⁴ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.157.

⁵⁸⁵ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.132.

⁵⁸⁶ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 10:68.

⁵⁸⁷ Abdulkrim Özaydın, "Müntasır-Billâh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 24-25.

kendisine biat edenlere Halife Mütevekkil'i Feth b. Hakan'ın öldürdüğünü, bu nedenle de onu öldürterek babasının intikamını aldığını ilan etti. Bu olay üzerine Muntasır halifeliğini ilan etti ve herkes ona biat etti.⁵⁸⁸

Halifelğe geçmesinin ardından vezir olarak atadığı Ahmet b. Hasib'in kışkırtmaları ile hilafete geçmesine en büyük desteği veren Türk Komutanlara karşı cephe aldı.⁵⁸⁹

Halife Mütevekkil'in aksine Muntasır gerek Ehl-i Beyt'e karşı, gerek Mu'tezile'ye, gerekse Hanefilere karşı ılımlı bir tavır sergiledi. Ehl-i Hadîs'e verilen imtiyazların kısmen de olsa önüne geçmeye çalıştı.⁵⁹⁰ Halife Muntasır babası Mütevekkil hilafette iken de onun 2. Mihne Dönemi politikalarına karşıt bir tutum sergilemiş, açıkça muhalefet etmiştir.⁵⁹¹

6 ay kadar halifelik makamında kalan Muntasır daha 23 yaşında iken geçirmiş olduğu rahatsızlık sebebi ile şüpheli bir şekilde 248/862 yılında Sâmerrâ'da vefat etti. Yerine hilafet makamına Türk Komutanların desteği ile Halife Mu'tasım'ın torunu olan Müstain Billah geçti.⁵⁹²

2. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken Ehl-i Re'y mensuplarına karşı ılımlı bir tavır takınan ilk halife olan Muntasır Billah şüpheli bir şekilde öldürülürken aynı şekilde ilerleyen yıllarda yine Ehl-i Rey mensuplarına ılımlı tavırlar sergileyecek olan ve bunu uygulamaya döken Muhtedi Billah'da şüpheli bir biçimde öldürülecekti. Bu da Ehl-i Hadîs mensuplarının ordunun içerisindeki taraftarları aracılığı ile Halifeleri katledecek kadar Ehl-i Re'y düşmanlığı yaptıklarını göstermektedir. Gerek iktidarda sahip oldukları söz hakkı gerekse ilmi topluluklardaki sahip oldukları saygınlıkları kaybetmemek adına söz konusu iki halifenin de ölümünde etkilerinin olduğu ihtimali göz ardı edilmemelidir.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Özaydın, "Müntasır-Billâh", 32: s.24-25.

⁵⁸⁹ Özaydın, "Müntasır-Billâh", 32: s.24-25.

⁵⁹⁰ Yılmaz, *Abbâsîler ve Abbâsî Halifeleri*, s.104-105.

⁵⁹¹ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 9:175.

⁵⁹² Özaydın, "Müntasır-Billâh", 32: 24-25.

⁵⁹³ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.138-139.

2.3.3. Müstain Billah Döneminde İkinci Mihne

Tam adı “Ebü’l-Abbâs el-Müstâîn-Billâh Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu’tasım-Billâh el-Abbâsî(v. 252/866)” dir.⁵⁹⁴

Halife Muntasır’ın şüpheli ölümünün ardından Türk Komutanlar toplanarak Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Mu’tasım’ı, Müstain Billah lakabıyla hilafete seçtiler.⁵⁹⁵ Ancak halktan bir grup onun hilafetini kabul etmeyerek Mu’tez’in halife olması gerektiğini söyleyip başkaldırdılar. Halife Muntasır Türk Komutanların özellikle Boğa el-Kebir’in de desteği ile bu isyanı bastırdı ve kardeşi Mu’tez ve Mu’tez’e destek veren diğer kardeşi Müeyyed’i hapsedti.⁵⁹⁶

Halife Müstain Billah hilafete geçtikten sonra, daha önce Türk Kumandanlara karşı duran halifelerin başına gelenlerin etkisi ile baskı altında bir yönetim sürdürdü. Ancak Mütevekkil Dönemi’nde başlatılan 2. Mihne uygulamalarının devam ettirilmesi, Türk Komutanların bir kısmının Mu’tez’in yakın adamları ile iş birliği içinde olması, halkın için de de Mu’tez’in halife olması gerektiği görüşünü kabul edenler vb. sorunlar ve çatışmalar Halife Müstain’in 251/865 yılında Bağdat’a sığınmasına neden oldu. Onu Bağdat’ta Bağdat Valisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir himaye etti.⁵⁹⁷ Sâmerî Ehl-i Re’y mensuplarının ağırlıkta olduğu bir bölgeydi. Bu nedenle de 2. Mihne Dönemi uygulamaları orada başlatılmıştı. Ancak Bağdat 1. Mihne Dönemi politikalarının uygulandığı bölge olması nedeni ile 2. Mihne Dönemine gelindiğinde Ehl-i Hadîs mensuplarının ağırlıkta olduğu bir bölgeydi. Bölgedeki Ehl-i Re’y mensubu Hanefî nüfus, baskı altına altına alınmış, tehditler, eziyetler, işkenceler ile bir kısmı başka bölgelere sürgüne mecbur bırakılmıştı. Bu da o coğrafyada Ehl-i Hadîs mensuplarının sayısında bir artışa neden olmuştu.⁵⁹⁸

Halife Bağdat’ta iken Türk Komutanlar çıkarmış oldukları karışıklıklar yüzünden ondan af dileyip Sâmerî’ya dönmelerini talep ettiler. Ancak Halife bunu kabul etmedi. Bu olay üzerine Türk Komutanlar 252/866 yılında Müstain’in hapse attırdığı kardeşi Mu’tez’i hapisten kaçırarak Halife ilan ettiler. Böylece biri Sâmerî’da biri de Bağdat’ta

⁵⁹⁴ Abdulkirim Özeydın, “Müstâîn-Billâh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 112-113.

⁵⁹⁵ Taberî, *Tarihu’l-Umem ve’l-Muluk*, 9:256.

⁵⁹⁶ Özeydın, “Müstâîn-Billâh”, 32: 112-113.

⁵⁹⁷ Özeydın, “Müstâîn-Billâh”, 32: 112-113.

⁵⁹⁸ Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberî*, 9:348-349.

olmak üzere iki halife olmuş oldu. Ancak Halife Müstain Sâmerrâ'da kaldığı dönemde Ehl-i Rey'e karşı çok sert bir tutum sergilemediği için Ehl-i Hadîs mensubu olan Bağdat Valisi Abdullah b. Tahir tarafından, Mu'tez taraftarlarının da kışkırtmaları ile dinsizlikle yaftalandı. Böylece Vali Müstain'den desteğini çekti. Halife'yi görevden el çekmeye ikna etti. Halifeliği kardeşi Mu'tez'e bıraktı. Halife Müstain Billah görevden ayrıldıktan sonra Vasıt'a yerleşti. Daha sonra buradan Mekke'ye geçmeyi düşünüyordu. Ancak burada Mu'tez tarafından görevlendirilen Saîd b. Sâlih tarafından bir süiakastle öldürüldü.⁵⁹⁹

2.3.4. Mu'tez Billah Döneminde İkinci Mihne

Tam adı "Ebû Abdillâh el-Mu'tez-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî(v.255/869)"dir.⁶⁰⁰

Halife Mu'tez Billah Türk Komutanların da desteği ile Müstain Billah'ın görevden el çektilmesi ile Hilafete gelmişti. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Halife Mütevekkil'in oğlu olan Mu'tez, Mütevekkil vefat etmeden kısa bir süre önce veliaht olarak ilan edilmişti. Mütevekkil daha öncesinde oğlu Muntasır'ı 1. Veliaht olarak tayin etmişti. Ancak vefatına yakın bir dönemde 2. Mihne Dönemi polikalarının baş uygulayıcıları arasında anılan veziri Ubeydullah'ın da etkisi ile bu sıralamayı değiştirtince daha önce 1. Veliaht olarak ilan edilen Muntasır, Halife Mütevekkil'i öldürtmüş, hilafete geçmişti. Ancak hilafete geçişinden 6 ay kadar sonra vefat edince Mütevekkil'in intikamını alır endişesi ile Mu'tez'in halife olmasına izin verilmeden Mütevekkil'in yeğeni olan Müstain Billah hilafete seçilmişti. Müstain Billah da Mu'tez'i hilafette hak isteyeceği endişesi ile hapsedtirmişti. Ancak Türk Komutanların da desteği ile hapisten kaçan Mu'tez Sâmerrâ'da halifeliğini ilan etmişti. O dönemde Bağdat'ta bulunan Halife Müstain Billah ise görevinden ayrılmış, hilafeti Mu'tez'e bırakmıştı. Mu'tez, Hilafete gelişinin ardından Müstain Billah'ı bir suiakast ile öldürtmüştür. Kardeşleri Müeyyed ve Ebû Ahmed'i de hapse attırmıştır. Babası Mütevekkil tarafından 3. veliaht olarak açıklanan Müeyyed, ertesi gece zindanda şüpheli bir şekilde ölü olarak bulunmuştur.⁶⁰¹

Halife Mu'tez babası Mütevekkil'in başlatmış olduğu 2.Mihne Dönemi uygulamalarını da aynı şekilde devam ettirdi. Ahmed b. Hanbel'in öğrenciliğini

⁵⁹⁹ Özeydın, "Müstain-Billâh", 32: 112-113.

⁶⁰⁰ Ali Aktan, "Mu'tez-Billâh", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 390-391.

⁶⁰¹ Aktan, "Mu'tez-Billâh", 31: 390-391.

yapmıştır. Ehl-i Hadîs'in genelini ve özellikle de Ahmed b. Hanbel'in övgülerine mazhar olmuştur.⁶⁰² Arap asabiyesini savunan Halife Mu'tez, hilafeti süresince de Araplara ve dolayısıyla da Arap tabanlı olan Ehl-i Hadîs mensuplarına imtiyazlar verdi. Zaten Helife Mu'tez babası Halife Mütevekkil Dönemi'nde Araplarla iç içe bir oluşum içerisine sokulmuştu. Halife Mütevekkil "Meğaribe" adını verdiği yeni bir ordu birliği kurmuştu. Bu birlik ağırlıkta Araplardan ve kısmen de diğer soylardan gelenlerden oluşuyordu. Türklerin ve Mevâli'nin dışlanma politikalarından biri olan bu birlikle başlatmış olduğu 2. Mihne Dönemi uygulamalarını daha da desteklemek de planları arasındaydı. Halife Mütevekkil Dönemi'nde Meğaribe adı verilen bu ordunun başına Mu'tez'in getirilmesinde, Mu'tez'in babası ile aynı görüşlere sahip olması, 2. Mihne Dönemi politikalarında babasına destek vermesi, Mu'tez'in de Ehl-i Hadîs mensubu olması, Mevâli'ye karşıt bir tutum sergilemesi, Türk komutanların ordu içerisindeki güçlerinin kırılmasını istemesi vb. gibi nedenler sıralanmaktadır.⁶⁰³

Mu'tez halifelige Türk Komutanların desteği sayesinde gelmişti. Hilafete çıktıktan sonra basamak olarak kullandığı Türk Komutanlarının gücünü kırmaya yönelik eylemler gerçekleştirdi. Özellikle orduda ve yönetimde büyük bir söz sahibi olan Vâsif ve Boğa es-Sâğir'i çok büyük bir tehlike olarak görüyordu. 253/867'de Vâsif'i, 254/868'de Boğa es-Sâğir'i öldürttü. Ancak bu olaylar üzerine ordudaki Türk askerleri maaşlarını zamanında alamamayı bahane ederek, Meğaribe ile de anlaşıp bir isyan başlattılar. Bu isyan üzerine 255/869 yılında işkenceler ile Halife Mu'tez'i hilafetten çekilmeye razı ettiler ve onu hapse attırdılar. 6 gün sonra da zindanda gördüğü eziyetlere dayanamayarak vefat etti. Yerine Halife Vasık'ın oğlu olan Muhtedi Billah halife seçildi.⁶⁰⁴

2.3.5. Muhtedi Billah Döneminde İkinci Mihne

Tam adı "Ebû Abdillâh (Ebû İshâk) el-Mühtedî-Billâh Muhammed b. Hârûn el-Vâsik-Billâh el-Abbâsî (v. 256/870)"dir.⁶⁰⁵

⁶⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14:506.

⁶⁰³ Suyutî, *Tarihü'l-Hulefa*, s.359-360.

⁶⁰⁴ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.136.

⁶⁰⁵ Abdulkemir Özeydin, "Mühtedî-Billâh", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 526-527.

Halife Mu'tez'in hilafetten el çektilirilmesi ve ardından zindanda öldürülmesi ile sonuçlanan halifelik yarışında sancağı devralan Muhtedi Billah'ın halifeliği özellikle Bağdat'ta kabul görmedi. Ehl-i Hadîs taraftarları 1. Mihne Dönemi uygulamalarında etkin rol üstlenen Halife Vasık'ın oğlu olan Muhtedi Billah'ın halifeliğine biat etmediler. Onun yerine 2. Mihne Dönemi uygulamalarını başlatan Halife Mütevekkil'in oğlu Ebû Ahmed b. Mütevekkil'in halife olarak seçilmesini istiyorlardı. Ancak bu taleplerine Ebû Ahmed b. Mütevekkil olumsuz cevap verince Halife Muhtedi Billah'a biat etmek zorunda kaldılar.⁶⁰⁶

Muhtedi Billah babası Vâsık vefat ettiğinde yapılan toplantıda halife olarak seçilmek istenmişti. Ancak bazı devlet adamlarının ve komutanların yaşının küçük olduğuna yönelik itirazları neticesinde Halife Mütevekkil hilafete getirilmişti.⁶⁰⁷

Muhtedi Billah da yine Türk Komutanlar tarafından öldürülen Abbâsî Devleti halifelerindendir. Hilafete Türk Komutanların desteği ile geldikten sonra onlara karşı cephe alınca 256/870 yılında öldürüldü.⁶⁰⁸ Öldürülmesinde Ehl-i Rey mensuplarına karşı izlemiş olduğu ılımlı tavır ve Ehl-i Hadîs mensuplarına karşı olan sert tutumunun da göz ardı edilmemesi gereken bir konudur.

Muhtedi Billah'ın fıkhıta Hanefî, itikatta Mu'tezili olduğu bilinmektedir.⁶⁰⁹ 2. Mihne hadiselerinin başlatıldığı 847 yılından bu yana iktidara gelen tek Hanefî Halifeydi. Muhtedi Billah'ın kısa süren halifeliği döneminde Hanefî âlimlere yönelik olarak sürdürülen olumsuz uygulamalar sona erdirilmiş, tekrardan değer verilmiş, devlet görevlerine getirilmeye çalışılmıştır. Halife Muhtedi Billah tarafından Ehl-i Hadîs mensubu olan bazı kadılar görevden alınmıştır. Malları müsadere edilmiş. Hatta bazıları uygulamış oldukları zulümlerden dolayı sürgüne dahi gönderilmişlerdir.⁶¹⁰ Sözlü olarak ilan etmiş olmasa bile fiili olarak 2. Mihne Dönemi uygulamalarına son vermeye çalışmıştır. Ancak buna ömrü vefa etmemiştir. Ya da diğer bir ifade ile bunu gerçekleştirmesine izin verilmemiştir.

⁶⁰⁶ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, 9:392-393.

⁶⁰⁷ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.137.

⁶⁰⁸ Özeydin, "Mühtedî-Billâh", 31: 526-527.

⁶⁰⁹ Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 13:16.

⁶¹⁰ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 11:284-285.

Muhtedi Billah'ın öldürülmesinin ardından yerine Ahmet b. Cafer el-Mütevekkil getirilerek Mu'temid Alallah lakabıyla halife ilan edilmiştir.

2.3.6. Mu'temid Alallah Döneminde İkinci Mihne

Tam adı “Ebü'l-Abbâs el-Mu'temid-Alellah Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (v. 279/892)”dır.⁶¹¹

Muhtedi Billah'ın sonlandırmaya çalıştığı 2. Mihne Dönemi uygulamalarını yeniden alevlendiren isim olarak karşımıza çıkan Halife, Mu'temid Alallah'tır. Kaynaklarda Halife Mütevekkil'in başlatmış olduğu 2. Mihne Dönemi uygulamalarını istenilen amacına ulaştıran isim olarak anılmaktadır.⁶¹²

Mu'temid Alallah hilafete geçtikten sonra Ehl-i Hadîs'e Muhtedi Billah döneminde yapılan uygulamaları hemen ortadan kaldırttı. Görevden alınan kadıları ve devlet idarecilerini tekrardan görevine getirdi. Sürgündekilerin geri getirilmelerini sağladı. Kendilerine görev verilen Ehl-i Re'y mensubu kişilerin görevlerini sonlandırdı. Babası Halife Mütevekkil'in veziri olan Ubeydullah'ı tekrardan vezirlik makamına getirdi. Mütevekkil döneminde 2. Mihne Dönemi politikalarının uygulayıcısı olarak anılan Ubeydullah Ehl-i Hadîs taraftarlığı ile bilinmekteydi. Bu dönemden sonra da Ehl-i Hadîs'in yönetimdeki yeri sağlamlaşmış oldu.⁶¹³

Mu'temid Alallah Halifeliğe geçmesine rağmen devlet işleri ile pek ilgilenmedi. Devleti neredeyse kardeşi Muvaffak yönetiyordu.⁶¹⁴ Muvaffak ise ağırlıkta Sâmerîâ'da meydana gelen isyanları bastırmaya ve ordudaki Türk Kumandanların gücünü kırmaya çalışıyordu. Yapılan uygulamaların ardından artık 2. Mihne Dönemi uygulamalarının da pek bir etkisi kalmamıştı. Devletin öncelikli gündemi Türk komutanların yeniden halifeye karşı bir girişiminin olmamasına yönelikti. Bu nedenle de Muvaffak hilafet merkezinin Sâmerîâ'dan Bağdat'a taşınmasının daha uygun olacağını düşünüyordu. 2. Mihne

⁶¹¹ Ali Aktan, “Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 387-388.

⁶¹² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.354; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, trc. Selen Y. Kölay (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2005), s.89.

⁶¹³ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:474; Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 6:284-285.

⁶¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 11:294.

Dönemi uygulamalarının da etkisi ile Sâmerâ'dakki ortam iyice karışık bir hale dönüşmüştü. 279/892 yılında Başkent tekrardan Bağdat'a taşındı.⁶¹⁵

Halife Mu'temid Alallah'ın hilafete geçer geçmez Ehl-i Hadîs yanlısı sergilediği tavır ile devlet yönetiminde Ehl-i Hadîs'in varlığı kesinleşmiş oldu. Bu dönemden sonra 2. Mihne Dönemi politikalarının etkisi görülse de devlet politikası olarak uygulanmadığı görülmektedir. Halife Mu'temid Alallah vaktinin çoğunluğunu av partilerinde ve eğlence ile geçirdiği için, devlet işleri ile ilgilenen kardeşi Muvaffak ağırlıklı olarak isyanlar ve Türk komutanlar ile uğraştı.⁶¹⁶

2.4. İkinci Mihne Döneminde Hanefiler

Halife Me'mun 1. Mihne Dönemi uygulamalarını başlattığı dönemde Irak bölgesindeki Hanefiler itikatta büyük oranda Mu'tezile'ye mensuptu.⁶¹⁷ Fakat yaşanan hadiseler neticesinde toplum Mu'tezili olanlar ve karşıtları şeklinde ikiye bölünmüştü. Mu'tezile bu süreçte ciddi anlamda bir itibar kaybı yaşamıştır. Hanefî fakihlerin de büyük ölçüde itikatta Mu'tezili olmasından dolayı Hanefî mezhebi Irak bölgesinde bir güç kaybına uğramıştır. 2. Mihne Dönemine gelindiğinde fıkhi olarak Hanefî olan ve Mu'tezili, Cehmî, Mürcî ve Kerramî gibi isimlerle adlandırılan bu âlimler merkezi otoriteden uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Ağırlıkta Maveraünnehir ve Horasan bölgelerine yerleşmişlerdir.⁶¹⁸

1. Mihne dönemi uygulamalarına Halife Mütevekkil'in hilafeti esnasında son verilmişti. Her ne kadar sonuçların faturası Mu'tezile'ye kesilmiş gibi görünse de Hanefilere de –özellikle de Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğu fikrini kabul eden Hanefilere- yansıtılmıştır. Yaşanan 1. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından bu dönemde Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen ya da destek veren kişiler, özellikle de Hanefiler, kötülenmek amacı ile Cehmî olarak isimlendirildi.⁶¹⁹ 1. Mihne Dönemi uygulamalarında etkin rol alanların yanında görüş belirtenlerin de dışlandığı,

⁶¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 6:294.

⁶¹⁶ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.148.

⁶¹⁷ Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.109.

⁶¹⁸ Ahmed b. Yahya el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal* (Haydarabad, 1316), s.19-20; Madelung, "The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur'an", 94-101.

⁶¹⁹ M.O. Abusag, *The Politics of the Mihna Under al-Ma'mûn and his Successors (Me'mun Döneminde Mihne Siyaseti ve O'nun Halefleri)* (Doktora Tezi, Edinburgh University, 1971), s.134-155.

Müslümanlıklarının dahi sorgulandığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur.⁶²⁰ Öyle ki görüşünden döndüğü iddia edilenler olmuş⁶²¹, Halk'ul-Kur'ân fikrin oraya atanlar ve savunan Hanefiler –İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe bile- Cehmî olmakla itham edilerek kötülenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde mihne taraftarları gözden düşürülmek istenmiştir.⁶²²

Yönetimde Ehl-i Hadîs'in daha etkin rol alması ile birlikte Hanefiler açısından zorlu bir süreç başlamış oldu. Daha önce mihne döneminde etkin rol alan ve sürecin yürütülmesinde etkisi olan Mutezili âlimlerin ve kadıların büyük çoğunluğunun amelde Hanefî mezhebi mensubu olmasından dolayı⁶²³ 2. Mihne dönemi diye adlandırdığımız bu dönemde Hanefîlerin çeşitli baskı, sürgün ve zulümlere maruz kalmalarına neden olmuştur.

2. Mihne Dönemi'ne gelindiğinde Hanefiler kadılık görevine getirilirken 1. Mihne Dönemi'ndeki tutumlarına göre seçilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olduğunu kabul etmeyen isimler göreve getirilirken, bu fikri kabul eden isimler görevlerinden alınmış ve yeni görevlere getirilmemişlerdir.⁶²⁴

Özellikle mihne uygulamalarının fiili uygulamalarında başaktör konumunda gösterilen, Mutezili âlimlerden, İbn Ebi Duâd'ın, Hanefî tabakat kitaplarının içerisinde geçiyor olması, Hanefîlerin mihne uygulamalarını desteklediği izlenimini oluşturmuştur.⁶²⁵

1. Mihne Döneminde yaşananların ardından cerh ve ta'dil âlimleri tarafından sika kabul edilmeyip eleştirilen isimler arasında Hanefîler de ilk sıralarda yerlerini almışlardır. Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul edenler ya da bu konuda görüş belirtmekten kaçınanlar dahi sert bir dille eleştirilere muhatap olmuşlardır. Bu şekilde toplum nezdinde itibarlarının düşürülmesi amaçlanmıştı. Bu şekilde Irak bölgesinde Hanefî âlimlerin

⁶²⁰ el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 8:538-540; Vekî, *Ahbârul-Kudât*, 3:189.

⁶²¹ Bîşr el-Merîsî'nin Halku'l-Kur'ân fikrinden döndüğünü, kendi savunduğunun doğru olmadığını ancak 40 yıla yakındır savunduğu görüşünden dönmeği doğru bulmadığı için bunu dillendirmediği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 3:542.

⁶²² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.180-182; el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 15:513-514; Abusaq, *The Politics of the Mihna Under al-Ma'mûn and his Successors (Me'mun Döneminde Mihne Siyaseti ve O'nun Halefleri)*, s.165-166.

⁶²³ Vekî, *Ahbârul-Kudât*, 3:282-291.

⁶²⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, s.350; Zehebi, *Mîzânul-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 3:577-578; el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 3:317.

⁶²⁵ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.79.

sayısında azalma olmuş ve farklı coğrafyalara dağılmak zorunda kalmışlardır. Ağırlıkta Abbâsî Devletinin Doğu bölgelerine göç etmişlerdir.⁶²⁶

Monique Bernards ve John Nawas'ın yapmış olduğu “İlk 4 yüzyılda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımları” adlı çalışmalarında, 1. Mihne ve 2. Mihne Dönemlere denk gelen tarihleri incelediğimizde, Hanefî fakihlerin Irak bölgesindeki coğrafi değişimi ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Hanefî fakihler ilk 4 asırda, 250/864 yılına kadar olan kısımda, İslam dünyasının %13'lük bir kısmını oluşturmaktadır. Irak bölgesi özelinde ise mevcut sünnî âlimlerinin %20 oranla en büyük kısmını oluşturmaktadır.⁶²⁷ Ancak 250/864 yılından sonraki taksimde işler değişmektedir. 400/1010 yılına kadar ayrılan ikinci dönemde ise, yani 2. Mihne Dönemi ve sonrasında, ciddi bir düşüş olduğu belirtilmiştir. Öyle ki Irak bölgesinde bulunan Sünnilerin en zayıfı haline gelmiştir. Hanefî mezhebi fakihlerinin sayısında meydana gelen bu düşüşün tam aksi bir şekilde Hanbeli mezhebi fakihlerinin sayısında ciddi manada bir artış meydana gelmiştir. Yapılan tespitler neticesinde 1. Mihne Dönemi esnasında Irak fakihlerinin %9'luk bir kısmı Hanbeli mezhebine mensupken 2. Mihne Dönemi ve ardından bu oran neredeyse %50 seviyelerine ulaşmıştır.⁶²⁸

Irak bölgesinde meydana gelen bu değişikliklerin temel nedeni olarak Halku'l-Kur'ân fikrini kabul edenlerin 1. Mihne Dönemi uygulamalarında etkin olarak rol almalarıdır. Onlar sebebi ile bu konuda çekimser kalmayı tercih edenler de aynı oranda etkilenmiştir. Bu durum Irak dışındaki bölgelerdeki Hanefî sayısında bariz bir değişiklik olmamasından da anlaşılmaktadır.⁶²⁹

2.4.1. Hanefîlerin Adli Görevlerden Alınması

Harun Reşid Dönemi'nden itibaren (170/193-786-809) Hanefî mezhebinin öncüleri sayılan fıkıhçılar Bağdat'ta kadılık görevlerine getirilmişlerdir. Maliki İsmail b. İshak b. İsmail el-Ezdi'nin(v.895) kadılık görevine atanması neticesinde çeşitli boşluklarla beraber yaklaşık 50 yıllık bir süreçte yaptığı çalışmalarla “Kadı İsmail,

⁶²⁶ Ümit, “Mihne Uygulamalarında Hanefîler”, s.125.

⁶²⁷ Monique Bernards - John Nawas, “İlk Dört Yüzyılda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Ahmet Hamdi Furat, 15 (2007): 304-305,309.

⁶²⁸ Bernards - Nawas, “İlk Dört Yüzyılda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”, s.301-314.

⁶²⁹ Bernards - Nawas, “İlk Dört Yüzyılda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”, s.308.

Irak'ta kırk yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin anılmasına ihtiyaç bırakmadı.”⁶³⁰ değerlendirmesi yapılmıştır.⁶³¹

Kadı İsmail ilk kez Halife Mütevekkil döneminde 246/860 yılında Doğu Bağdat'ın kadılığına atanmıştır. Kendi talebi üzerine görevine Batı Bağdat Kadılığı da eklenmiştir. O dönemde Kâdu'l-Kudât olarak görev yapmakta olan Hanefî âlimlerden olan İbn Ebi's-Şevârib bu atamayı uygun görmemiştir. Çünkü bu atama neticesinde Bağdat Hanefîlerinin reisi olan Ebu'l-Abbâs el-Birtî'nin (v.893) kadılık görevinden alınmasına neden olmuştur. Bu da Hanefîlerin kadılık görevlerinden uzaklaştırılma politikasının önünün açılmasına neden olmuştur.⁶³²

Bu ve benzeri gelişmeler neticesinde genel anlamda Irak bölgesinde Hanefîlik üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Kadı İsmail b. İshak'ın başlattığı bu uygulamalar neticesinde “Gerek kadılık mesleğindeki başarısı ve üstünlüğü gerekse Halife Mu'temid dönemindeki güçlü siyasi nüfuzu sayesinde, Mutezile düşüncesi ve Hanefî fıkhi eğilimine sahip kadıların yargı teşkilatındaki hâkimiyetini kırmış ve daha ziyade Basra kökenli ve Maliki fıkhnı benimseyen kadıların sayısını çoğaltmıştır.”⁶³³

Halife Mütevekkil'in Halku'l-Kur'ân tartışmaları üzerinden ortaya çıkan 1. Mihne Dönemi uygulamalarına son vermesinin ardından halk indinde Ehl-i Hadîs daha fazla itibar görüp faaliyetlerini daha rahat yürütürken, özellikle Mihne savunucusu olan kesimler arka plana atılarak pasif hale getirilmeye başlanmıştır. Mu'tezile mensupları etrafında başlatılan bu pasifleştirme politikası her ne kadar genelde itikadi manada Mu'tezile mezhebi mensuplarını kapsıyormuş gibi görünse de fıkhi manada Hanefî mezhebi mensuplarını da ciddi orada etkilemiştir. Bu durum özellikle kadıların tayini konusunda ciddi etkiler yaratmış ve Hanefî kadıların sayısı azaltılmaya başlanmıştır.⁶³⁴ Ehl-i Hadîs taraftarları bu görevlere getirilmeye başlanmıştır. Ancak kadılık makamında olan kişilerin ağırlıkta Maliki ve Şafii fakihlerden seçilmesi, Hanbeli âlimlerin kadılık makamında çok fazla görev almamasının nedeni ise ilk dönem Hanbeli âlimlerinin

⁶³⁰ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz - thk. Abdulakadir es-Sa hravi, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik* (Mağrib: Matbatü'l-Fed'ale, 1970), 4:280.

⁶³¹ Hüseyin Kahraman, “Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzîm el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadîşçiliği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2020): 13-14.

⁶³² Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 7:272.

⁶³³ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, s.131.

⁶³⁴ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.24.

kendilerini fakih olarak değil de muhaddis olarak nitelendirmelerinden kaynaklanmaktadır.⁶³⁵

Bazı kaynaklarda⁶³⁶ Halife Mütevekkil Dönemi'nde Hanefî âlimlerinin yönetimde önemli görevlere getirildiği belirtilse de yaptığımız araştırmalar neticesinde durumun tam tersi olduğunu tespit ettik.

"Mihne'de etkin rol almaları sebebiyle sebebiyle mihne sonrası dönemde Irak'ta Hanefî kadıların sayısında düşüş yaşanmış ve itikâdî konularla ilgilenen Hanefiler daha çok, Abbâsî Devleti'nin merkezine uzak, doğu bölgelerinde yetişmeye başlamışlardır."⁶³⁷

"Çağdaş çalışmalarda yaygın kanaat mihne sonrası Mu'tezile'nin ve Ehl-i Re'yin mahkûm edildiği ve bu grubun ciddi bir şekilde itibar kaybına uğradığı şeklindedir. Ancak halifenin Ehl-i Re'y'den Hanefî kimseleri hala kadılık görevine atıyor olması re'y ehlinin tamamının terk edilmediğinin bir göstergesidir."⁶³⁸

2.4.2. Görevlerinden El Çektirilen Hanefî Kadıları

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe kadılık görevinden kaçınmış ise de yetiştirdiği öğrencileri ve onlardan sonra gelenler başta Kufe ve Bağdat olmak üzere birçok şehirde kadılık yapmışlardır.⁶³⁹

Hicri üçüncü asırda Hanefî âlimlerinden Züfer, İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in öğrencileri tarafından Hanefî mezhebinin asıl temelleri atılmış ise de mezhebin bu denli yayılmasında İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine gönderdiği öğrencilerinin de etkisi büyük olmuştur. Ebû Hanîfe'nin bu bölgelere gönderdiği öğrencilerinin oluşturduğu ilim meclisleri mezhebin Nişabur, Belh, Merv, Buhara, Semerkant, İsfahan ve Rey gibi bölgelerin de ilim merkezlerine dönüşmelerine imkân sağlamıştır.⁶⁴⁰

⁶³⁵ Christopher Melchert, "Religious Policies Of The Caliphs From Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir", *Islamic Law and Societ* 3/3 (1996): 323-325; Muhyettin İğde, "Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefiliğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1-2 (2015): 101-103.

⁶³⁶ Yılmaz, *Abbâsiler ve Abbâsî Halifeleri*, s.98.

⁶³⁷ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.101-130.

⁶³⁸ Melchert, "Religious Policies Of The Caliphs From Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir", s.323-325.

⁶³⁹ Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021): 150.

⁶⁴⁰ Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Dağılımı", s.8.

Ehl-i Re'yn sistemleşerek zamanla Hanefî mezhebine dönüşmesi ve Hanefîlerin özellikle farazi fıkıh konusunda uzmanlaşmaları onların kadılık makamlarına getirilmelerinin önünü açan önemli nedenlerin başında gelmiştir. “Merkeziyetçi politikalar güden Abbâsîler, yargılama alanında farklı bakış açılarıyla yapılan içtihatların meydana getirdiği karmaşaların önüne geçmek için tek elden yönetilen, standartlaşmış bir yargı sistemine ihtiyaç duymuş ve bunu devletin devamı için gerekli görmüşlerdir. Bu durum onları Ehl-i Re'ye yakınlaştırmıştır. Dolayısıyla kadıların çoğunluğunun Ebû Hanîfe'nin ashabından seçilmesine bu açıdan yaklaşmak gerekir.”⁶⁴¹

Halife Me'mun'un başlattığı Mihne döneminde kadı atamalarında özellikle Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen fıkıhçılar seçilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Muhammed b. Ebu'l-Leys gibi Hanefî fakihleri de vardır. Daha önce de aktarıldığı gibi bu dönemde eziyetlere maruz kalan ve sorgulamalara tabi tutulan Hanefî fakihleri de olmuştur. Ancak 2. Mihne Dönemine gelindiğinde kadı atamalarında özellikle Mu'tezili düşüncüyü benimsemeyen ve genellikle Ehl-i Hadîs'e yakın olan fakihlerden seçilmeye çalışılmıştır.⁶⁴² Örneğin Hanefî fakihlerinden biri olan Muhammed b. Şucâ Halife Mütevekkil tarafından kadı olarak atanacağı zaman Halife atamayı yapmadan önce konuyu Ahmed b. Hanbel'e danışmış o da Muhammed b. Şucâ'nın Mu'tezileye meyilli olduğunu iddia ederek Halifeyi bu görüşünden vazgeçirdiğini daha önce söylemiştik.⁶⁴³

Kadılık makamından alınan bazı Hanefî fakihleri aşağıda vefat tarihlerine göre kronolojik sırayla aktaracağız:

Leys b. Müsâvir (v.224/839): Belh kadılığı yapan Leys b. Müsavir, Halife'den⁶⁴⁴ gelen mektupta herkesin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemesi gerektiği emrini

⁶⁴¹ Murtaza Bedir, “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması”, *İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu/1 (2008): 1:623-624. Naklen: Duman - Hoyladı, “Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri”, s.170.

⁶⁴² Duman - Hoyladı, “Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri”, s.160.

⁶⁴³ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 2:426.

⁶⁴⁴ “Vaiz Belhî, mektubu gönderen halifenin adını zikretmemiş ancak Leys b. Müsâvir, Şeddâd b. Hakem'den(v.219/834) sonra kadı olduğuna ve Leys b. Müsâvir 224/839 yılında da vefat ettiğine göre bu dönem Halife Mu'tasım dönemine denk gelmektedir.” Detaylı bilgi için bkz. Avcı, “Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı”, s.69-113.

okuyunca “Allah-u Ekber! Seksen sene sonra Müslümanların içinde küfür zahir oldu.” demiştir.⁶⁴⁵ Akabinde kadılık görevi sonlandırılmıştır.⁶⁴⁶

Bişr b. Velid (v. 238/853): Bağdat’ın doğu kadılığı ve batı kadılığı olmak üzere genel anlamda Bağdat kadılığını yapmıştır. Bişr b. Velid 10 yıl süren kadılık görevinden kendi isteği ile ayrılmıştır.⁶⁴⁷ Ancak Halife Mu’tasım’ın Halku’l-Kur’ân fikrini benimsememesi sebebi ile Bişr b. Velid’i görevinden aldığı bilgisi de kaynaklarda geçmektedir.⁶⁴⁸

Ebu’l Velid b. Ahmed b. Ebû Duâd (v.239/854): Babası Ahmed b. Ebû Duâd’ın Kâdu’l-Kudât’lık vazifesinden alınmasının ardından Ebu’l Velid b. Ahmed b. Ebû Duâd kadılık vazifesine getirilmiştir. Babası gibi Mutezili-Hanefî kimliği ile bilinen Ebu’l Velid kısa bir süre sonra 2. Mihne Dönemi uygulamalarının resmi olarak başlatılmasının ardından görevinden azledilmiş, kardeşleri ile birlikte hapse atılmış, malları müsadere edilmiş, Halifeye diyet ödeyerek serbest kalabilmiştir. Ancak buna rağmen Bağdat’a sürgün edilmiştir.⁶⁴⁹

İsmail b. Abdillâh b. Halid (v. 240/854’ten önce): Hanefî âlimlerinden olan Abdillâh b. Halid, Dımaşk kadılığı yapmıştır. Halife Mütevekkil döneminde görevinden azledilmiştir. Kendisinden hadis rivayeti yapılmasına ve sika raviler arasında kabul edilmesine karşın, Halku’l-Kur’ân görüşünü kabul etmesi nedeni ile onu cehmilikle itham edenler de olmuştur.⁶⁵⁰

el-Hasen b. Ali b. Ca’d el-Cevherî (v.242/856): 1. Mihne olayları yaşanırken Bağdat’ın yakınlarında bulunan Mansure bölgesinin kadılığını yapıyor olan Ali b. Cad, Halku’l Kur’ân meselesinde ortayol tutmaya çalışmış ise de bunun sonuçlarını 2. Mihne

⁶⁴⁵ Vaiz-i Belhi, Ömer b. Muhammed Davud, *Fezail-i Belh*, trc. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyini Belhi (İran: İntişarat-i Bonyad-i Ferheng-i İran, 1070), s.208-209.

⁶⁴⁶ Sarıkaya, “Ebû İshak Zâhid es-Seffâr el-Buharî’nin (534/1139) Şahsında Hanefî/Mâturîdî Gelenekte Siyasî Anlayış”, s.546.

⁶⁴⁷ Takiyyüddin Bin Abdülkâdir Temimi, *et-Tabakatü’s-Seniyye Fi Terâcimi’l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed El-Hulv (Kahire, 1970), 2:239.

⁶⁴⁸ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru’l-Mudiyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye*, 1:166-167.

⁶⁴⁹ Demirbilek, *İbn Kuteybe’nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.22-23; Taberî, *Tarihu’l-Umem ve’l-Muluk*, 9:189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 7:59.

⁶⁵⁰ İbn Asakir, *Tarihu Dımaşk*, 8:415.

döneminde çekmiştir. Kadılık görevinden azledilmiş ve Cehmi olmakla ihtam edilmiştir. Bu görüşü sebebi ile kendisinden hadis rivayeti de yapılmamıştır.⁶⁵¹

Yahyâ b. Eksem (v. 242/857): Daha 18 yaşında iken 202/817 yılında Basra kadılığına getirilen genç Hanefî fakihlerden biri olmayı başarmıştır. Sonrasında ise Bağdat kadılığına getirilmiş ardından da Halife Me'mun tarafından 210/825 yılında Kâdu'l-Kudât olarak atanmıştır. Halife Mu'tasım döneminde Halku'l-Kur'ân fikrini benimsememesi nedeni ile bu görevinden alınmıştır. Halife Vasık döneminde Doğu Bağdat'ın kadılığını üstlenen Yahya b. Eksem 237/851 yılında Halife Mütevekkil tarafından tekrardan Kâdu'l-Kudâtlık vazifesine getirilmiş ancak 3 sene sonra tekrar aynı halife tarafından görevinden azledilmiştir.⁶⁵²

Şuayb b. Sehl er-Râzî Ebû Salih (v. 246/860): Bağdat kadılığı yapan Ebû Salih İbn Ebi Duâd'ın en yakın adamlarından biri ve Cehmilerin lideri olarak ün salmış bir isimdir. Mescidinin giriş kapısında "Kur'ân-ı Kerim mahlûktur." ibaresini yazdırttığı aktarılmaktadır.⁶⁵³ Daha sonra Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşleri sebebi ile kadılık görevinden ayrılan ve Cehmilik ile itham edilen isimler arasında yer almıştır.⁶⁵⁴

Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (v.250/864?): Halife Vâsık döneminde Bağdat'ın doğu tarafına kadı olarak atanmış(228/842) ancak Halife Mütevekkil döneminde bu görevinden azledilmiştir(234/848). Ebi Duâd'ın yakın adamlarından olan Ahmed b. Gâlib önemli Hanefî fakihleridendir.⁶⁵⁵

Gassan b. Muhammed (v.235/849): Halife Mu'tasım döneminde Kufe kadılığı yapmıştır. Halife Mütevekkil döneminde ise 235/849 yılında görevinden azledilerek yerine Ca'fer b. Muhammed (v.250/864) getirilmiştir.⁶⁵⁶ İbn Ebi Şeybe İbn Mes'ut'tan itibaren Kufe kadılarını sıralarken sıra Gassan b. Muhammed'e geldiğinde "Allah ona lanet etsin." diyerek onu cehmi olmakla suçlamıştır.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.71-72.

⁶⁵² Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 2:161.

⁶⁵³ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 10:335.

⁶⁵⁴ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.78.

⁶⁵⁵ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:277; el-Bağdadî, *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*, 12:23.

⁶⁵⁶ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:404.

⁶⁵⁷ Ahmed b. Hanbel - Abbas, *Kitâbü'l-'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 2:457.

Muhammed b. Eslem (v.268/881): Halife Mu'tasım'ın hilafetinde Kûfe kadılığı görevine getirilen Muhammed b. Eslem, Halife Mütevekkil döneminde 235/849 yılında görevinden el çektilirerek yerine Cafer b. Muhammed(v.250/864) atanmıştır.⁶⁵⁸ Görevden alınmasında Halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumları etkili olmuştur.

Bekkâr b. Kuteybe (v. 270/884): Halife Mütevekkil döneminde 860 yılında Mısır Kadılığına getirildi. Ancak Mısır Valisi olan Ahmed b. Tolun'un görüşleri doğrultusunda fetva vermediği için hapsedildi ve Ahmed b. Tolun vefat edene kadar hapis hayatı yaşadı. Hapisten çıktıktan 40 gün sonra vefat etti.⁶⁵⁹

Kadı İsmail: İlk kez Halife Mütevekkil döneminde 246/860 yılında Doğu Bağdat'ın kadılığına atanmıştır. Kendi talebi üzerine görevine Batı Bağdat Kadılığı da eklenmiştir. O dönemde Kâdu'l-Kudât olarak görev yapmakta olan Hanefî âlimlerden olan İbn Ebi's-Şevârib bu atamayı uygun görmemiştir. Çünkü bu atama neticesinde Bağdat Hanefîlerinin reisi olan Ebu'l-Abbâs el-Birtî'nin (v.893) kadılık görevinden alınmasına neden olmuştur. Bu da Hanefîlerin kadılık görevlerinden uzaklaştırılma politikasının önünün açılmasına neden olmuştur.⁶⁶⁰

Bu ve benzeri gelişmeler neticesinde genel anlamda Irak bölgesinde Hanefîlik üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Kadı İsmail b. İshak'ın başlattığı bu uygulamalar neticesinde “Gerek kadılık mesleğindeki başarısı ve üstünlüğü gerekse Halife Mu'temid dönemindeki güçlü siyasi nüfuzu sayesinde, Mutezile düşüncesi ve Hanefî fıkhi eğilimine sahip kadıların yargı teşkilatındaki hâkimiyetini kırmış ve daha ziyade Basra kökenli ve Maliki fıkhnı benimseyen kadıların sayısını çoğaltmıştır.”⁶⁶¹

Kadı İsmail b. İshak'ın en önemli vasfı onun İmam Malik'in mezhebini Irak'ta yayan ve onunla hüküm veren ilk kişi olması şeklinde tasvir edilmesinden gelmektedir. O döneme kadar Hanefîler aleyhinde o kadar sert tutumlar gösteren ilk kişi olması da ayrıca dikkat çekmektedir. ⁶⁶² İsmail b. İshak'ın kaleme aldığı *Kitâbü'r-Red 'alâ Ebi Hanîfe* ve *Kitâbü'r-Red 'alâ Muhammed b. el-Hasen* isimli kitaplar bu görüşü

⁶⁵⁸ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:404.

⁶⁵⁹ Mehterhan Furkani, “Bekkâr b. Kuteybe: Hanefî Bir Fâkih Ve Âdil Bir Kadı”, *Aksaray Üniversitesini İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 8/16 (2021): 15-28.

⁶⁶⁰ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 7:272.

⁶⁶¹ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, s.131.

⁶⁶² Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 2:272.

desteklemektedir. Şafii âlimlerinden İbn Süreyc'in yazdığı *et-Tevassut beyne Muhammed b. el-Hasen ve İsmâ'il el-Kâdî* isimli eserde de İsmail b. İshak'ın özellikle Hanefilere karşı bir tutum sergilediği açıkça anlaşılmaktadır.⁶⁶³

Irak bölgesindeki Hanefilerin üzerine kurulan baskı sadece Malikilerden ibaret değildir. Bu süreçte Kadı İsmail b. İshak'ın baskılarına maruz kalan Ebû Hazim'in öğrencilerinden olan Ebû Said el-Berdai hacca giderken yol üzerinde uğradığı Irak'ta özellikle Bağdat'ta Davud b. Ali ez-Zahiri ve Zahirilerin Hanefilerin üzerinde oluşturduğu baskıyı ve eziyetleri görmüş ve onlarla mücadele edebilmek adına oraya yerleşmiştir. Zamanla da Bağdat'taki Hanefilerin reisliği kendisine geçmiştir.⁶⁶⁴

Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadîs arasındaki çatışmaların baş gösterdiği yerlerden bir diğeri de Rey kenti olmuştur. Ehl-i Hadîsin önde gelen âlimlerinden olan Ebû Bişr Yahyâ b. Muhammed el-Basrî Rey kentine gelerek o dönemde Ehl-i Hadîsin reisi konumunda olan Ebû Zur'a'nın hadis derslerine katılıyorken aynı anda Hanefî âlimlerden olan Muhammed b. Mukâtil'in de ilim meclislerine katıldığını öğrendiğinde Ebû Zur'a onun kendisinden hadis almasını yasaklamıştır. Gerekçe olarak da Muhammed b. Mukâtil Ebû Hanîfe'nin ashabının Irak bölgesinde azaldığını ancak Rey kentinde onun ashabını arttırmak için çalışacağını söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Zur'a ona engel olacağını söylemiştir. Ebû Zur'a önceleri ehl-i reyin görüşlerini benimsemişken sonraları bu görüşünden vazgeçerek Ehl-i Hadîsin görüşlerini benimsemiştir. Bu nedenle de Muhammed b. Mukâtil ile aralarında ciddi çekişmeler olmuştur.⁶⁶⁵

Abbâsî Devleti döneminde, özellikle Irak ve Horasan bölgesindeki Hanefî fakihleri devlette birçok resmi görevlere bilhassa da kadılık görevlerine sıklıkla getirilmişlerdir. Ebû Hanîfe kendisi kadılık görevinden kaçınmış ise de onun yetiştirdiği talebelerin içinde ve sonraki Hanefî âlimlerinden kadılık ve Kâdu'l-Kudâtlık görevlerini yerine getirenler olmuştur. Ancak Mihne Döneminde Hanefî kadıların yönetimde yer almış olması, bunların bir kısmının Halku'l Kur'ân meselesinde aykırı tutum sergilemesi nedeni ile baskılara uğramış ve görevden uzaklaştırılmış olsa da, 2. Mihne Dönemine gelindiğinde ise bu görüşü benimseyen kadıların görevlerinden azledilmelerine,

⁶⁶³ Kâdî İyâz - es-Sahravi, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik*, 4:289.

⁶⁶⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.166.

⁶⁶⁵ Duman - Hoyladi, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması", s.11.

cezalandırılmalarına, başka bölgelere sürülmelerine neden olmuştur. Genel manada Hanefileri kapsayan karşı bir hareket haline dönüşmüştür. İlerleyen dönemlerde halkın bu konuda tepki verip Hanefileri desteklemeleri ve şartların da değişmesi ile birlikte Hanefî fakihler tekrardan yönetimde ve kadılık görevlerinde yer almaya başlamışlardır.⁶⁶⁶

Burada kadıların yaşadıkları ile ilgili örnekler çoğaltılabilir ancak biz onları 2. Mihne Döneminde Mağdur Olan Hanefiler başlığı altında detaylıca aktardığımız için burada bu kadar bilgi aktarmakla yetineceğiz.

2.4.3. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağduriyet Yaşayan İlim Adamları

Halife Mütevekkil'in Mihne uygulamalarına son vermesi ve yönetimde Ehl-i Hadîsin daha etkin rol alması ile birlikte Hanefiler açısından zorlu bir süreç başlamış oldu. Daha önce mihne döneminde etkin rol alan ve sürecin yürütülmesinde etkisi olan Mutezili âlimlerin ve kadıların büyük çoğunluğunun amelde Hanefî mezhebi mensubu olmasından dolayı⁶⁶⁷ 2. Mihne dönemi diye adlandırdığımız bu dönemde Hanefilerin çeşitli baskı, sürgün ve zulümlere maruz kalmalarına neden olmuştur.

Özellikle mihne uygulamalarının fiili uygulamalarında başaktör konumunda gösterilen, Mutezili âlimlerden, İbn Ebi Duâd'ın, Hanefî tabakat kitaplarının içerisinde geçiyor olması, Hanefilerin mihne uygulamalarını desteklediği izlenimini oluşturmuştur.⁶⁶⁸

Mihne uygulamalarında aktif rol almaları nedeni ile daha önce kadılık görevlerinde etkin olarak görev alan Hanefî kadılarının sayıları özellikle Irak bölgesinde ciddi bir düşüşe geçmiştir. Fıkıhla ilgilenen Hanefiler özellikle Abbâsî Devleti'nin sınır bölgelerine giderek oralarda ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hanefiler özellikle Abbâsî Devleti'nin doğu bölgelerinde yoğunlaşmışlardır.⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Duman - Hoyladı, "Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri", s.172.

⁶⁶⁷ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:282-291.

⁶⁶⁸ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefiler", s.79.

⁶⁶⁹ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.80-86.

2.4.3.1. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağdur Olan Hanefî Âlimleri

Vefat tarihleri kronolojisi ile aktardığımız Hanefî âlimlerinden bir kısmını Kadılık Makamından Alınan Hanefîler başlığı altında detaylıca açıkladığımızdan burada tekrara düşmemek adına orada bahsedilen bazı isimleri yeniden aktarmayacağız.

Muhammed b. Ebi'l-Leys (v.235/850⁶⁷⁰): Mısır kadılığı yapan, fakih kimliği ile tanınan Muhammed b. Ebi'l-Leys Hanefî mezhebine mensuptur.⁶⁷¹ Halife Vasık Döneminde halifenin emri ile insanları çeşitli konularda mihne sorgulamalarına tabi tutmuştur. Ancak 2. Mihne Dönemi'ne gelindiğinde Halife Mütevekkil onu görevinden azletmiştir. Onun yerine 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu fikrini kabul etmediği için baskı ve eziyetlere maruz kalan, Mütevekkil Dönemi'nde itibarı iade edilen⁶⁷² Ehl-i Hadîs'e mensup Haris b. Miskin'i görevlendirmiştir.⁶⁷³ Hanefî kimliği ile bilinen Ebi Leys hapse atılmış, malları müsadere edilmiş, Mısır valisi olan Abdulvahid b. Yahya tarafından dövülmüş, sakalı kesilmiş ve eşek üzerinde Mısır'da gezdirilmiştir.⁶⁷⁴

Ebu'l Velid b. Ahmed b. Ebû Duâd (v.239/854): 1. Mihne Dönemi politikalarının baş uygulayıcısı olarak ilan edilen Ahmed b. Ebû Duâd'ın oğlu olan Ebu'l Velid, Halife Mütevekkil hilafete geldiği dönemde babasının görevinden azledilmesi üzerine babasının görevine, yani Kâdu'l-Kudât'lığa atandı. Bu durum Ahmed b. Ebû Duâd'ın da işine yaramıştı. Bu şekilde halen sarayda olup bitenleri yönetebileceğini düşünüyordu. Ancak kısa bir süre sonra Halife Mütevekkil Ebu'l Velid'i de görevinden azletti. Yerine Kâdu'l-Kudât'lık görevine Yahya b. Eksem getirildi. Ebu'l Velid'in babası ile iletişim kurmasını engelledi. Ebu'l Velid'i ve diğer kardeşlerini zindana attırdı. Mallarına el koydu. Halifeye fidye vermeleri karşılığında serbest bırakıldılar ancak bu sefer de onları Sâmerâ'dan Bağdat'a sürgün etti.⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ Ölüm tarihi net olmamakla birlikte DİA'da "ESAM, Ebû Bekir" maddesi başlığı altında Ebû Bekir Muhammed b. Ebû'l-Leys el-Esam (v. 235/850)'ın adı ve ölüm tarihi bu şekilde geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", 11: 353-355.

⁶⁷¹ Ümit, "Mihne Uygulamalarında Hanefîler", s.86.

⁶⁷² Kindi, *Kitabu'l-Vulat ve Kitabu'l-Kudat*, s.467-468.

⁶⁷³ Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, s.359.

⁶⁷⁴ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:188.

⁶⁷⁵ Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.22-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7:59; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü't-Taberi*, 9:189.

İsmail b. Abdillâh b. Halid (v. 240/854'ten önce): Hanefî âlimlerinden olan Abdillâh b. Halid, Dımaşk Kadılığı yapmıştır. Halife Mütevekkil döneminde görevinden azledilmiştir. Kendisinden hadis rivayeti yapılmasına ve sika raviler arasında kabul edilmesine karşın, Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmesi nedeni ile onu cehmilikle itham edenler de olmuştur.⁶⁷⁶

Muhammed b. İsa el-Cehmî (v.240-241/854-855): İtikatta Mu'tezili fıkhıta Hanefî olan İsa el-Cehmî Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul eden isimlerdendir. Bu nedenle 2. Mihne Dönemi uygulamaları sırasında Cehmi olmakla itham edilmiştir.⁶⁷⁷

el-Hasen b. Ali b. Ca'd el-Cevherî (v.242/856): 1. Mihne olayları yaşanırken Bağdat'ın yakınlarında bulunan Mansure bölgesinin kadılığını yapıyordu. Halku'l-Kur'ân fikrini kabul ettiğini bizzat açıklamamış ise de karşıt bir görüşte de bulunmamıştır. Kadılık görevinden azledilmiştir. Bu şekilde davranması nedeni ile 2. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Cehmi olmakla da itham edilmiştir.⁶⁷⁸

Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed (v.242/857): Başta İmam Muhammed olmak üzere devrin önemli âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Her ne kadar Hanbeli tabakat kitaplarında⁶⁷⁹ övgü ile söz edilerek ismi geçmekte ise de önemli Hanefî fakihleri⁶⁸⁰ arasındadır. İlk kadılık görevini daha 18 yaşında iken Basra'da yapmıştır(202/818). Genç yaşından itibaren Devlet yönetiminde etkin rol alan Yahya b. Eksem çeşitli makamlarda hizmetlerde bulunmuştur. 825 yılında Halife Me'mun tarafından Bağdat'ta Kâdu'l-Kudât olarak atandı. Kâdu'l-Kudât'lık dışında birçok görevde de bulunan, seferlere dahi katılan Yahya b. Eksem Halife Mu'tasım tarafından görevinden alındı ve yerine İbn Ebi Duâd atandı. Bu süreçte Doğu Bağdat kadılığı yapan Yahya b. Eksem Halife Mütevekkil döneminde tekrardan Kâdu'l-Kudât'lık vazifesine getirildi(237/851). Ancak 3 yıl sonra yine aynı Halife tarafından görevinden alındı. Bu görevden almanın zemininde 2. Mihne politikaları yatmaktadır. Kendisine azledildiği haberi getiren kâtibe, yetkili olmaması sebebi ile 2 adil şahit ile gelmesini talep edince, Halife'nin tepkisine uğradı. Bağdat ve Basra'daki malları müsadere edildi, önce

⁶⁷⁶ İbn Asakir, *Tarihu Dımaşk*, 8:415.

⁶⁷⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, 13:350.

⁶⁷⁸ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.71-72.

⁶⁷⁹ İbn Ebu Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1:410-413.

⁶⁸⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.141-142.

Bağdat'ta ev hapsinde tutuldu, sonra Mekke'ye sürgün edildi. Daha sonra 242/857 yılında Halife'nin kendisini affettiği haberi kendisine ulaşınca Irak'a dönmek üzere çıktığı yolculuk esnasında vefat etti.⁶⁸¹

Hişam b. Ammar (v. 245/859): El-Velid künyesi ile tanınmaktadır. Hanefî fakihleri arasında zikredilmektedir. Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmesi ve bu konuda fetva vermesi sebebi ile Cehmi olmakla nitelendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in lafzının yaratılmış manasının ise kaim olduğu görüşünü benimsemiş olan Hişam b. Ammar Lafziyye olarak da tanımlanmıştır.⁶⁸²

Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (v. 250/864?): Halife Vasık döneminde 6 yıl kadar Doğu Bağdat'ta kadılık yapmıştır. Fıkıhta Hanefîdir.⁶⁸³ Ahmed b. Ebû Duâd'ın yakın adamlarından biri olup Mihne uygulamaları esnasında aktif olarak rol almıştır.⁶⁸⁴ Bu nedenle de Cehmi olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸⁵

Câhız (v. 255/869): Tam adı “Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî” dir. Mu'tezili âlimlerin önde gelen isimlerinden biri olan Cahız, Halife Me'mun döneminde kurulan ilim meclislerinde yer almıştır. Mu'tasım dönemine gelindiğinde vezir İbnü'z-Zeyyat'ın himayesinde olan Cahız, halifenin övgüsüne mazhar olmuştur. Mütevekkil'in halife olması ile beraber ise Cahız'ın talihi tersine dönmüştür. O dönemde vezir İbnü'z-Zeyyat ateşli bir tandırda yakılarak öldürülmüştür. İbnü'z-Zeyyat'ın mihne döneminde önemli bir şahıs olması, sonrasında Cahız'ın hedef haline gelmesine neden olmuştur. Mu'tezili âlimlere işkence, baskı ve zulümlerin yapıldığı bir dönemde ölüm korkusu taşıyan Cahız, Sâmerâ'ya kaçmıştır. Ancak burada da yakalanarak zincire vurularak geri getirilmiştir. Bu işkenceler altında felç geçirerek, 869 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁶

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî eş-Şeybî (v. 262/875): Yaşadığı dönemin önemli hadis hafızları arasında sayılır. İbn Şeybe künyesi ile meşhur

⁶⁸¹ Şükrü Özen, “Yahyâ b. Eksem”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 249-251; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.138-146.

⁶⁸² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebi, *Mizanü'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Rical*, thk. Ali Muhammed el-Becavi (Beyrut: Daru'l-Marife, t.y.), 4:303.

⁶⁸³ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:277.

⁶⁸⁴ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 12:23.

⁶⁸⁵ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 12:23.

⁶⁸⁶ Fatih Güzel, “Câhız”, *Müslümanların Engizisyonu-2*, ed. Mehmet Azimli, 2. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), s.186.

olmuştur. Bağdat'ta önemli âlimlerden ilmi eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat ve Sâmerâ'da hadis dersleri vermiştir. Halife Mütevekkil döneminde Halife onu Kâdu'l-Kudât olarak atamak istedi ancak Ahmed b. Hanbel onun Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşleri sebebi ile yapılmamasını tavsiye edince Halife bu fikrinden vazgeçti. Bilinen tek tek eseri el-Müsnedü'l-Kebîrü'l-Mu'allel'dir.⁶⁸⁷

Sa'd b. Muhammed el-Avfî (v. ?): el-Avfî'den hadis rivayeti yapılmak istenildiğinde onun güvenilir birisi olduğuna dair bilgiler aktarılmıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel bu haberi duyunca “La İlâhe illallah, süphanallah” diyerek tepki göstermiştir. Onu Cehmi olmakla itham etmiştir. 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında insanları imtihana çektiği bilgisini aktarmıştır.⁶⁸⁸

Muhammed b. Şucâ el-Selci (v.266/880): Önemli Hanefî fakihlerinden biri olan İbnü's-Selci, Hanefî fıkında önemli isimler arasında yer alan hocası Hasan b.Ziyâd el-Lü'lü ile birlikte anılmaktadır. Ayrıca yine önemli Hanefî fakihleri olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybani ve Ebû Yusuf'un önemli talebelerinden fıkıh öğrenmiştir. Döneminde adından söz ettiren önemli fıkıhçılardan olmuştur. Halife Mütevekkil onu engin bilgisi nedeni ile Kadı olarak atamak istemiş ancak Ahmed b. Hanbel ve taraftarları buna engel olmuşlardır. Bahane olarak ise 1. Mihne Dönemi uygulamaları sırasında İbnü's-Selci'nin Halku'l-Kur'ân fikrini kabul ettiğini söylemişlerdir. İbnü's-Selci bu dönemde Ehl-i Hadîs âlimleri ile kelam ve fıkıh alanlarında yaptığı münazaralar ile bilinmektedir. Onun adına birçok reddiyeler yazılmıştır. Darimî'nin meşhur reddiyesi “er-Red 'ale'l-Merîsî el-'anîd” isimli eserinin Merîsî kadar İbnü's-Selci'ye de ithafen yazıldığı belirtilmektedir.⁶⁸⁹ Ehl-i Hadîs mensupları İbnü's-Selci'yi sert bir şekilde eleştirilerine maruz bıraktılar. Onu kâfirlikle, yalancılıkla, Müşebbihe olmakla, Müşebbihe'nin görüşlerine destek bulabilmek adına hadis uydurmakla, hilecilikle, Ebû Hanîfe'nin delillerini geçersiz kılmaya çalışmakla vb. ithamlarla karaladılar. Öyle ki İbnü's-Selci Müşebbihe'den olmadığını kanıtlamak adına “er-Red ale'l-Müşebbihe” adında bir eser kaleme almıştır. Ömrünün sonuna kadar Ehl-i Hadîs mensupları tarafından bu şekilde baskı ve eziyetlere maruz bırakılmıştır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ Kemal Sandıkçı, “İbn Şeybe”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 378-379.

⁶⁸⁸ Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, 10:183.

⁶⁸⁹ Cengiz Kallek, “İbnü's-Selci”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 203-204.

⁶⁹⁰ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 5:350-352.

Ebû Bekir Nusayr b. Yahyâ el-Belhi (v. 268-881): İmam Şeybani'nin öğrencilerinden olan Nusayr b. Yahya Belh'de Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yayan önemli Hanefî fakihlerindendir.⁶⁹¹ Semerkant'ta Daru'l-Cüzcaniye Medrese'sinin kurulmasına katkıları olmuştur.⁶⁹² İmam Mâtürîdî'nin hocasıdır.⁶⁹³ Mu'tezili olmayan Hanefîler diye isimlendirilen bir grubun içerisinde yer alan Nusayr b. Yahyâ, Hanefî Semerkant/Mâverâünnehir Ekolü mensubudur.⁶⁹⁴ Yaşadığı dönem Mihne hadislerinin yaşandığı zamanlara denk gelmiş ise de kaynaklarda Nusayr b. Yahyâ'nın Mihne hadiselerine dâhil olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık. 2. Mihne Dönemi'nde devlet yönetiminde vazifelere getirilmemiştir.

Muhammed b. Eslem (v. 268/881): Halife Mu'tasım'ın hilafetinde Kûfe kadılığı görevine getirilen Muhammed b. Eslem, Halife Mütevekkil döneminde 235/849 yılında görevinden el çektilerilerek yerine Cafer b. Muhammed (v.250/864) atanmıştır.⁶⁹⁵ Görevden alınmasında Halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumları etkili olmuştur. Halku'l-Kur'ân fikrini kabul eden Muhammed b. Eslem, Cehmiyye'nin sıfatlar konusunda şirke düştüğünü söylemiş hem Cehmiyye'ye hem de Kerramiyye'ye yönelik reddiyeler kaleme almıştır. Kaynaklarda yaşadığı dönemin önemli Ehl-i Sünnet âlimleri arasında ismi zikredilen Muhammed b. Eslem kadılıktan alındıktan sonra gittiği Horasan'da Melâmetiyye akımının yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁶⁹⁶ “*Kitabu'l-İman ve'l-A'mal fi'r-Reddi Ale'l-Kerramiyye, Kitabu'r-Red Ale'l-Cehmiyye, Kitabu'l-Erba'ine't-Tûsiyye, Tefsiru'l-Kur'ân, el-Müsned*” bilinen eserleri arasındadır.⁶⁹⁷

Süleyman b. Hafs b. Ebî Usfûr el-Ferrâ el-İfrikî (v. 269/883): Hanefî fakihlerinden olan el-İfrikî, Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmesi nedeni ile Cehmi

⁶⁹¹ Mustafa Bulut, “İmam Matürîdî, Hocaları ve Öğrencileri”, *Hikmet Yurdu, İmam Matürîdî ve Matürîdilik Özel Sayısı*, 4 (2009): 143; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-Behiyye fi Terâcümi'l-Hanefiyye*, s.221.

⁶⁹² Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.276.

⁶⁹³ Sıddık Korkmaz, “İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Dini Araştırmalar* 4/10 (2001): 101.

⁶⁹⁴ Ahmet Ak, “Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik”, 25. *Tebliğ-Mâtürîdiliğin Ortaya Çıkışı* (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 261: 435; Yasemin Çandur, *Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabih el-Cüzcânî ve Cüzcânîyye* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2015), s.29.

⁶⁹⁵ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:404.

⁶⁹⁶ Melamiyye: Melamat anlayışını benimseyen tasavvufî görüş ve tarikat. Melamatiyye: Horasanlı âlimlerin kendi bölgelerindeki geliştirdikleri bu sufi akıma Melamatiyye adını verdikleri aktarılmıştır. Sözlükte “kınamak, kötölemek, ayıplamak” gibi anlamlara gelen melâmet, tasavvuf literatüründe bir terim, bir makam ve bir tasavvuf anlayışının adı olarak kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, “Melâmet”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 24-25.;

⁶⁹⁷ Raşit Küçük, “Muhammed b. Eslem”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 524-525.

olmakla itham edilmiştir. Bu görüşün savunuculuğunu yapması nedeni ile de Mu'tezili olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁶⁹⁸

Bekkâr b. Kuteybe (v. 270/884): Tam adı Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe b. Esed es-Sekafî el-Bekrâvî el-Basrî'dir. İmam Ebû Yusuf'un gözde öğrencilerinden Hilal b. Yahya'dan (Hilalü'r-rey) fıkıh tahsil etti. Hadis ve fıkıh alanında uzmanlaşan Bekkâr b. Kuteybe, Halife Mütevekkil döneminde 860 yılında Mısır'da kadılık yapmıştır. Ancak Mısır Valisi Ahmed b. Tolun'un isteklerine boyun eğmeyince hapse atıldı. Ancak valinin onu kadılıktan azletme yetkisi bulunmadığından makamında kalmaya devam etti. Öğrencileri onun derslerinden mahrum kalınca Ahmed b. Tolun'a giderek derslerin devamını talep ettiler ve hapiste ders yapmaya başladı. İbn Tolun ölünceye kadar hapis hayatı devam eden Bekkâr b. Kuteybe, hapisten çıktıktan 40 gün sonra vefat etti.⁶⁹⁹

İbrahim b. İshak (v. 277/890): 253/867 yılında Halife Mu'tez Billah döneminde Bağdat Kadılığı görevine getirilmiştir. Halifenin naibi olan Muvaffak ile aralarında geçen yetim malının borç verilmesi hususunda çıkan tartışma sonrasında 254/868 yılında görevinden alınmıştır.⁷⁰⁰ Bu görevden alınma işleminde Halu'l-Kur'ân meslesine yönelik olan görüşleri de neden olarak eklenmiştir.

Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (v. 261/875): Ayakkabıcılık yaparak geçindiği için Hassaf lakabı ile anılan Ebû Bekr Ahmed B. Ömer, Halife Mu'tez Billah döneminde kadılık yapmıştır. Halife Mühtedi Billah döneminde de ilmi açıdan iyi bir yer edinen Hassaf, halifenin vefatı üzerine zor günler geçirmiş, evi yağmalanmış, halifeye ithafen yazdığı Kitabu'l-Harac isimli eseri ve hac menasiki üzerine yazdığı başka bir eseri bu yağmalama esnasında yok edilmiştir. Önemli Müteahhirin Hanefî âlimlerinden biri olan Hassaf'ın *Edebü'l Kâdi* adlı eseri muhakeme üsûlü üzerine yazılmış günümüze ulaşan ilk Hanefî mezhebi eseri olarak bilinmektedir. Bunun dışında yine *Ahkamu'l-Vakf*, *Kitabu'l-Hiyel*, *Kitabu'n-Nafakat*, *Kirabu'r-Ridâ* günümüze ulaşan diğer eserleri arasında sayılmaktadır.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 6:419; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:51.

⁶⁹⁹ Orhan Çeker, "Bekkâr b. Kuteybe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 365.

⁷⁰⁰ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:35.

⁷⁰¹ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:87-88. Abdulvehap Öztürk, "Hassâf", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 395.

Ebû Bekr Hilâl b. Yahyâ er-Râzî (v. 245/860): İsa b. Eban'ın öğrenciliğini yapan Hilâl'ü'r-Re'y lakabı ile tanınan Hilâl b. Yahya Basra'da İsa b. Eban'dan sonra Hanefî ekolünün temsilcisi haline gelmiştir. Züfer'in de öğrencisi olan Hilal, fıkıh ilminin yanında kelam ve hadis ilmine de oldukça vakıf olan bir âlimdi.⁷⁰² Hilal, çok az hadis rivayet etmiştir. Buna rağmen Halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşlerinin de etkisi ile hadisleri muteber kabul edilmemiştir. Galatı çok olduğu iddiası ile ondan rivayet alınmamıştır.⁷⁰³

Yahyâ b. Mutarrif (v. 278/891): İsfahan bölgesindeki önemli Hanefî fakihleri arasında yer alan Yahyâ b. Mutarrif, Halife Me'mun döneminde İsfahan kadılığı yapmıştır. Bu görüşü nedeni ile 2. Mihne Dönemi'nde Cehmi olmakla itham edilen isimler arasında zikredilmektedir.⁷⁰⁴

Hayyân b. Bişr (v.238/853): Halife Me'mun döneminde bir dönem İsfahan kadılığı yapmış sonra Bağdat'a geri dönmüştür. Halife Mütevekkil döneminde tekrardan Bağdat'ın doğusuna kadılık vazifesine atanmış ancak Halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumları nedeni ile Cehmilikle itham edilmiştir.⁷⁰⁵

Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.242/856): Bişr el-Merisî ile Halife Me'mun'un huzurunda yapmış olduğu ilmi münazara neticesinde Bişr'in Halife tarafından öldürüldüğü bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁰⁶ İmam Mâtürîdî'nin hocalığını yapmıştır. Ehl-i Hadîs âlimlerinden olan İbn Zur'a ile aralarında mücadeleler yaşanmıştır.⁷⁰⁷ Rey şehrinde ilmi faaliyetlerini yürütmüştür.⁷⁰⁸ Rey'de kadılık yapmıştır. İyi bir hadisçi olmasına karşın Buharî'nin kendisinden hadis nakletmediği aktarılmaktadır.⁷⁰⁹

⁷⁰² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s.158-159.

⁷⁰³ Cengiz Kallek, "Hilâl b. Yahyâ", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 21.

⁷⁰⁴ Hatip el-Bağdadi, *Tarihu'l-Bağdat*, 6:284-285

⁷⁰⁵ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.70-75.

⁷⁰⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.247.

⁷⁰⁷ Fikret Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dil'deki Metodu* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017), s.55.

⁷⁰⁸ Nihat Dalgın, "Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt-1", *Sinop Üniversitesi Mahmut Keleşli İslami İlimler Uygulama ve Araştırma Merkezi* 22/1 (2018): s.127.

⁷⁰⁹ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyeye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2:134.

Salih b. Muhammed et-Tirmizî (v.239/853): Hammad b. Ebi Hanife ve Muhammed b. Mervan es-Suddî'ye talebelik etmiş⁷¹⁰, Tirmiz Kadılığı yapmıştır. Kaynaklarda Halku'l-Kur'ân fikrini kabul eden ve 1. Mihne uygulamalarında insanları sorgulamaya tabi tutan kişiler arasında zikredilmektedir.⁷¹¹ Bu nedenle de cehmilik ile suçlanmıştır.⁷¹²

Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.242/856): Bişr el-Merisî ile Halife Me'mun'un huzurunda yapmış olduğu ilmi münazara neticesinde Bişr'in Halife tarafından öldürüldüğü bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁷¹³ İmam Mâtürîdî'nin hocalığını yapmıştır. Ehl-i Hadîs âlimlerinden olan İbn Zur'a ile aralarında mücadeleler yaşanmıştır.⁷¹⁴ Rey şehrinde ilmi faaliyetlerini yürütmüştür.⁷¹⁵ Rey'de kadılık yapmıştır. İyi bir hadisçi olmasına karşın Buharî'nin kendisinden hadis nakletmediği aktarılmaktadır.⁷¹⁶

Yahyâ b. Eksem (v.242/857): Döneminin müctehit âlimleri arasında sayılan Yahyâ b. Eksem'in ilmi çevresi dikkate alındığında Hanefî mezhebi âlimleri arasında kabul edilmiştir. Ancak Darakutni onun İmam Şafî'nin öğrencisi olduğunu, Hanbeli tabakat kitaplarında ise onun Ahmed b. Hanbel'e övgü dolu sözleri bulunması sebebi ile Hanbeli olduğu zikredilmiştir. Halife Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde hep yönetimde ve kadılık makamlarında bulunan, Halife Me'mun döneminde Kâdu'l-Kudâtlık yapan Yahya b. Eksem, kelam konusunda Ehl-i Sünnet görüşünü benimsemiş, Mihne döneminde Mu'tezili anlayışa karşı çıkarak, Halife Mutasım döneminde Kâdu'l-Kudât olan İbn Ebi Duâd ile birçok münazaralarda bulunmuştur. Bu süreçte ve Halife Vâsık döneminde birçok baskılara maruz kalmıştır. Ancak Halife Mütevekkil dönemine gelindiğinde Bağdat'ın doğu bölgesinde halen kadı olarak görev yapmakta olan Yahya b. Eksem'e Halife 237/851 yılında itibarını teslim etmiş ve tekrardan onu Kâdu'l-Kudât olarak atamıştır. Bu göreve getirildikten kısa bir süre sonra yine aynı Halife tarafından

⁷¹⁰ Zehebi, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, 2:300.

⁷¹¹ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 3:191.

⁷¹² Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.73.

⁷¹³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.247.

⁷¹⁴ Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu*, s.55.

⁷¹⁵ Dalgın, "Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt-1", s.127.

⁷¹⁶ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2:134.

görevinden alınmıştır.⁷¹⁷ Malları müsadere edilmiş, Bağdat'ta ev hapsinde tutulmuş, ardından Mekke'ye sürülmüştür. 242/857 yılında Halife Mütevekkil'in kendisini affettiği haberini alınca Irak'a dönmek üzere yıla çıkmış Ancak Medine yakınlarında yolda iken vefat etmiştir. Kendisine nispet edilen *Îcâbü't-temessük bi-ahkami'l-Kur'ân* adlı eserinin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.⁷¹⁸

Abdullah b. Muhamed b. Yezîd (v.253/867?): el-Hâlenici nispesi ile tanınmaktadır. Hamedan bölgesinde ve Bağdat'ın doğusunda kadılık yapmıştır. Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen ve uygulayan kişiler arasında sayılmaktadır. Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemeyenlerin eşlerinden nikâhlarının düşmesi gerektiğine yönelik fetvaları vardır. 1. Mihne Dönemi uygulamalarının baş aktörü olan Ahmed b. Ebû Duâd'ın en yakın adamlarından biridir. Ahmed b. Hanbel 2. Mihne Dönemi'nde Cehmi olmakla suçlamıştır.⁷¹⁹

Ahmed b. Amr el-Hassâf (v.261/875): Ebû Bekir künyesi ile tanınan Ahmed b. Amr eş-Şeybani olarak da bilinmektedir. Hanefî fakihlerindendir. 1. Mihne Dönemi hadiseleri yaşanırken Ahmed b. Ebû Duâd'ın himayesindeydi. Bu nedenle de Cehmi olarak nitelendirilmiştir.⁷²⁰

Ebû Bekir Nusayr b. Yahyâ (v.268-881): el-Belhi kisvesiyle tanınmaktadır. İmam Mâtürîdî'nin hocalığını yapmıştır. Devrin önemli Hanefî fakihleri arasındadır. Belh bölgesinde faaliyet gösteren âlimler arasında bulunsa da Halku'l-Kur'ân meselesindeki çekimser tavrı sebebi ile eleştirilere maruz kalmıştır.⁷²¹

el-Vesîm b. Cemîl el-Âbid (v. ?): Ebû Hanîfe'den aktarmış olduğu rivayetleri vardır. 2. Mihne Dönemi hadiselerine kadar Ehl-i Re'y mensubu olduğu bilinmektedir. O dönemde yaşamış olduğu baskıların da etkisi ile Ehl-i Hadîs'e yönelmiştir.⁷²²

⁷¹⁷ Yavuz Selim Göl, "Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018): 30.

⁷¹⁸ Özen, "Yahyâ b. Eksem", 43: 249-251.

⁷¹⁹ Hatip el-Bağdadî, *Tarihu'l-Bağdat*, 12:23.

⁷²⁰ Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*, s.81.

⁷²¹ Avcı, "Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı", s.85.

⁷²² Avcı, "Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı", s.86.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm (v. 255/868): Hanefî kimliği ile tanınan Ebû Abdillâh Nişabur bölgesinde Ehl-i Re'y'in temsilcilerindendir. 2. Mihne Döneminde yaşananların etkisi ile ortaya çıkan Mürcie temsilcileri arasında kabul edilmiştir.⁷²³

Ebû Nasr Ahmed B. Abbâs B. Hüseyin El-ÿyâzî Es-Semerkandî (v. 260/874? ya da 275/888): Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin hocasıdır. Kendisi de Cüzcanî'den ilim tahsil etmiştir. Usûl ve fûruda devrinin âlimi kabul edilmiş, *Kitâbu'l-Mûsânef fî Mes'ele'ti's-Sıfât* adlı eserinde Mutezile ve Neccariyye'nin delillerini çürütmüştür. Semerkant bölgesinde İslam'ın yerleşmesi için büyük çabalar vermiş, savaflara katılmış bunlardan birinde şehit düşmüştür. Allah'ın sıfatları üzerine Mes'eletü's-sıfât adlı bir eseri bulunmaktadır. Ayrıca Musannef adlı eserinde de yine sıfatlar üzerine dönemin en bilinen mezheplerinden olan Mu'tezile ve Neccariyyenin delillerini çürütmüştür.⁷²⁴ 40 kadar âlim yetiştirdiği bilgisi aktarılmaktadır. Cüzcanî'nin vefatının ardından Darü'l-Cüzcanî'nin başına geçmiş⁷²⁵ daha 20 yaş civarında iken Semerkant kadılığı yapmıştır.⁷²⁶

2.4.3.2. İkinci Mihne Dönemi'nde Mağdur Olan Diğer Mezhep Âlimleri

Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (v. 240/854): Sahnûn lakabıyla meşhur olmuştur. Önemli Maliki fakihleri arasındadır. Medine'ye giderek İmam Malik'ten ders almıştır. Kahire, Mekke, Irak, Tunus, Mısır, Hicaz gibi önemli ilim merkezlerinde ilmi eğitimini tamamlamış ve ilmi yayma faaliyetlerine girişmiştir. Baştan beri Mu'tezili-Hanefî görüşte olanlara olan karşıt bakışını sütkardeşi Vehb'in cenaze namazını Mu'tezili-Hanefî olan Kayrevan Kadısı olan İbn'ül-Cevâd kıldırınca protesto haline dönüştürmüştür. Bu nedenle Emir Ziyâdetullah tarafından cezalandırılacakken Vezir Ali b. Humeyd'in ricası ile bu cezadan kurtulmuştur. 231/846 yılında 2. Mihne politikaları esnasında Ağlebi Emiri Ebû Ca'fer Ahmed b. Ağleb döneminde tekrar Kadı İbn Ebû'l-Cevâd'ın hedefi haline geldi. Sahnun emirin huzuruna çıkarıldı ve sorguya çekildi. Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyince evine hapsedildi, evin kapısına nöbetçiler dikildi, ders vermesi engellendi, fetva vermesi yasaklandı. 1 yıl süren bu mahkûmiyet Emir 1. Muhammed'in başa gelmesi ve Abbâsî politikası ve mihne

⁷²³ Avcı, "Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı", s.86.

⁷²⁴ İlyas Üzümlü, "ÿyâzî, Ebû Nasr", *DİA* (İstanbul, 2001), 23: 499.

⁷²⁵ Ak, "Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik", 261: 438.

⁷²⁶ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 1:4.

uygulamalarının değişmesi ile Mu'tezili Kadı İbn Ebü'l-Cevad kendi eliyle azletmiştir. Daha sonra maaş almamak şartı ile Kayrevan Kadısı olarak görev almıştır. Hayatında en ilgi çekici noktalardan biri kadı olduktan sonra İbn Ebü'l-Cevad'ı bir alacak yüzünden yargılamış; hapis ve sopa cezası vermiştir ve İbn Ebü'l-Cevad bu sopa cezasının uygulanması sırasında vefat etmiştir.⁷²⁷

Muhammed b. Eslem (v. 242/856): Horasan'da dünyaya gelip bir süre burda ilmi eğitimini tamamladıktan sonra burada kurulan ve geliştirilen Melametiyye akımının önemli temsilcileri arasına girdi. Daha sonra Nişabur'a gitti. Uzun yıllar orada yaşayıp, orada vefat etti.⁷²⁸ Ehl-i Sünnet'e mensup olan Muhammed b. Eslem hadis konusunda uzmanlaşmış bir âlimdi. Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili olarak Allah'ın sıfatlarının ezeli olduğu görüşünü benimsemiştir. Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimseyen Cehmiyye'ye karşı bir reddiye yazmış ve Cehmiyye'yi şirke düşmekle itham etmiştir.⁷²⁹ "Kur'ân mahlûktur." dediği için hapsedilmiş, baskı ve eziyetlere maruz kalmıştır.⁷³⁰ "Kitâbü'l-Îmân ve'l-a'mâl fî'r-reddi 'ale'l-Kerrâmiyye, Kitâbü'r-Red 'ale'l-Cehmiyye, Kitâbü'l-Erba'îne't-Tûsiyye, Tefsîrû'l-Çur'ân, el-Müsne'd"⁷³¹ isimli eserleri bulunmaktadır.

Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857): Tam adı Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî'dir. Mu'tezile'nin görüşlerini benimseyen Muhâsibî'nin fıkıhta Şafii olduğu bilgisi nakledilmektedir.⁷³² Yaşadığı dönemde Halku'l-Kur'ân olayları çerçevesinde yaşanan Mihne dönemi ve akabinde gelen 2. Mihne Dönemi sürecine denk Muhasibi, ilk etkilenmesini ailesinde yaşamıştır. Babası Kaderi/Mutezili olan Muhâsibî'nin, annesi farklı bir düşüncede olduğundan dolayı annesi ve babası boşanmıştır. 2. Mihne Dönemi'nin başlamasıyla birlikte yönetimde etkinleşen Ehl-i Hadîs'in kelamcılar ve sufilere karşı sergilemiş oldukları baskı, zulüm ve eziyetlerden Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmeyen Muhasibi de nasibini almıştır. Hatta Ahmed b. Hanbel'in gazabından korunabilmek adına "Ben, onun bende kızdığı şeylerden tevbe

⁷²⁷ Mustafa Hizmetli, "Sahnun Abdusselam b. Said b. Habib et-Tenuhi'nin Kaza ve Hisbe Faaliyetleri", *AÜİFD* 45/1 (2004): 191-195.

⁷²⁸ Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti - thk. Abdulkadir Muhammed Ali, *Tabakâtü'l-Hüffâz* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), s.233-234.

⁷²⁹ Küçük, "Muhammed b. Eslem", 30: 524-525.

⁷³⁰ Kamil Yılmaz, "Muhammed b. Eslem Tûsî", *Gönül Erleri/Erkam Yayınları*, t.y., <https://www.islamveihsan.com/muhammed-bin-eslem-tusi-ks-kimdir.html>.

⁷³¹ Küçük, "Muhammed b. Eslem", 30: 524-525.

⁷³² Zafer Erginli, "Muhâsibî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 13-16.

ediyorum.” demiş ise de yine de yeterli olmamıştır. Başta Ahmed b. Hanbel ve onun öğrencilerinin uygulamış oldukları tutucu ve katı uygulamalar neticesinde kendisini toplumdan soyutlayarak bir nevi tecrid hayatı yaşamıştır.⁷³³ Bu süreçte her ne kadar Mu'tezili görüşleri benimsemiş ise de yer yer Mu'tezile'yi eleştiren görüşlerine eserlerinde bahsetmiştir.⁷³⁴ 857 yılında vefat ettiğinde gizli bir şekilde birkaç kişi tarafından defnedilmiştir.⁷³⁵

İbnü's-Sikkît (v. 244/858): Hz. Ali'ye ve ailesine beslediği sevgisiyle tanınan bir nahiv âlimi ve ediptir. Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin hocalığını da yapmıştır. Kaynaklarda Şia olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır. Sarayda göreve başladıktan sonra Şia'ya ilişkin görüşlerini açık bir şekilde dile getirmesi vefatına giden sonunu hazırlamış oldu. Halife Mütevekkil Hz. Ali ile ilgili yapmış olduğu bir konuşmanın ardından İbnü's-Sikkît'in dilinin koparılması emrini vermiş ardından da 858 yılında linç edilerek öldürülmüştür.⁷³⁶

Kindî (v.252/866): Tam adı Ebû Yûsuf Yakub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'dir. İlk İslam filozofu olan Kindî, Meşşâî okulunun kurucusudur. 1. Mihne döneminde Halife Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde sarayla yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Mu'tezili görüşte olduğu gibi akla ve bilgiye önem veren Kindî, Halife Mütevekkil dönemine gelindiğinde yaşanan görüş ayrılıkları nedeni ile saraydan uzaklaşmış ve çeşitli baskılara da maruz kalmıştır.⁷³⁷ Halife Mütevekkil tarafından dayakla cezalandırılmış, o dönemde Beni Musa diye bilinen matematikçi ve astronomi ilmi ile uğraşan Muhammed ve Ahmed isimli iki kardeşin komploları neticesinde kütüphanesine el konulmuştur. Ancak daha sonra kütüphanesini geri alabilmiştir.⁷³⁸

Buhârî (v. 256/870): Şafii âlimleri arasında yer alan Buhârî, el-Cu'fî nisbesi ile anılmaktadır. İlim konusunda verdiği eserlerden ötürü “Fakihu'l-Ümme, Emiru'l-Mü'minin fi'l-Hadis, Seyyidu'l-Muhaddisin, Nasıru Ehadisi'n-Nebeviyye, Tabibu'l-İlel” gibi ünvanlar ile anılmıştır. Halku'l-Kur'ân tartışmalarının ortaya çıktığı bir dönemde

⁷³³ Fahrettin Haliloğlu, “Hârîs el-Muhasibi (857)”, *Müslümanların Engizisyonu-2*, ed. Mehmet Azimli, 2. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), s.170.

⁷³⁴ Haliloğlu, “Hârîs el-Muhasibi (857)”, s.170.

⁷³⁵ Haliloğlu, “Hârîs el-Muhasibi (857)”, s.171-172.

⁷³⁶ Tuba Akçay, “İbnü's-Sikkît (858)”, *Müslümanların Engizisyonu-2*, ed. Mehmet Azimli, 2. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), s.38-39.

⁷³⁷ Kasım Ertaş, “Kindî (866)”, *Müslümanların Engizisyonu-2*, ed. Mehmet Azimli, 2. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), s.176.

⁷³⁸ Mahmut Kaya - Ahmet Hakkı Turabi, “Kindî, Yakub b. İshak”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 41-59.

yaşayan Buhârî, bu konuda itidali seçerek bir orta yol tutmaya çalışmış, mesele hakkında kendine has bir tutum sergilemiştir. Buhârî'nin Ehl-i Hadis mensubu olduğu bilinmektedir.⁷³⁹ Halku'l-Kur'ân konusunda bulunduğu tespitlerde lafız ile mananın birbirinden ayrılması gerektiği görüşünü savunmuştur. Buhârî'ye göre; "Allah'ın zatı ile kâim olmayan Kur'ân'ın lafızları, yaratılmıştır. Kur'ân'ın lafızlarının insanlara indirilişi, insanlar tarafından okunuşu ve yazılışı da sonradan var olmuştur."⁷⁴⁰ Ancak onun bu görüşünün aksine onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia ettiği yönünde söylentiler ortaya atılmıştır.⁷⁴¹ Mu'tezile'nin iktidarına son veren Ehl-i Hadîs, Mu'tezile'nin tavrına benzer bir tavır sergileyerek herkese kendi görüşünü dayatmaya başlayınca Buhârî'de bu 2. Mihne Dönemi'nden etkilenmiştir. Bu dönemde Ehl-i Hadîs tarafından bid'atçı olarak nitelendirilmiş ve küfürle itham edilmiştir. Buhârî "Karşı Mihne" olarak da isimlendirilen bu 2. Mihne sürecinde 864 senesinde Bağdat'dan ayrılıp Nişabur'a dönmüştür. Nişabur'da Zührlî ile arasında çıkan fikir ayrılıkları neticesinde çeşitli tartışmalar yaşanmış, bunların neticesinde birçok baskıya maruz kalmıştır. Merv'e gitmek istemişse de, civar bölgelerdeki şahısların Zührlî tarafından Buhârî'ye karşı dolduruşa getirilmeleri sonunda Merv'e gitmekten vazgeçmiş ve memleketi olan Buhara'ya dönmesine neden olmuştur. Burada da yine Zührlî'nin de etkisi ile Vali ile arasında yaşanan olumsuzluklar neticesinde meleketiciden de kovulmuş, hastalanmış ve 870 yılında Semerkant'a yakın bir bölgede küçük bir dağ köyünde sürgün halde iken vefat etmiştir.⁷⁴²

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (v. 261/875): 12 yaşında hadis öğrenmeye başlayan Müslim, Nişabur, Belh, Bağdat, Kûfe, Rey, Mısır gibi ilim merkezlerine giderek ilmi eğitimini tamamladı. Meşhur Kütüb'i-Sitte âlimlerinden biri olan Müslim, Halku'l-Kur'ân meseleleri ile ilgili olarak hocaları olan Zührlî ve Buhârî arasında geçen tartışmada Buhârî'nin tarafını tutmuş ve "Kur'ân'ı yazmak ve telaffuz etmek bile mâhluk değildir." diyen Zührlî'nin bir ders esnasında Buhârî'ye tavır aldığını görünce ondan yazdığı bütün hadisleri toplayarak Zührlî'nin evine göndermiştir. Buna karşın el-Cami'u's-Sahih'inde her iki hocasının da rivayetlerine yer vermemiştir. Bu bilgi dışında yaşadığı dönemin en önemli gündem konusu olan Halku'l-Kur'ân tartışmalarına

⁷³⁹ Mustafa Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017): 102.

⁷⁴⁰ Osman Aydın, "Buhârî (870)", *Müslümanların Engizisyonu-1*, ed. Mehmet Azimli, 4. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), s.113.

⁷⁴¹ Aydın, "Buhârî (870)", s.114.

⁷⁴² Aydın, "Buhârî (870)", s.115-117.

dâhil olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Her ne kadar Şafii bir âlim olarak tanınsa da herhangi bir fıkhi mezhebe mensup olmamıştır. el-Cami’u’s-Sahih, Kitâbü’t-Temyîz, et-Tabakat, Kitâbü’l-Künâ ve’l-esmâ, el-Münferidât ve’l-vuhdân eserleri dışında kendisine nispet edilen başka eserleri de vardır.

İbnü’l-Mevvaz (v. 269/883): Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ziyâd el-İskender’dir. Maliki mezhebi mensubu olan İbnü’l-Mevvaz bazılarına göre Halku’l-Kur’ân meseleleri yüzünden çıkan tartışmalar sebebi ile⁷⁴³ bazılarına göre ise zühd ve inziva arzusu ile⁷⁴⁴ yaşadığı İskenderiye bölgesini terk etmiş, Şam bölgesine gelerek burada bir kaleye kapanmış ve vefat edene kadarda bu kaleden çıkmamıştır.⁷⁴⁵

Osman b. Sa’id b. Hâlid ed-Dârimî (v. 280/894): Önemli muhaddisler arasında adı anılan Osman b. Sa’d, Şafii mezhebi mensubudur. Cehmiyye mensuplarının ve Mu’tezile’nin özellikle Halku’l-Kur’ân meselesindeki tutumlarını eleştirel eserleri vardır.⁷⁴⁶ Er-Red âlâ Biş el-Merîsî ve Tarihu Osman b. Said ed-Dârimî günümüze ulaşan diğer reddiye içerikli eserlerindendir.⁷⁴⁷

Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî (v. 294/906): Şafii âlimleri arasında zikredilen Mervezî 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında henüz 10 yaşlarındaydı. Ancak sonraki dönemlerde Halku’l Kur’ân meselesi ile ilgili olarak kendisinin görüşleri aktarılmıştır. “Kur’ân’ın yazılmış olan harflerinin mahlûk olduğunu” kabul ettiğini söylemiştir.⁷⁴⁸ Bu görüşte olması sebebi ile baskı ve eziyetlere maruz kalmıştır. Kendi görüşünü Buharî’nin görüşüne benzetmektedir.⁷⁴⁹ Kaynaklar bu tutumu sebebiyle başına gelenleri Buharî ve Zührlî arasındaki olaylara benzetmektedir.⁷⁵⁰

Taberî (v.310/923): Tam adı Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî’dir.⁷⁵¹ Önceleri Şafii fikhına mensup olan Taberî, sonraki

⁷⁴³ Şîrâzî - nşr. Halil el-Meys, *Tabakâtü’l-Fukahâ* (Beyrut: Daru’l-Kalem, 1970), s.154.

⁷⁴⁴ Zehebi, *Siyeru A’lami’n-Nübela*, 13:6.

⁷⁴⁵ Fatiha Boztaş, *Nil Havzası’nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018), 102-103.

⁷⁴⁶ ed-Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*.

⁷⁴⁷ Ali Kaya, “Osman b. Saîd ed-Dârimî’ye göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi”, *Kocaeli Üniversitesi* 1/1 (2010): 130-131.

⁷⁴⁸ Zehebi, *Siyeru A’lami’n-Nübela*, 14:39.

⁷⁴⁹ Ömer Faruk Özbek, *Muhammed b. Nasr el-Mervezî’nin Hadîşçiliği ve es-Sünne Adlı Eserindeki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2020), 36.

⁷⁵⁰ Zehebi, *Siyeru A’lami’n-Nübela*, 14:39.

⁷⁵¹ Mustafa Fayda v.dğr., “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 314-320.

dönemlerde Cebriyyeyi kurmuştur. Taberî uzun yıllar aralarında Ahmed b. Hanbel’inde bulunduğu çeşitli hocalardan ders almak ve ilmi eğitimini tamamlamak amacıyla birçok seyahatler gerçekleştirmiş, dönemin önemli ilim merkezlerine gitmiş, en son ise 870 yılında Bağdat’a gelmiştir. Bu yıllarda Mu’tezile’nin ihtişamlı dönemlerinin sona erdiği, Ehl-i Hadîs’in hüküm sürdüğü ve 2. Mihne Dönemi’nin etkin olduğu bir süreç yaşanmaktadır. Bağdat’da bir dönem Taberî’nin de öğrenciliğini yaptığı Ahmed b. Hanbel’in görüşleri hüküm sürmekteydi. Yine Taberî’nin öğrenciliğini yaptığı bir diğer âlim olan Davud b. Ali el-İsfehani de Bağdat’da çevresinde nüfus sahibi olan ve görüşleri değer bulan âlimler arasındaydı. Taberî, bu iki âlimin öğrencileri ya da mezheplerinin mensuplarının görüşleri arasında birçok eziyete maruz kalmıştır. Taberî’nin *İhtilafu’l-Fukaha*⁷⁵² adlı eserinde Ahmed b. Hanbel’i bir muhaddis olarak nitelemesi ve bir fakih olarak kabul etmemesi sebebi ile Bağdat’ta özellikle Ahmed b. Hanbel’in öğrencileri tarafından çeşitli baskı ve eziyetler görmüştür. Hakaret edilmiş, dayak yemiş, evi taşlanarak evinin içi taş yığını haline getirilmiş ve ders vermesi yasaklanmıştır. “Taberî’nin bu olay üzerine *Kitabu’l-İtizâr*’ı telif edip Ahmed b. Hanbel’in görüşlerini aktardığı ve *İhtilafu’l-Fukaha* adlı kitabını da toprağa gömdüğü rivayet edilmektedir.⁷⁵³ Ancak *İhtilafu’l-Fukaha* adlı eserin günümüze ulaştığı bilinmektedir.⁷⁵⁴ Karşıtlarının eziyet ve baskıları sonucunda ömrünün son yıllarını ev hapsi hayatı yaşayarak geçiren Taberî 85 yaşında 923 yılında evinde vefat etmiş ve cenazesi gizlice gömülmüştür.⁷⁵⁵

2.4.3.3. Mihne Dönemlerinde Yaşamasına Rağmen Hakkında Konu İle Alakalı Bilgilere Ulaşamadığımız Hanefî Âlimleri

Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (v. 215/830): Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Müsennâ el-Ensârî el-Basrî’dir. Fıkıh eğitimini İmam Ebû Yusuf ve Züfer b. Hüzeyl gibi önemli Hanefî fakihlerinden almıştır. Halife Harunreşîd döneminde Basra kadılığı yaptı. Bir süre sonra Doğu Bağdat kadılığına atandı. Halife Emin döneminde ise kadılık görevinden alınarak Mezâlim Mahkemelerinin başına

⁷⁵² Geniş bilgi için bkz. Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *İhtilâfû’l-fukahâ* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1999).

⁷⁵³ Muharrem Samet Bilgin, “Taberî (923)”, *Müslümanların Engizisyonu-1*, ed. Mehmet Azimli, 4.Baskı (İstanbul, 2021), s.140-141.

⁷⁵⁴ Fayda v.dğr., “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, 39: 314-318.

⁷⁵⁵ Bilgin, “Taberî (923)”, s.137-142.

getirildi.⁷⁵⁶ Daha sonra tekrar getirildiği Basra Kadılığı görevinden Halife Me'mun döneminde(192) azledildi.⁷⁵⁷ Ancak ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu görevden alınmanın nedeni ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık. En meşhur eseri olarak er-Risâletü fi'l-Vakf⁷⁵⁸ isimli kitap nakledilmiş ise de bu eserin günümüze ulaşmadığını tespit ettik. Günümüze ulaşan, kendisine nispet edilen, bazı nüshalarda ise rivayet ettiği hadislerin cüzleri bulunmaktadır.⁷⁵⁹

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Kalânîsî (v. 4/10. y.y. başları): Irak ekolüne mensup olan Kalânîsî, Bağdat ve çevresinde yetişmiş bir âlimdir. Nesefî'nin aktardığı bilgiye göre Hanefî/Mâtürîdî görüşü benimsemiştir. Kelam üzerine 150'nin üzerinde eser vermiş olan Kalânîsî, Mutezile'den olan Nazzam'a karşı birçok reddiye yazmıştır. Günümüzde ise Kitabü'l-Cami ve el-Maklalat isimli eserlerinin adı bilinmektedir. Mu'tezili yöntemi Selef itikadına uygulayarak Ehl-i Sünnetin kelamının oluşmasında ve ekolleşmesinde katkıda bulunmuştur.⁷⁶⁰

Bâyezîd-i Bistâmî (v. 231-234-261/848): Kaynaklarda vefat tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. 231-234-261 yıllarında vefat ettiğine dair bilgiler aktarılmaktadır.⁷⁶¹ Neredeyse bütün tabakat kitaplarında ismi geçmiş olsa da ağırlıklı görüşe göre Hanefîdir.⁷⁶² Özellikle tasavvuf alanında isminden söz ettiren Bâtezîd Bistâmî ilk büyük mutasavvıflardan kabul edilir. Görüşleri Farsça olarak kaydedilmiş ise de daha sonraları Arapça'ya tercüme edilmiştir. Onun söz ve şiirlerini içeren bazı risaleler, Abdurrahman Bedevi tarafından 1949 yılında Kahire'de Şatahatu's-Sufiyye adlı kitaptan derlenmiştir.

⁷⁵⁶ M. Kamil Yaşaroğlu, "Muhammed b. Abdullah el-Ensârî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 486.

⁷⁵⁷ Mansur Koçinkağ, "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2017): 39.

⁷⁵⁸ Ehl-i Sünnet Büyükleri, "Muhammed b. Abdullah el-Ensârî", t.y., <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/MUHAMMED-BIN-ABDULLAH-EL-ENSARI/1512>.

⁷⁵⁹ Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: Brill, 1967), 1: 1:100.

⁷⁶⁰ M.Said Özervarlı, "Kâlânîsî, Ebu'l-Abbas", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 223-224.

⁷⁶¹ Kuşeyri 234 ya da 261 yılında vefat etmiş olduğu bilgisi aktarılmış ise de doğru olanın 261 olduğunu söylemiştir. Herevî 261 yılı bilgisini daha doğru bulur. Sülemî her iki tarihi birlikte kaydeder. Sehlegî ise 234 yılında vefat ettiği bilgisini aktarır ve DİA'da en doğru bilginin bu olduğu söylenmiştir. Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 238-241.

⁷⁶² Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", 5: 223-224.

İsâm b. Yûsuf (v. 215/830 veya 239/853): Ebû Hanîfe'nin sohbetinde bulunmuş⁷⁶³, Belh'in önde gelen Ehl-i Rey âlimlerindedir. Fıkıhta Hanefîdir ve devrinin önemli Hanefî fakihlerinden kabul edilir. Hakkında Mihne konusunda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Kendisi gibi devrinin önemli isimleri arasında sayılan kardeşi İbrahim b. Yûsuf'un Halku'l-Kur'ân meselesinde herhangi bir yorumu bulunmamaktadır.⁷⁶⁴

İshâk b. Râhûye (v. 238/853): Tam adı Ebû Ya'kub İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî'dir. Babası Mekke'ye giderken yolda doğduğu için yolda bulunan anlamına gelen Rahûye/Rahaveyh lakabı ile anılmıştır. İbn Râhûye ilk eğitimini doğduğu Merv şehrinde tamamladıktan sonra ilim öğrenmek maksadı ile Irak, Yemen, Şam ve Hicaz gibi ilim merkezlerine gitmiştir. Zamanının önemli fıkıh ve hadis âlimleri arasında yer almaktadır. Hanefî âlimleri arasında zikredilen İbn Râhûye'nin Şafii ve Hanbeli olduğuna yönelik iddialar da mevcuttur.⁷⁶⁵ Yaşadığı dönem Mihne hadislerine denk gelmesine karşın, Mihne olaylarına müdâhil olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

İbn Kuteybe (v. 276/890): Bazı kaynaklarda Hanefî mezhebine mensup olduğu aktarılmaktadır. Ancak bunun yanı sıra Maliki, Hanbeli ve Şafii mezhebine mensup olduğunu iddia edenler de mevcuttur. İbn Kuteybe Halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân-ı Kerim'in mâhluk olduğu görüşünü benimsemiştir. Ancak ilginçtir ki dönemin diğer âlimleri gibi 1. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken kendisine herhangi bir baskı ve eziyet uygulandığına dair bir bilgiye rastlayamadık.⁷⁶⁶

Ahmed b. Muhammed el-Birtî (v. 280/894): Bağdatlı hadis ve fıkıh âlimidir. Ebû'l-Abbas künyesi ile anılırken el-Birti ve el-Hanefî nisbeleri ile de anılmaktadır. El-Muhaddis, el-Fakîh, el-Hafîz, el-Kâdî gibi lakapları da vardır.⁷⁶⁷ Fıkıh eğitimi

⁷⁶³ Von Wilferd Madelung, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk Mürcîe ve Hanefîliğin Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Sönmez Kutlu 33 (1992): 245.

⁷⁶⁴ Bernd Radtke, "Horasan ve Maverâünnehir'de Din Alimleri ve Mutasavvıflar", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, trc. Ergin Ayan 2/9 (2009): 362-363.

⁷⁶⁵ Abdullah Aydın, "İbn Râhûye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 241.

⁷⁶⁶ Demirebilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, s.75-76.

⁷⁶⁷ Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdat*, 9:219.

Süleymân Musâ el-Cürcânî'den öğrendi. Vasıt Döneminde Bağdat Kadılığı yaptı. İmam Muhammed'in kitaplarını rivayet etmiştir. Müsned isimli bir eseri vardır.⁷⁶⁸

Ebû Hanîfe Dineverî (v. 282/895): Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ebû Hanîfe Dineverî'nin vefat tarihi ile ilgili farklı bilgiler verilmiş ise de DİA'da en doğru bilginin 282/895 olduğu bilgisi aktarılmıştır. Hanefî fıkıh âlimi olan Dineverî'i Basra ve Kufe civarlarında ilmi eğitimini tamamladıktan sonra İran, Irak, Suriye, Afganistan, Filistin, Horsa, Belûcistan gibi bölgelerde yapmış olduğu seyahatler neticesinde buralardan topladığı bilgiler ile dünya çapında bir ün kazandığı eseri olan Kitâbü'n-Nebat'ı yazmıştır. Bu eseri ile botanik biliminde uzmanlaşmıştır. 20'nin üzerinde eser yazdığı rivayet edilen Dineverî'nin fıkıh alanında "Kitâbü'l-Vesâyâ, Kitâb fî hisâbi'd-devr, Kitâbü'l-Kible ve'z-zevâl" isimli eserleri vardır.⁷⁶⁹

Mufaddal b. Seleme (v. 290/903): Tam adı "Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b. Âsım el-Lugavî en-Nahvî el-Kûfî"dir. Ehl-i Beyt'ten olan Mufaddal b. Seleme Hanefî âlimlerdendir. Lügat, nahiv ve fıkıh âlimi olup⁷⁷⁰ Abbâsî vezirleri ile yakın ilişkilerde bulunmuştur. Halife Mütevekkil'in veziri olan Feth b. Hâkân (v.247/861) tarafından himaye edilmiş, sonra da Halife Mu'temid'in veziri olan Ebu'Sakr İsmail b. Bülbül (v.870/892)tarafından korunmuş ve övgülere mazhar olmuştur.⁷⁷¹ 2. Mihne dönemine tekabül eden bu dönemde yaşamasına karşın, Halku'l-Kur'ân meselesine ilişkin herhangi bir görüşüne rastlayamadık. Eserleri arasında "el-Fâhir (fî'l-emsâl), Kitâbü'l-Melâhî (ve esmâ'ihâ min kibeli'l-mûsîka), Muhtasarü'l-müzekker ve'l-mü'ennes, Celâ'ü's-şebek fî'r-red ale'l-Müşebbihe, Kitâbü'l-Bârî' fî ilmi'l-luga" zikredilmektedir.⁷⁷²

Abdülhamîd b. Abdülazîz (v. 292/905): Künyesi Ebû Hazım olan Abdulhamîd b. Abdülazîz büyük Hanefî kadılarından. Hocaları arasında Hilâl b. Yahya el-Basri ve İsmâ b. Eban zikredilmektedir. Kendisi de Tahavi ve Ebû Tahrir ed-Debbas'ın hocası olan Mükrim b. Ahmed el-Kâdî gibi âlimleri yetiştirmiştir. Kaynaklarda "Hanefî riyasetini

⁷⁶⁸ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2006).

⁷⁶⁹ Muhammed Hamîdullah, "Dineverî, Ebû Hanîfe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 356-358.

⁷⁷⁰ Ehl-i Sünnet Büyükleri, "Mufaddal b. Seleme", t.y., <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/MUFADDAL-BIN-SELEME/1510>.

⁷⁷¹ Ayşe Tokay, "İbn Hurdâzbeh'in el-Muhtâr min Kitâbi'l-Lehvi ve'l-Melâhî'si ile el-Mufaddal b. Seleme'nin el-Melâhî ve Esmâuhâ min Kibeli'l-Mûsîkâ Adlı Eseriyle İlgili Bir Analoji", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (2018): 218.

⁷⁷² Süleyman Tülüçü, "Mufaddal b. Seleme", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 363-364.

Kerhi’den önce tanımlayan kişi”⁷⁷³ olarak aktarılmaktadır. Hanefî silsilesinin 3. Tabaka âlimlerinden kabul edilmektedir.⁷⁷⁴ Kadılık görevi de yapan Ebû Hazım Mihne hadiselerinin yaşandığı dönemlere denk gelmiş olmasına rağmen, kaynaklarda bu konu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî (v. 307/919): Tam adı Ebû Ya’lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî’dir. Musul’da dünyaya geldi. 15 yaşına geldiğinde Basra, Bağdat, Abadan, Ahvaz gibi ilim merkezlerine giderek ilim öğrendi. Özellikle hadis ve fıkıh alanlarında uzmanlaştı.⁷⁷⁵ Yaşadığı dönemde Abbâsî Devlet’inin taht kavgaları, siyasi kargaşaları, Mihne olayları gibi dönemlere denk gelmesine⁷⁷⁶ karşılık kaynaklarda Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî’nin Mihne olaylarına dâhil olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık.

2.4.4. Hanefilerin Bağdat’tan Gidişi

Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’y’in temsilcisi haline gelen Hanefiler arasında var olan çekişme yaşanan Mihne hadiselerinin ardından ilmi tartışma boyutunun dışına taşmıştır. Bağdat ile sınırlı kalmayan bu çekişme sonraki dönemlerde Hanefilerin Maverünnehir ve Horasan bölgelerine göç etmeleri ile bu bölgelere de sıçramıştır.⁷⁷⁷

2. Mihne Dönemi’nde yaşanan olumsuz hadiseler neticesinde yukarıda da detaylıca örneklendirdiğimiz üzere birçok Hanefî âlimi sürgün edilmiş yahut sürgüne mecbur bırakılmıştır. Merkezi otoriteden uzaklaşmak zorunda bırakılan bu âlimler ilmi faaliyetlerini rahatlıkla yürütebilecekleri bölgeler tercih etmişlerdir. Bu nedenle Hanefî mezhebinin temellerinin kısmen atıldığı, gelişim sürecine açık, merkezi otoritenin enaz müdahalesinin bulunacağı alanlara yönelmişlerdir.⁷⁷⁸

Hanefî mezhebinin ilk çıkış yeri olarak kaynaklarda Kûfe şehri zikredilmektedir. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe bu ilim merkezinde yetişmiştir. Irak bölgesi sahabe döneminde önemli ilim merkezleri arasında yerini almıştır. Sahabenin ardından Irak ekolünün başını

⁷⁷³ Kahraman, “Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği”, s.8.

⁷⁷⁴ Kahraman, “Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği”, s.11.

⁷⁷⁵ Mücteba Uğur, “Ebu Ya’lâ el-Mevsîlî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 258-259.

⁷⁷⁶ Kahraman Bulgurcu, *Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî(307/919) ve el-Müsnead Adlı Eseri* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021), s.262.

⁷⁷⁷ Ahmet Ateşyürek, “IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir’de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021): 269.

⁷⁷⁸ el-Murtazâ, *el-Münye ve ’l-emel fî şerhi ’l-Milel ve ’n-nihal*, s.111.

Ebû Hanîfe çekmiştir. Kufe okulu olarak bilinen bu merkez, Arap-Mevâlî ayrımının yaşandığı yerlerden biridir. Emevi toplumundaki Arap-Mevâlî ayrışmaları neticesinde Mevâlî olanların ağırlıkta tercih ettiği bir merkez haline dönüşen Kufe okulunda görevi Hammad'dan sonra öğrencisi Ebû Hanîfe devir almıştır. Ebu Hanife'den sonra ise yetiştirdiği 40 önemli talebesi ile mezhep ekolleşmiş ve gelişmiştir.

Abbâsî Devleti'nde Halife Harun Reşid'in Haneî fakihî olan Ebu Yusuf'u başkadı olarak atamasının ardından Haneî fakihlerin kadılık görevine getirilmesi hızla artmıştır. Ebu Yusuf döneminde ve sonrasında önemli merkezlere atanan Haneî kadıları sayesinde Haneî mezhebi Bağdat ve çevresinde en yaygın mezhep konumuna ulaşmıştır. Sınırları genişleyen Abbâsî Devleti'nin Kâdu'l-Kudât'ının ve önemli merkezlerdeki kadılarının Haneîlerden olması, Haneî mezhebinin yeni coğrafyalara yayılmasına ve yerleşmesine imkan sağlamıştır.⁷⁷⁹

Ebu Hanife'nin öğrencileri ile onun ve öğrencilerin ders halkalarına katılan talebeleri aracılığı ile de Haneî Mezhebi önemli kesimler arasında kabul görmüştür. Bu talebeler sayesinde "İsfahan, Rey, Nişâbur, Merv, Belh, Buhara, Semerkant" gibi önemli ilim merkezleri oluşmuştur.⁷⁸⁰

Özellikle kadıların görevlerinden azledilmeleri, mallarınının müsadere edilmesi, Haneî alimlere ders halkası oluşturma imkanlarının engellenmesi, bir çok Haneî aliminin dövülerek, işkence edilerek, sürgüne gönderilerek, hapsedilerek, Cehmî sıfatı ile yaftalanarak vb. eziyetler yolu ile zulümlere uğraması nedeni ile Haneîler farklı arayışlar içerisine girmişlerdir.

Bu nedenle de Abbasi Devleti'nin daha az müdahalesinin olduğu özellikle devletin doğu sınırları içerisinde yer alan Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine gitmişlerdir. Bu bölgede de Haneî âlimleri kendi içinde ikiye ayrılmışlardır. İman ve ameli ayrı ayrı değerlendiren kısım Mürcie ve imanı sözden ibaret kabul eden Kerramiye olmak üzere iki grup Haneî bu bölgelerde yerleşerek gelişmeye başlamışlardır. Bölgede ilk zamanlar Abbâsî devleti hüküm sürüyor ise de daha sonraları bölge Samanilerin eline geçmiştir. Samani Devleti'nin Haneî yanlısı izlediği politikası sayesinde Haneîler bu

⁷⁷⁹ el-Leknevi, *er-Ref' ve 't-Tekmil fi'l-Cerhi ve 't-Ta'dil*, s.362.

⁷⁸⁰ Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Haneîliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması", s.8.

bölgede gelişerek kökleşmişler, öyle ki İmam Mâtürîdî de mezhebini bu bölgede oluşturarak ekolleştirmiştir.⁷⁸¹

İkinci Mihne Dönemi hadisleri yaşandığı dönemde Maveraünnehir’de zaten var olan Hanefi bir kitle vardı. Bunlar hem usulde hem de fûruda Ebu Hanife’nin yolundan gidiyorlardı.⁷⁸² Maveraünnehir’in sınır bölgesinde bulunan Belh kenti hicri 2. Asırdan itibaren Hanefiliğin yerleştiği ve yayıldığı bir şehir olmuştur. Belh kentinin bir diğer önemi de burada yerleşen itikadi görüşlerin daha sonra Maveraünnehir bölgesinde yerleşmesi ve Maturidiliğin oluşuma giden yolda büyük etkiye sahip olmasıdır. Aynı şekilde bu bölgede bulunan Semerkant’ta Hanefilerin baskın olarak bulundukları ilim merkezleri arasında yer almaktadır. Buranın da Belh kentine yakın olması ve oradaki görüşlerin Maveraünnehir bölgesine geçmesi dolayısıyla önem arz etmektedir. Buhara şehri de Maveraünnehir bölgesi sınırlarında yer alan ancak Belh ve Semerkat’tan sonra İslamlaşan ve Hanefileşen önemli merkezler arasındadır. Bu ilim merkezleri Abbasi Devleti yönetiminden uzak olmaları nedeni ile siyasal çatışmalardan kısmen daha uzak kalmışlardır. Maveraünnehir bölgesinin bir diğer sınırında olan şehir ise Horasan’dır ve bu bölgede Ehl-i Hadis yanlısı olması bilinmektedir. Önemli Hanefi merkezleri arasında yer alan Maveraünnehir, Abbasi Devleti’nden uzak olması sebebi ile Hanefilerin yayılması ve güçlenmesi için imkan sağlamıştır. Yine sınır bölgelerindeki ribatlara yerleşen ve burada cihatla katılan, diğer zamanlarda da ilmi faaliyet gösteren Hanefi alimleri de bölgede mezhebin kökleşmesine ve yayılmasına katkı sağlamıştır.⁷⁸³

2.4.4.1. İkinci Mihne Dönemi’nde Yaşananların Etkisi ile Hanefilerin Maveraünnehir Bölgesine Göçleri

Ceyhun Nehri’ne izafe edilen Maveraünnehir bölgesi “nehrin öte tarafı” manasında kullanılan bir bölgeyi ifade etmektedir. Genel manada Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan bölgenin adıdır.⁷⁸⁴ Konumuz itibari ile önem arz eden şehirleri Buhara, Semerkant, Nesef gibi ilim merkezleridir.

⁷⁸¹ el-Murtazâ, *el-Münye ve l-emel fî şerhi l-Milel ve n-nihal*, s.21.

⁷⁸² Ateşyürek, “IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir’de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi”, s.270.

⁷⁸³ Wilferd Madelung, “11. ve 13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya’dan Batıya Göçü”, *İmâm Mâtürîdî ve Maturidilik Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi*, trc. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), s.369 vd.

⁷⁸⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 177-180.

Bölgede Hanefilerin yayılmasının temelleri 1. Mihne Dönemi uygulamalarından kısa bir dönem öncesine dayanır. Bölgenin Hanefileşmesinde Ebû Hafs el-Kebîr(v.217/832) Muhammed b. Kâsım el-Esedî(v.?), Muhammed b. Selâm(v.225/839), İsa Gancâr(v.?), İshak b. Bişr(v.206-821), Ebu Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî(v.208/823), Ebu Mukâtil Şerîk İbn Ebû Abdûlmelik el-Utkî(v.227/842), Ebu Süleyman el-Cüzcânî(v.200/816) ulaşabildiğimiz önemli isimlerdendir.⁷⁸⁵

Zamanla yerleşik bir hale dönuşen Hanefî usûl geleneğinin, Maverâünnehir bölgesine yerleşen ve yönetimden uzak, rahat bir ilim ortamında gelişme gösteren Hanefî alimleri tarafından temelleri atılmıştır.

Maverâünnehir bölgesindeki Ehl-i Hadis ile Hanefiler arasındaki süregelen çekişme ise 4/10. Asırdan sonra Hanefî-Şafîî çekişmesine doğru evrilmiştir.

Bölgedeki önemli Hanefî Fakihleri tarafından yazılan eserlerle, fûru ve usûl alanında kendi dönemlerine kadar gelmiş eserleri toplanmışlardır. Onları mezhebin doktrini, metodolojisi ve fıkhi kültürü bağlamında derleyerek temellendirmişlerdir. İctihatlari ile de Hanefî fıkıh ekolünün gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Nusayr b. Yahyâ(v.268/881), Muhammed b. Seleme(v.268/881), Eflah b. Muhammed b. Zur'â es-Sülemi(v.?) ise 2. Mihne Dönemi'nin ardından bölgeye göç eden önemli Hanefî fakihlerindendir.⁷⁸⁶

Sonraki dönemlerde ise Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî(v.340/952), Ebu Ca'fer el-Hinduvânî(v.362/973), Ebû'l-Leys es-Semerkandî(v.373/983) gibi önemli alimler aracılığı ile bölge Hanefî Mezhebinin en önemli ilim merkezleri arasında yerini almıştır.

Semerkant şehri Belh şehrine yakınlığının da etkisi ile Hanefî mezhebinin yerleşip yayılım gösterdiği önemli merkezlerden olmuştur. Bölgenin Hanefileşmesinde Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî (v.208/823) etkili olmuştur.

⁷⁸⁵ Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğın Farklı Coğrafyalara Dağılması", s.21-23.

⁷⁸⁶ Ateşyürek, "IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir'de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi", 267-291.

Ebu Bekir Muhammed b. Mukâtil er-Râzî(v.248/862) 2. Mihne Dönemi hadiselerinin etkisi ile bölgeye yerleşen ve Hanefiliğin yaygınlaşmasına katkıda bulunan önemli alimlerdendir.⁷⁸⁷

Semerkant şehrinde de yine ribatlarda Hanefî mezhebini yayma çabaları devam etmiştir. Gaziler Ribatı'nda önemli alimler ders vermişlerdir. Ebu Bekir el-Cüzcânî, İmam Mâtürîdî ve Hakim es-Semerkandî gibi alimler de burada ders okutmuştur.⁷⁸⁸

Semerkant ekolünün gelişim sürecinde sonraki dönemlerde adından söz ettiren bir diğer önemli Hanefî alimi ise Kerhi olacaktır. Semerkant'ta kelim okulunu kuran Hanefîler'in en önemli ilim merkezleri arasında Derbi Abde Mescidi'dir.⁷⁸⁹ Kerhi döneminde Hanefîler Mu'tezilî kimlikten giderek uzaklaşmışlardır. Öyle ki dönemin Abbasi Halifesi Kâdir Billâh'ın kendilerinden bir söz ve biat aldığı bilgisi mevcuttur. Bu söze göre Hanefîler Mu'tezilî düşünceye iktisab etmeyecekler, tevbe edecekler, Mu'tezilî düşüncenin fikirlerini yaymayacaklar ve derslerinde mevzu bahis etmeyeceklerdi. Bu sözlerinden dönmeleri durumunda da halife tarafından cezalandırılacaklardı.⁷⁹⁰

Semerkant Hanefîliği, Hanefî ekolünde ayrı bir yere sahiptir. Semerkant meşayihî kelimî konuları yakından takip etmişlerdir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî bunun en önemli örneklerindendir. Cüzcânî Kitâbu'l-Asl'ın en önemli ravilerinden kabul edilir. Muhammed eş-Şeybani'nin eseri olan Kitâbu'l-Asl, Hanefî hukukunun temel kaynakları arasında kabul edilir.⁷⁹¹

Buhara şehri Maverâünnehir bölgesindeki diğer şehirlere nispetle daha sonra İslamlaşmıştır. Yeni İslam beldesi olmasının da etkisi ile Abbasi Devleti'nin yönetimindeki polemiklerden uzak kalmıştır. Hanefîlerin bu şehre yerleşmeleri 2/8. Yüzyılın sonlarında görülmektedir. Bu şehirde Hanefîliğin ilk temellerinin atılmasında öne çıkan isim Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân el-İclî el-Buhârî(v.217/832)'dir.⁷⁹²

⁷⁸⁷ Kureyşî - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2:134.

⁷⁸⁸ Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefîliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması", s.28.

⁷⁸⁹ Şükrü Özen, "Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto yayınları, 2018), s.186.

⁷⁹⁰ Özen, "Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası", s.221-262.

⁷⁹¹ Abdulkadir Şener, "Cüzcânî, Ebu Süleyman", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 98.

⁷⁹² Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 8:313.

Maveraünnehir bölgesi içerisinde yer alan Buhara’da Hanefi ekolünde ilk kez medrese adı verilen tesisler inşa ettirilmiş ve bu medreselerden ilmi faaliyetler yaygınlaştırılmıştır. Ebu Hafs el-Kebîr döneminde inşa ettirilen bu medreseler daha sonra oğlu Ebu Hafs el-Sağîr tarafından da geliştirilerek devam ettirilmiştir.⁷⁹³

Maverünnehir bölgesinin önemli Hanefi merkezlerinden biri de Nesef kentidir. Ancak Nefes kenti diğer bölgelere göre daha sonra İslama girmiş olmasının da etkisi ile III/IX. Yüzyılın ortalarına doğru Hanefilerin merkezi haline gelmiştir. Hanefilerin bölgede baskın bir üstünlüğe sahip olmaları ise IV/X. Yüzyılın başlarında olmuştur.⁷⁹⁴

Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl en-Nesefî(v.328/930) bölgenin Hanefileşmesine katkıda bulunan önemli isimlerdendir.⁷⁹⁵

2.4.4.2. İkinci Mihne Dönemi’nde Yaşananların Etkisi ile Hanefilerin Horasan Bölgesine Göçleri

“Güneşin doğduğu yer, güneşin şehri”⁷⁹⁶ manalarına gelen Horasan, Hanefilerin 2. Mihne Dönemi’nde yaşadıklarının etkisi ile göç ettikleri bölgelerden biri olmuştur.

1. Mihne Dönemi’nde, önceleri Bağdat’ta başlayan uygulamaların ardından bu ayrışma, zamanla Horasan ve Maverâünnehir Bölgelerinde daha fazla kendini göstermiştir. Keza bu bölgeler merkezden uzak olduğu için Abbâsî Devleti’nin müdahalesinden uzakta kalmıştır. Zaten Horasan bölgesinde Hanefi Mezhebi karşıtı bir Ehl-i Hadîs grubunun varlığı 2/8. Asrın ortalarından beri bilinmekteydi. Bölgede Ehl-i Re’y ve onun kapsamında Ebu Hanife karşıtlığı ile kaynaklarda zikredilen önemli isimler; İbn Rayuhe(v.238/853), Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm(v.205-259/821-873) ve Nadr b. Şümeyl(v.204/820)’dir.⁷⁹⁷

⁷⁹³ Sem’ânî - thk. Abdurrahman İbn Yahya, *el-Ensâb* (Haydarabad: Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmaniyye, 1992), 8:47-48.

⁷⁹⁴ Ahmet Özdemir, “Nesefli Meşhur Fakihlerin Fıkıh Mirasına Katkıları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/70 (2018): 34.

⁷⁹⁵ Özdemir, “Nesefli Meşhur Fakihlerin Fıkıh Mirasına Katkıları”, 35-36.

⁷⁹⁶ Osman Çetin, “Horasan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 234-241.

⁷⁹⁷ Ateşyürek, “IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir’de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi”, s.279.

Hanefî âlimleri Horasan bölgesinde de Maverünnehirde olduğu gibi ribatlarda etkin bir şekilde ilmi faaliyetler göstermişlerdir. Zamanla bu ribatlar ilmi eğitim veren merkezlere dönüşmüştür. Buradaki âlimlerde Ribâtî diye anılmaya başlanmıştır.⁷⁹⁸

Horasan bölgesinde Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y arasındaki mücadelenin ilk muhatabı Ehl-i Re'y'e mensup olan Kerramiyye olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu durum Mürcii olarak kabul etmeleri sebebi ile Hanefiler aleyhine dönmüştür.⁷⁹⁹

2.4.5. İkinci Mihne Dönemi'nin Hanefiler Açısından Usûl ve Furu'daki Yansıması

Maveraünnehir bölgesinde gelişen Hanefî fıkıh usulü zamanla mütekellim metodundan uzaklaşmıştır. Bunun sebebi Hanefilerin Mu'tezilî yaftası yememek adına onlardan uzaklaşma çabasıdır. Yaşanan 2. Mihne hadiselerinin ardından Hanefiler kendilerini Mu'tezile mezhebinden uzak tutmuş ve mezhep içerisinde Mu'tezilî düşüncenin etkilerini barındıran görüşleri farklı metotlarla açıklama eğilimine gitmişlerdir. Hanefiler bu süreçte kendilerini genel sünni bir kimlik ile tanımlamayı seçmişlerdir. Daha sonra ise Maturidî mezhebinin ortaya çıkışının ardından bu mezhebe yönelmişlerdir.⁸⁰⁰

Batılı araştırmacılardan Aron Zysow'a göre ise Orta Asya bölgesindeki Hanefilerin, Irak özellikle de Bağdat döneminde Mu'tezile ile yakın ilişkiler içerisine girmiş olmaları sebebi, Mu'tezileden etkilendiği hususları terk etmek konusunda pek başarılı olamamışlardır. Daha sonra geliştirilen ve eğilim gösterilen Maturidiliğin ise hukuk kuramında pek bir etkisi olmamıştır.⁸⁰¹

Hanefilerin Maveraünnehir bölgesine yerleşmesinin ardından birçok alanda görüşlerinde farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan en çok dikkat çekenini sünnetin tarifinde ve kapsamı meselesinde görülmüştür. Mutlak lafzın delaleti hususunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ancak bu ayrımı hükümler konusuna pek yansıtmamışlardır. Sahabeyi taklidin vacib olup olmadığı hususunda 3 farklı görüş oluşmuştur. Bu dönemde haberin tarifi açısından meydana gelen görüş farklılıkları da usul eseri yazım metotlarını

⁷⁹⁸ Sem'ânî - thk. Abdurrahman İbn Yahya, *el-Ensâb*, 6:70.

⁷⁹⁹ Ateşyürek, "IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveünnehir'de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi", s.270.

⁸⁰⁰ Murteza Bedir, "Fıkıh, Mezhep ve Sünnet", *Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), s.21-22.

⁸⁰¹ Aron Zysow, "Hanefî Hukuku Kuramında Mu'tezilîlik ve Mâtüridîlik", *Hikmet Yurdu*, trc. Süleyman Aydın, 4 (2009): s.179.

değiştirmiştir. Haber konusunda ravilerle ilgili birçok görüş ayrılıkları meydana gelmiş ise de en dikkat çeken kısmı ravilerin sayısına yönelik olan bölümdür. Yine haberlerin inkitâsı hususunda görüş farklılıkları oluşmuştur. Bir diğer farklılık da nassa ziyade meselesindedir. Yine Kur'ân'a muhalefet konusunda da Hanefî usulcüler arasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Manevî inkitâ hususunda ise mümkün oldukça te'vile başvurulmuştur. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Semerkandî'ye göre Hanefî mezhebi zamanla Mu'tezile'yi bid'atçı olarak kabul ederek dışlamıştır. İtikadi manada Ehl-i Hadis ve Eş'ariliğin gelişim ve yayılım gösterdiği bu dönemde Hanefîlerin kendi kelami yaklaşımlarını ortaya koymaları bir zaruret haline dönüşmüştür.⁸⁰²

Semerkand meşayihinin fıkıh usulü ise Irak Hanefîlerinin Mu'tezilî yaklaşımlarına verilen bir cevap niteliğindedir. Ancak Semerkant geleneği müstakil bir usûl oluşturmamıştır. Sonraki dönemlerdeki çalışmaları kısmi olarak etkilemiştir.⁸⁰³

Ebu'l-Mealî(v.485/1093) Beyânü'l-Edyân'da Ehl-i Sünnet'i açıklarken iki gruba bölmektedir. Bunlar Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis'tir. Ehl-i Re'y'i İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin öğrencileri olarak tanımlamaktadır. Ehl-i Re'y kıyas ve içtihatı kullanmaktadır. Horasan'daki fakihlerin usulde Ebu Hanife'ye tabi olduklarını aktarmaktadır. Ancak Ebu'l-Mealî Irak bölgesindeki fakihlerin bir kısmının usulde Mu'tezile'ye, fûruda ise İmam-ı Azam'a uyduklarını aktarmaktadır. Ebu'l-Mealî sayesinde Hanefî-Mu'tezilî ilişkilerinin Makâlât geleneğine de yansımış olduğu görülmektedir.⁸⁰⁴

Tebisiretü'l-Edille'de Nesefî, usûl ve fûruda Ebu Hanife'ye tabi olanların, Merv ve Belh'e kadar yayıldığını aktarmaktadır. Nesefî'ye göre; Maverâünnehir ve Horasan'daki önemli fakihler daha önce i'tizâlî fikirlere sahip iseler de Hanefîliğin bu coğrafyalarda yayılmasının ardından bu düşüncülerini bırakmışlar ve Ebu Hanife'nin mezhebine tabi olmuşlardır.⁸⁰⁵

Lâmişî'de Ki'tâb fî Usûli'l-Fıkıh adlı eserinde Semerkand ve Irak Hanefîliği kavramlarını kullanmıştır. Yeri geldiğinde bu iki görüş arasındaki ihtilafları müstakil

⁸⁰² Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), s.110.

⁸⁰³ Zübeyde Özben, *Mâverâünnehir Hanefî Usûl Eserlerinde Sünnet Anlayışı (V-VII Asırlar)* (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018), s.14.

⁸⁰⁴ Ebu'l-Mealî, *Beyânü'l-Edyân* (Kahire: Mecelletü Külliyyeti'l-Adab, 1957), s.37.

⁸⁰⁵ Ebu'l-Muîn en-Nesefî - nşr. Hüseyin ATAY, *Tebisiretü'l-Edille* (Ankara, 2003), 1:468.

olarak ele almıştır. Ancak Mu'tezile'nin görüşlerinden ayrı olarak bahsetmesi, onları Irak Hanefilerinin dışında tutma çabası olarak yorumlanmıştır.⁸⁰⁶

2.4.6. Mihne Dönemleri Sonrasında Bazı Hanefilerin İtikadi Görüşleri

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi amelde Hanefî olan âlimlerin büyük kısmı itikatta Mutezile mezhebine yakındılar. Ancak yaşanan 1. Mihne Dönemi hadiselerinin ardından Hanefiler içerisinde deyim yerindeyse Mu'tezile'ye karşı bir cephe alma eğilimi görülmektedir. Mu'tezile'nin yaşanan Mihne hadiselerinde başrol görevini üstlenmiş olması, daha sonraları Hanefî âlimlerini başka arayışlara yöneltmiştir. Çünkü 2. Mihne Dönemi'ne gelindiğinde bu kez baskı ve eziyetlere maruz kalan taraf Mu'tezili isimler olduğundan Hanefî âlimleri de büyük oranda bu 2. Mihnedeki nasibini almıştır. Kadılık görevinden alınmalar, mallarının müsadere edilmeleri, sohbet vermelerinin engellenmesi, dayak, baskı, eziyet, sürgün, hapsedilme, Cehmi sıfatı ile yaftalanmaları vb. gibi birçok kötü durumla karşı karşıya kalmışlardır.

2. Mihne Dönemi'nde 1. Mihne Dönemi'ni aratmayan elim hadiseler yaşanınca ve bu yaşanan hadiselerinin Mu'tezili isimler üzerine yoğunlaşmasının ardından Hanefî âlimleri içerisinde Mu'tezile'ye karşı bakış açısında bir değişiklik olduğu gözlenmektedir. Mâtürîdî mezhebinin ortaya çıkışı ve Hanefilerin büyük kısmının bu mezhebin müntesibi olmasına kadar geçen sürede Hanefî âlimleri kendilerine özgü bir yol çizmeye çalışmış iseler de Mu'tezile'ye yakınlıkları sebebi ile 2. Mihne Dönemi uygulamalarından kurtulamamışlardır.

Mâtürîdî mezhebinin ortaya çıkışında, Hanefilerin büyük bir çoğunluğunun Mâtürîdî mezhebini tercih etmesinde ve Mu'tezile mezhebinin zaman içerisinde yok olmasının temellerinde 2. Mihne Döneminde yaşananların etkisi büyüktür. 2. Mihne Dönemi hadiseleri yaşandığı esnada Eş'arilik mezhebi ortaya çıkmıştır. Ehl-i Hadîs âlimlerinin büyük kısmı Eş'ariliği tercih etmişlerdi. Buna karşılık Ehl-i Hadîs mensubu olmayan ve kendini Ehl-i Sünnet ya da Ehl-i Rey olarak tanımlayan Hanefiler sonraki dönemlerde Eş'arilik ve Mu'tezile arasında bir orta yol benimseyen Mâtürîdîliğe yönelmişlerdir. Bazı kaynaklarda Mâtürîdîliğin Mu'tezile'yi yok etmek için ortaya çıkan bir ekol olduğu söylenmiş ise de esas itibari ile Mâtürîdî mezhebi Eş'arilikten çok

⁸⁰⁶ Mahmud b. Zeyd Lâmişi, *Ki'tâb fî Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1995), s.105-133.

Mu'tezile'ye daha yakındır.⁸⁰⁷ İmam Mâtürîdî'nin kurduğu bu itikadi mezhebin temelleri Ebû Hanîfe'nin itikadi görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. Yine bu mezhebin oluşumunda Hanefilerin özellikle de yaşanan Mihne hadiseleri neticesinde yaşadıkları toprakları değiştirmek zorunda kalmaları ile gittikleri yeni topraklarda kendi görüşlerini temellendirebilmelerine dayanmaktadır.⁸⁰⁸

2. Mihne hadiselerinin ardından Hanefiler de farklı bölgelerde etkinlik kazanmaya başlamışlardır. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir civarlarına yerleşmişlerdir. Bu bölgede de Hanefî âlimleri kendi içinde ikiye ayrılmışlardır. İman ve ameli ayrı ayrı değerlendiren kısım Mürcie ve imanı sözden ibaret kabul eden Kerramiye olmak üzere iki grup Hanefî bu bölgelerde yerleşerek gelişmeye başlamışlardır. Bölgede ilk zamanlar Abbâsî devleti hüküm sürüyor ise de daha sonraları bölge Sasanilerin eline geçmiştir. Sasani Devleti'nin Hanefî yanlısı izlediği politikası sayesinde Hanefîler bu bölgede gelişerek kökleşmişler, öyle ki İmam Mâtürîdî de mezhebini bu bölgede oluşturarak ekolleştirmiştir.⁸⁰⁹

2.4.6.1. Mürcie

İslam'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkmış olan bu mezhep ılımlı tavırları ile bilinmektedir. Mürcie mezhebi ilk dönemlerde büyük günah işleyenlerin durumları ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmayan ve bunların durumunu Allah'a bırakan kesim olarak bilinmektedir. Emevi Devleti döneminde çıkan iç karışıklıklar ve dini çatışmalar neticesinde ortaya çıkan Mürcie Mezhebi tabanını Arap olmayan Müslümanlar oluşturmaktadır. Kurulduğu dönemden beri siyasetin içine girmeyen Mürciiler, Abbâsî Devleti içerisinde de aynı tutumu devam ettirmişlerdir. Yönetimde çok fazla yer almamış, çok fazla fıkıh ile meşgul olmuşlardır. 1. Mihne Dönemi hadiseleri yaşandığı dönemde içlerinden bazı âlimler Abbâsî Devleti'nin devlet politikası haline getirdiği Halku'l-Kur'ân fikrini benimsedikleri için dönem dönem Mu'tezile ile birlikte isimlerinin zikredildiği de olmuştur. Abbâsî Devleti döneminde Mürcie'nin faaliyet gösterdiği bölgeler "Belh, Nîşâbur, Rey, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana" şehirleriydi. Bu

⁸⁰⁷ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003), 4:95.

⁸⁰⁸ Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.78.

⁸⁰⁹ el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fî şerhi'l-Milel ve'n-nihal*, s.21. Naklen: Sarıbulak, *Ebû Hanîfe'den Mâtürîdî'ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*, s.85.

bölgeler Ebû Hanîfe'ye nispeten "Mürçîâbâd"⁸¹⁰ olarak biliniyordu. Ebû Hanîfe'nin vefatının ardından öğrencileri onun görüşlerini Irak bölgesinde sürdürürken Mürciiler de "Belh, Rey, Nîşâbur ve Semerkant" bölgelerinde Hanefî Mezhebi görüşlerini hem itikadi hem de fıkhi alanda yaymaya devam etmişlerdir. "Mürciî akîdeye bağlı Rey'de Neccâriyye, Nîşâbur'da Kerrâmiyye, Semerkant'ta Mâtürîdiyye olmak üzere ortaya çıkan üç ekol arasında sadece Mâtürîdiyye Ehl-i Sünnet çizgisinde varlığını sürdürmüş, diğerleri zamanla ortadan kalkmıştır."⁸¹¹

2.4.6.2. Neccariyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (v. 230/845) tarafından kurulan ve kurucusunun adına da nispetle Hüseyniyye olarak da anılan Neccariyye mezhebi Abbâsî Devleti'nde Halife Me'mun döneminde kurulan fıkhi bir ekoldür. Bu mezhep mensupları dönem dönem Mu'tezile, Mürcie ve Cebriyye içinde de zikredildikleri de olmuştur. Mu'tezile'den birçok alanda farklı görüşleri savunan Neccariyye Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili olarak Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olmuştur. Bu fikrin önemli savunucuları arasında yer almıştır. Halife Mütevekkil'in 1. Mihne Dönemi uygulamalarına son vermesinin ardından takribi 247/861 yılına kadar yürütülen 2. Mihne hadiseleri neticesinde Irak bölgesinin dışına doğru yayılım göstermişlerdir. Böylelikle Rey, Teberistan ve Cürcan bölgelerinde faaliyet gösteren bir ekol haline dönüşmüşlerdir. Daha sonra kendi içinde de ayrışmalar yaşayan bu mezhep, sonraki nesillere aktarılmadan son bulmuştur.⁸¹²

2.4.6.3. Kerramiyye

Adını kurucusu olan Muhammed b. Kerram'dan almıştır. Hanefî Mezhebi'ne bağlı, Mürcie'nin bir alt kolu olarak kurulan bu itikadi mezhep zamanla bireysel bir ekol haline dönüşmüştür. Kerramiyye mensuplarını Sıfatiyye, Müşebbihe ve Müseccime mensupları içerisinde zikredenler de olmuştur. 2. Mihne hadiselerinin ardından kurulmuş olması sebebi ile özellikle Halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili görüşleri ve Allah'ın sıfatlarına ilişkin yorumlamaları dikkat çekmektedir. En yaygın olarak bulundukları bölge Horasan ve Maverâünnehir'dir. Nîşâbur'da ise Ehl-i Sünnet temsilcisi rolü üstlenmişler;

⁸¹⁰ Bezzâzî, *Menâkibu Ebu Hanîfe* (Beyrut, 1981), s.515.

⁸¹¹ Sönmez Kutlu, "Mürçîe", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 41-45.

⁸¹² Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 482-483.

bölgedeki halk ya Şia ya da Kerramiyye'ye mensup olmuştur. Zamanla giderek güçlenen Kerramilerin içerisinde Hanefî âlimlerin varlığı da dikkat çekmektedir. İtikatta Mu'tezile'den kopan Hanefîlerin benimsedikleri önemli ekoller arasında yer almıştır. 488/1095 yılında Gazneli Mahmut Döneminde Kerramiler ile Hanefîler ve Şafiiler arasında bir anlaşmazlık çıktı.⁸¹³ Bu olayın ardından Hanefîlerin Kerramilerden kopuş süreci başladı. “Hanefî fakih Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî tarafından yazılan *en-Nütef fi'l-fetâvâ* isimli eserin Kerrâmîler'e ait bir fıkıh kitabı olduğu ileri sürülmektedir.”⁸¹⁴

2.4.6.4. Mu'tezile

Mu'tezile ağırlıkta mantığı kullanan, akli öncülleyen, felsefeye önem veren Mihne hadiselerinin yaşandığı dönemde adından söz ettiren önemli ekollerden biridir. Adını ağırlıkta kelam alanında duyurmuştur. Mantığı, akli ve felsefeyi öncüllemesi sebebi ile sapkınlıkla nitelendirilmiştir. Toplum tarafından “Ehlu'l-Bid'a”, “Mecusu'l-Ummе” gibi lakaplarla anılmışlardır.⁸¹⁵ Bu açıdan bakıldığında Mu'tezile ile Hanefîlik arasında bir bağın oluşmuş olması ihtimali düşük görünmektedir. Mu'tezile ve Hanefîlik iki ortak alanda birleşir. Bunlardan birincisi; “ulûhiyet, nübüvvet ve ibadet gibi ana başlıklar altında gündeme gelen dinin mesâilî”⁸¹⁶, ikincisi ise “metodolojik farklılaşmayı ortaya koyan bir kavram olarak dinin vesâilî”dir. Bu iki kavramda itikadi-fikhi söylemlerin nasıl ortaya çıkmış olduğu açısından bilgi vermektedir. Mu'tezile ve Hanefîler arasındaki fıkıh ve kelam konusundaki bilgilere İmam Gazali'nin⁸¹⁷, Şatıbi'nin⁸¹⁸, Cüveyni'nin⁸¹⁹, Kadı Abdulcebbâr'ın⁸²⁰ eserlerinde de rastlamak mümkündür. Dini bütünsel bir yapı olarak açıklamışlardır. Dini tanımlarken iman ve ameli bir bütün olarak görmüşlerdir. Hanefîler

⁸¹³ Kerramilerin döneminin liderinin öldürülmesi ve ardından medreslerin ve kitapların tahrip edilmesi ile son bulan bir mezhep çatışmasıdır. Bu olay ardından Kerramiler güç kaybetmeye başladılar. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Târih*, 10:251.

⁸¹⁴ Sönmez Kutlu, “Kerramiyye”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 294-296.

⁸¹⁵ Muhammad Atta, “Mutazila-Heresy: Teolojik ve Rastyonalist Mu'tezile, Abbasi Halifesi el-Mütevekkil”, *Ortadoğu Bilimsel Araştırma Dergisi* 12/7 (2012): 1037.

⁸¹⁶ İbrahim Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 27/1 (2016): 81.

⁸¹⁷ Ebu Hamid Muhâmmed b. Muhammed Gazalî, *el-Mustasfa Min İlmi'l-Usul*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız (Medine: Camiatu'l-İslamiyye Külliyyeti'ş-Şeria, ty).

⁸¹⁸ Ebu İshak İbrahim el-Lahmi el-Gırnatî Şatıbi, *el-Muvafakat fi Usuli'l-Ahkam* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1341).

⁸¹⁹ İmamü'l-Haremeyn Ebi'l-Meali Abdilmelik b. Abdillâh b. Yusuf Cüveyni, *el-Burhan fi Usuli'l-Fikh*, thk. Abdülazim ed-Dib (Katar: eş-Şeyh Halife b. Hamd Al-i Sani, 1399).

⁸²⁰ “el-Muğni”nin “eş-Şer'iyat”adlı başlığında

de bu bütünsellik arayışı içerisinde Mu'tezile Mezhebi ile yakın ilişkiler içine girmişlerdir.⁸²¹

Hanefî âlimlerinden Leknevi(v.1304/1886); Kur'ân-ı Kerim, iman ile amel değerlerinin birinin diğerine tercih edilmesi mümkün olmayan bir bütün olarak ele almıştır. "Hanefî geleneğini 5 alt eğilimle ilişkilendirmiştir."⁸²² Leknevi'ye göre; yaşanan Mihne hadiselerinin etkisi ile Hanefîler usul ve itikat alanlarında bölünmeler yaşamıştır. Mürcii, Mu'tezili, Zeydi ve Şii eğilimler içerisine girenler olmuştur, diyerek Hanefîleri kendi içerisinde 4 farklı gruba ayırmıştır. Leknevi bu görüşünü o dönemde yaşamış önemli âlimler ile destekleyerek bizlere örnekler sunmuştur.⁸²³

Leknevi'nin görüşünde kullandığı sistematiği kullanan bir diğer isim de İbn Teymiyye'dir(v.728/1328). Yaşanan olaylardan 5 asır sonraki açıklamalarında dahi Hanefî mezhebinin Mu'tezile, Kerramiyye ve Kullâbiyye gibi gruplara ayrılmasının nedenlerini temelde mihne dönemlerinde yaşananlara bağlamaktadır. Hanefî mezhebi bu dönemlerde yaşananların da altyapısı ile akıla önem veren görüşlerini akli vahiye öncelemeden yeni bir usülle geliştirmiştir.⁸²⁴

Hanefîler üzerindeki bu ayrışma genelde fıkhi bağlamda ele alındığı için itikadi boyutunun göz ardı edildiği görülmektedir. Oysaki itikadi ve fıkhi yorumlar birbirinden bağımsız olmayıp hem itikadi hem de ameli açıdan ele alınmalıdır. İtikadi-fıkhi ayrışma nasıl gidildiğine dair yaşanan süreç ayrı bir çalışma konusunu gerektirmektedir. Ancak konumuz ile bağlantısı bakımından özellikle yaşanan 1. Mihne ve 2. Mihne Dönemi hadiselerinin ardından genel bir nitelendirme yapmak mümkündür. Hanefî Mezhebi ile Mu'tezile arasındaki bağın en güçlü tarafı her ikisinde akli din konusunda meşru bir delil olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.⁸²⁵ Mu'tezile genel itibari ile akıl merkezli bir teoloji geliştirmiştir. Bu teolojinin Usûl-u Fıkıh'taki yansıması "hukuki ve ahlaki hükümlerin nihai olarak Şârî ile değil illet ile sabit olduğu"⁸²⁶ görüşünün

⁸²¹ Aslan, "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", s.80.

⁸²² Aslan, "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", s.82.

⁸²³ Ali b. Abdülkafi Sübki - Tacuddin Abdülvehhab b. Ali Sübki, *el-İbhac fî Şerhi'l-Minhac Şerhun Ala Minhacu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul li'l-Kadi el-Beydavi*, thk. Ahmed Cemal ez-Zemzemî ve Nuruddin Abdülcebbar Sağiri (Dubai: Daru'l-Buhus li'd-Dirasati'l-İslamiyye ve İhyai't-Turas, 2004), 1:133-264.

⁸²⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 5:261.

⁸²⁵ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s.311-313.

⁸²⁶ Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşmi, 2. Bs (Kuveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuunü'l-İslamiyye, 1994), 1:257-261.

benimsenmesidir.⁸²⁷ Bu durumda Hanefî düşünce sistemi de, Şafîi ve Hanbelî Mezhebinde olduğu gibi dinin temeline Allah'ın kelâmını, Hz. Peygamber'in sünnetini, Sahabe ve Tabiîn rivayetlerini koyan sistemin karşıt görüşü haline dönüşmüştür.⁸²⁸

Hanefî Mezhebi'nin akıl konusundaki tavrının tam olarak sistemleşmesi özellikle usul âlimlerinden olan Ebû'l-Hasan el-Kerhî, Cassas ve Debbûsî'nin etkisi ile gerçekleşmiştir.⁸²⁹ Bu sistemleşme ele alınırken Hanefîlerin Mu'tezile'den etkilendiği konular göz ardı edilmemelidir. Cassas, nesih konusunu açıklarken “neshe uğraması olası olmayan” kategoriye, iyi-kötü, nimet sahibine şükür ve marifetullah gibi aklî hüküm ve bilgileri örnek vermiştir.”⁸³⁰ Mu'tezile'de Cessâs'ın yaptığı bu açıklamayı benzer olarak Kur'ân-ı Kerim şeriatında uygulamıştır. O'nu “sürekliliği olan” ve “sürekliliği olmayan” şeklinde iki ayrı tasnife tabi tutmuştur. Ebu'l-Hüseyin el-Basri ise Hanefîlerdeki nesih anlayışını açıklarken “Mütevâtir haber ya da sünnetin Kur'ân-ı Kerim'i nesh edebileceği” bilgisini aktarıp, bunun Mu'tezili görüş ile yakından benzediğine değinmiştir.⁸³¹ El-Cüveynî de Hanefîleri bu görüşleri nedeni ile tenkit etmiş ve Şafîi fikhını benimsemesini şöyle açıklamıştır; Ona göre Hanefî fikhı, “nassa dayanmayan, temelsiz bir anlayıştır. O nedenle nass, ahad haber ve kıyas üzerine kurulu olan Şafîi fikhı daha doğrudur.”⁸³²

Hanefîlerin Mu'tezile ile aynı görüşü benimsedikleri bir diğer husus ise İslamdan önceki şer'i hükümlerin geçerlilik arz edip etmeyeceği hususuydu. Mu'tezile'ye göre diğer dinlerin şeriatlerini önemsemek, temelde İslam'ın önemini düşürecek bir husustu. Çünkü Kur'ân-ı Kerim kendine yetebilen ve kıyamete kadar evrenselliğini ve geçerliliğini kaybetmeyecek bir kitaptı. O nedenle de önceki şeriatlerin geçerliliği yoktu. Konu ile ilgili olarak ise Hanefî âlimlerinden Cessâs durumu şöyle açıklamaktadır: “Bağlı olduğu geleneğin Kur'ân'a dayanmayan, sıhhat ve meşruiyeti belirsiz olan Ehl-i Kitâb'ın kutsal metinlerindeki ahkâmın hiçbir bağlayıcılık değeri yoktur.”⁸³³ Görüldüğü üzere her iki

⁸²⁷ Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.81.

⁸²⁸ Usûl-u Fıkıh'taki farklı yorumlamalar usûl kitaplarında detaylıca işlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2:32-55; Ebu'l-Hüseyin el-Basri, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *Kitabu'l-Mu'temed*, thk. Muhammed Hamidullah (Dımsşk: el-Mahedu'l-İlmi el-Fransi Diraseti'l-Arabi, 1964), 1:272. Naklen: Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.81.

⁸²⁹ Cevzî, *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*, 8:131.

⁸³⁰ Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2:203. Naklen: Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.82.

⁸³¹ Ebu'l-Hüseyin el-Basri, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *Kitabu'l-Mu'temed*, 1:424. Naklen: Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.82.

⁸³² Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.82.

⁸³³ Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3:19-27.

ekolde önceki şeriatların hükümlerini kabul etmemektedir. Bu açıdan da Hanefîlerin Mu'tezile'den etkilenmiş olabileceği görüşü savunulmaktadır.⁸³⁴

“Mu'tezile ile Hanefîlik arasındaki teması mümkün hale getiren iki faktörden söz edilebilir. İlki, her iki söylemin kadîm felsefe ve inançların beşiği Irak Havzası'nda teşekkül etmiş olması, diğeri ise, Hanefî fukahânın ve Mu'tezilî kelâmcıların ilk dönem Abbasî halifelerince eş zamanlı olarak himaye edilmiş olmasıdır.”⁸³⁵

Hanefîlerin Mu'tezile ile olan etkileşimi Bağdat bölgesinde, özellikle de 1. Mihne Dönemi'nde siyasi arenada önemli görevlere getirilmelerinin ardından gerçekleşmiştir. Ardından Halife Mütevekkil'in 1. Mihne Dönemi uygulamalarını sonlandırması ve akabinde 851-870 yılları arasında 2. Mihne Dönemi diye adlandırdığımız süreçteki yaşananların etkisi ile Hanefîlerin ve Mu'tezilîlerin sürgün ve göçleri başlamıştır. Böylece gerek Mu'tezilî âlimleri fıkıhta farklı farklı mezheplerle daha fazla etkileşim içerisine girmiş, gerekse Hanefîler 2. Mihne Dönemi'nde yaşadıklarının etkisi ile itikatta farklı mezhep arayışlarına yönelmişlerdir.

2.5. İkinci Mihne Döneminde Yaşananların Sonuçları

Halife Mütevekkil 232/846 yılında 1. Mihne Dönemi uygulamalarına son vermesinin ardından 233/847 yılından itibaren aşamalı olarak başlatılan 2. Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz yeni bir dönem başlatmıştı. Bu dönemde kendinden öncekilerden farklı bir yol benimseyen Halife Mütevekkil, Hanbelî düşünceyi öncülleyen bir politika izlemiştir. Kendi yönetim biçimini oluşturma çabası ile attığı ilk adımda İbn Zeyyat'ı ve Ebû Abdullah et-Temîmî'yi görevden azletmiştir. Ardından yönetimde görev verdiği birçok idareciyi sorguya çekirmiştir. Daha sonra yönetimde önemli görevlere ağırlıkta Hanbelî fukahâsını getirmiştir. “Mus'ab ez-Zubeyrî, İshak İbn Ebî İsrâîl, İbrahim İbn Abdillâh el-Herevî, Muhammed İbn Ebî Şeybe'nin oğulları Abdullah ve Osman” gibi isimlerden özellikle Hanefî, Mu'tezilî ve Cehmî âlimlere yönelik olarak eleştirel eserler kaleme almasını istemiştir.⁸³⁶ Hanefî âlimleri 2. Mihne Döneminde yaşananların ardından kendilerine yeni bir yol arayışı içerisine girmişlerdir. Öyle ki ilerleyen dönemlerde bu süreçte yaşananların etkisi ile Mu'tezile'ye karşı mesafeli durulması gerektiği görüşünde

⁸³⁴ Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.83.

⁸³⁵ Aslan, “Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine”, s.84.

⁸³⁶ Cevzî, *el-Muntazam Fi Târîhi 'l-Ümem Ve 'l-Mulûk*, 11:233-234.

olan Hanefîler ile fıkhîta Hanefî olan Mu'tezililer arasında bir rekabet ortamı bile oluşmuştur.⁸³⁷

Abbâsî Devleti'nin uygulamış olduğu 1. Mihne ve 2. Mihne politikalarına ait düşünce sistemi ve dini-siyasi yaptırımlar sadece Mu'tezile'nin ve Mu'tezile ekseninde sadece Hanefîlerin değil, İslam düşünce tarihinde de büyük etkiler yaratmıştır. "Rasyonel temele dayalı dini düşünce ve felsefe" toplumun gözünde değer kaybetmiştir. Güvensizlik ile sonuçlanan bu sürecin ardından İslam Düşünce Tarihi ciddi yaralar almıştır. Akılcı öncülleyen Mu'tezili düşünce gücünü kaybetmiş, zamanla ancak Zeydiler tarafından savunularak isminden söz ettirebilmiştir.⁸³⁸

Mu'tezile Mezhebi temelde adaleti, özgürlükleri ve iyiliği hakim olabilmesi için kötülüğün engellenmesi gerektiği⁸³⁹ gibi görüşler çerçevesinde kurulmuş bir mezhep idi. Ancak 1. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken sergilemiş oldukları tavırlar neticesinde bu ideallerini çiğnemiş ve siyasi ideolojileri olan bir mezhep haline dönüşmüştü. İktidardaki güçlerini kaybetmemek adına savundukları teolojik görüşlerini siyasete öncelemişlerdir.⁸⁴⁰ Bu tavırları 2. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken kendileri aleyhine bir duruma dönüşmüştür. 1. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken Abbâsî Devleti'nin yürüttüğü siyasi politika gereğince Mu'tezile'nin tabanının gücünden yararlanılmak istenilmiş, ancak 2. Mihne Dönemi'ne gelindiğinde Devletin politikası yararına Ehl-i Hadîs taraftarlarının öncüllemesi daha uygun bulunmuştur. Bu şekilde Ehl-i Hadîs ön plana alınırken tıpkı 1. Mihne Dönemi'nde Ehl-i Hadîs mensuplarına yapıldığı gibi 2. Mihne Dönemi'nde Mu'tezile'ye, dolayısıyla Hanefîlere, daha geniş kapsamı ile Ehl-i Re'y mensuplarına yönelik olumsuz gelişmeler yaşanmıştır.

Muhammed Ebû Zehre; Hanbeli Mezhebinin Mısır bölgesinde ortaya çıkmış bir mezhep olmasına karşın İslam Dünyasında diğer üç büyük mezhep kadar taraftar bulamamasının nedeninin İbn-i Haldun tarafından öne sürülen; içtihat konusunda yetersiz olması iddiaları olduğunu kabul etmez. Ebû Zehre sebeplerini şöyle sıralar: Hanbeli

⁸³⁷ Şükrü Özen, "IV. (X). yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 9 (2003): 49-85.

⁸³⁸ Mahmut Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/75423/mod_resource/content/1/6.%20Hafta.pdf, t.y., s.11.

⁸³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çağırıcı, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 138-141.

⁸⁴⁰ Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", s.11.

Mezhebi fakihleri 3 büyük mezhep âlimleri kadar kadılık görevi üstlenememişlerdir. Devlet mekanizmasında üst düzey görevlere gelememişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in 1. Mihne Dönemi'nde yaşadıklarına bir tepki olarak 2. Mihne Dönemi'nde yapmış olduklarıdır. Öyle ki tepkisel bir psikoloji ile kendi yaşadıklarının mislice katını 2. Mihne Dönemi'nde kendi görüşünden olmayanlara yaşatmışlardır. Kendileri gibi düşünmeyenlerin görüşlerini kabul etmemişler, bu görüşleri olanları tenfiz ederek toplum içerisinde ayrılıklara neden olmuşlardır. Bu tavırları nedeni ile zamanla hem halk hem de devletin nezdinde bir iticiliğe yol açmışlardır. Zaten Ahmed b. Hanbel diğer 3 İmam'a göre ileri bir tarihte yaşamıştır. O'nun yaşadığı dönemde Irak Bölgesi'nde Hanefilik Mezhebi, Şam'da ve Mısır'da Şafii Mezhebi, Mağrib Bölgesi'nde ise Maliki Mezhebi hâkimiyetini yaymıştı. Ahmed b. Hanbel'in döneminde ve sonrasında onun yolundan giden takipçilerinin temelleri oluşmuş ve yaygınlık kazanmış bu mezhepler karşısında üstünlük sağlaması zordu. Keza devletten herhangi bir destek alamamış, üstelik gerek 1. Mihne hadiseleri esnasında yaşadıkları baskı ve eziyetler, gerekse 2. Mihne Dönem'i'nde yapmış oldukları fiiller ve tavırlar nedeni ile ciddi tepkilere muhatap olmuşlardır. Kendi taassupları ve kendi görüşünden olmayanları sık sık tekfirle itham etmeleri zamanla güçlerini kaybetmelerine neden olmuştur.⁸⁴¹

Mu'tezile Mezhebi mensuplarına ve bu kapsamda 1. Mihne Dönemi uygulamalarında Mu'tezili düşüncüyü benimseyen Hanefî âlimler ve kadılar olması sebebi ile de Hanefîlere karşı bir baskı ve şiddet dönemi başlamıştır. Âlimlerin görüşleri engellenmiş, adeta bir ambargo uygulanmıştı. İdeolojik hadisçilik egemen duruma geçmiştir. Bu yeni süreç, akıl ve re'ye önem veren isimlere karşı şüpheyile yaklaşmak bir olguya dönüşmüştür. Bunun etkisini sonraki dönemlerde de görmek mümkündür.⁸⁴²

2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından Ehl-i Hadîs mensupları 1. Mihne Dönemi'nde kaybetmiş oldukları itibara yeniden kavuştular. Yönetimde Ehl-i Re'y mensuplarının görevlerine son verilirken, yerlerine Ehl-i Hadîs mensubu yöneticiler getirildi. 1. Mihne Dönemi'nde özellikle Hanefî fakihlerin getirildikleri kadılık görevlerine, 2. Mihne Dönemi'nde Ehl-i Hadîs mensubu olan, özellikle de Ahmed b. Hanbel taraftarlarının önerdikleri, kendileri ile Halku'l-Kur'ân meselesinde aynı görüşte

⁸⁴¹ Boztaş, *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği*, s.496.

⁸⁴² Ay, "Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi", s.11.

olan kişiler getirildi. Hanbeli fıkhı tam olarak sistemleşmediğinden ve kendilerini fıhtan öte hadisçi olarak tanımlamalarından dolayı ağırlıkta Maliki fakihler görevlendirildi.⁸⁴³ Göreve devam edebilen Hanefî fakihleri ise Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmeyen isimlerden seçildi.⁸⁴⁴

1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Irak'ta ağırlıkta olan Ehl-i Re'y mensuplarının çoğu 2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından Irak'ı terk edip farklı bölgelere dağılmak zorunda kaldılar. Özellikle itikat konuları ile ilgilenen Hanefiler Irak'ın doğu bölgelerine yerleştiler. Burada yönetimden uzak bir biçimde herhangi bir baskı ve eziyete maruz bırakılmadan ilimle uğraşmaya çalıştılar.⁸⁴⁵

Akıl'ı ve rey öncülleyen kelim ilmi, yasaklanması nedeni ile gerilemeye düştü. Toplumda her alandaki İslam âlimleri tarafından değer gören ve 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında en parlak ve güçlü dönemini yaşayan kelim ilmi, 2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından hem toplum nezdinden taraftar kaybetti hem de gözden düştü.⁸⁴⁶

2. Mihne Dönemi politikaları uygulanırken giderek güçlenen Ehl-i Hadîs taraftarlarının desteği ile hadis ilmi en parlak dönemini yaşadı. Devletin her köşesinde hadis ilmi okutuldu. Fıkıh alanında delil olarak akıl ve re'y devre dışı bırakılarak hadis öncüllendi. Hadis âlimleri gerek kendi ilmi çalışmalarında gerekse talebe yetiştirme konularında çok büyük ilerlemeler kaydettiler. Hadis ilmi ile ilgili en önemli eserler bu dönemde yazıldı. Hadis ilminin temel kaynakları arasında kabul edilen Kütüb-i Sitte'nin tamamına yakını bu dönemde yazıldı.⁸⁴⁷

Tasavvuf ilmi de bu dönemde gelişim gösteren ve önemli ilerlemeler sağlayan ilimlerden biri oldu. İlk zahitler bu dönemde ortaya çıktı. Zünnûn-i Mısri (v. 245/859), Hâtim el-Esam (v. 237/851), Hâris el-Muhasibî (v. 243/857) ve Bayezîd Bistâmî (v. 234/848) gibi zahitler bu dönemde ün kazandılar.⁸⁴⁸ Zünnûn el-Mısri 1. Mihne Dönemi

⁸⁴³ Melchert, *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*, s.131.

⁸⁴⁴ Melchert, "Religious Policies Of The Caliphs From Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir", s.325.

⁸⁴⁵ Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", s.101-130.

⁸⁴⁶ Zeydan Corci, *İslam Uygarlık Tarihi*, trc. Nejdet Gök, 3. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 1:118-119.

⁸⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 6-8.

⁸⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 14:442-443.

uygulamalarında Halku'-Kur'ân fikrini kabul etmediği için baskılara ve eziyetlere maruz kalmıştı. 2. Mihne Dönemi uygulamaları sırasında 244/858 yılında da Halife Mütevekkil tarafından sarayda Halku'l-Kur'ân konusundaki fikirleri ile ilgili olarak sorguya çekildi. Halife Mütevekkil onun Halku'l-Kur'ân fikrinin kabul etmediğini görünce onu ödüllendirdi.⁸⁴⁹ 2. Mihne Dönemi'nde zahitler ve sufiler büyük değer gördüler ve Halifeler onlara destek vererek himayesi altına aldı.⁸⁵⁰

2. Mihne Dönemi'nde yaşananlara bakıldığında yönetimdekiler ve Ehl-i Hadîs'teki söz sahibi âlimler kime destek verdi ise o hilafete seçildi. Onlar kime biat etti ise halk da onlara biat etti. Görüşleri ile çatışan halifeleri ya öldürdüler ya da görevden ayrılmaya zorladılar. Orduda ve yönetimde giderek güçlenen ve söz sahibi olan Türk Komutanlar dahi Halifelere karşı uygulayacakları tavırlarda yahut onların öldürülmeleri gibi durumlarda Ehl-i Hadîs'ten âlimlerin onayını ve şahitliklerini aldılar. Halifeler de aynı şekilde isyan çıkaran ya da çıkarması muhtemel kesimlere karşı uygulamaya koydukları baskılardan ya da öldürmelerden önce Ehl-i Hadîs âlimlerinin onayına başvuruyordu.⁸⁵¹ Bu durum da halifeliğin aslında sembolik bir şekle dönüşmesine ve aslında Abbâsî Devleti'nin, güçlü olan hangi kesim ise onun tarafından ve zorbalığı dayatan kesimin istekleri doğrultusunda yönetilen bir yönetim biçimine dönüştüğünü göstermektedir.⁸⁵²

2. Mihne Dönemi'nde yaşananların da etkisi ile Halifelik Kurumu dini bir otorite olmaktan çıkarak siyasi bir otorite haline dönüşmüştür. Özellikle 1. Mihne Dönemi'nde yaşananlar sebebi ile Ehl-i Hadîs mensupları tarafından hilafet kurumunun naslardan bağımsız bir yönetim sergilediğine ilişkin oluşturulan algı, 2. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında her ne kadar Ehl-i Hadîs mensuplarına verilen ayrıcalıklar ve Ehl-i Re'y mensuplarına yönelik baskı ve eziyetler ile kırılmak istenilmiş ise de, yaşanan taht mücadeleleri ve çıkan isyanların etkisi ile yine istenilen amacına ulaşamamıştır. Yaşanılan 1. ve 2. Mihne Dönemlerinin ardından Halifelik Kurumu İslamiyetin sembolik bir argümanına dönüşmüştür.⁸⁵³ Halife Mütevekkil'in ordudaki Arap ve Mevali mensuplarını yok etmek için orduya aldığı ve güçlenmelerine imkân

⁸⁴⁹ Nejdî Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 575-576.

⁸⁵⁰ Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*, 8:391-392.

⁸⁵¹ Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.151.

⁸⁵² Saylık, *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, s.140.

⁸⁵³ Corci, *İslam Uygarlık Tarihi*, 1:119-120; Lewis, *Ortadoğu*, s.89.

tanıldığı Türk komutanlar devletin sonunu getirmiştir. Halifelerin ve veliahtların kışkırtılarak yönetime itaat etmelerinin engellenmesi ya da memnun olunmayan halifelerin öldürülerek tahttan indirilmesi ile süregelen uygulamalar Abbâsî Devleti'nin yıkılmasına giden yolu oluşturmuştur.

2. Mihne Dönemi sonuçları içerisinde dikkat çeken bir diğer husus ise halifelerin kendi isimlerinden öte lakapları ile anılmalarıydı. 2. Mihne Dönemi uygulamalarını başlatan Mütevekkil ile başlayan bu süreç Abbâsî Devleti'nin yıkılışına kadar da devam ettirilen bir gelenek haline dönüşmüştü. “Cafer b. Muhammed, Mütevekkil Alallah-Allah’a tevekkül eden ünvanı ile; Muhammed b. Mütevekkil, Muntasır Billah-Allah’ın Yardımı ile Kazanan ünvanı ile; Ahmed b. Muhammed b. Mu’tasım, Müstain Billah-Allah’tan Yardım Dileyen ünvanı ile; Muhammed b. Mütevekkil, Mu’tez Billah-Allah ile Güçlenen ünvanı ile; Muhammed b. Vasık, Muhtedi Billah-Allah ile Hidayet Bulan ünvanı ile; Ahmed b. Mütevekkil, Mu’temid Alallah-Allah’a Güvenen ünvanı ile” Halifelik makamına oturdular.⁸⁵⁴

Bir ihtilal sonucu yönetime gelen Abbâsî Devleti Halifeleri aslında uygulamaya koydukları 1. Ve 2. Mihne Dönemi’ndeki politikaları sayesinde Halifeliğin meşruiyetini dini metinlere dayandırdılar. Bunu da halk nezdinde çeşitli politikalar ile kabul ettirdiler. Yine bu dönemlerde Abbâsî Devleti’nin Ehl-i Beyt’e karşı izlemiş olduğu politikayı devam ettirdiler. Halifeliğin Abbasoğulları’na ait bir hak olduğu görüşü özellikle 2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından, Ehl-i Hadîs mensuplarının da desteği ile Müslümanlar arasında kabul gören bir olgu haline dönüştü. Özellikle 2. Mihne Dönemi politikaları uygulandığı dönem içerisinde sık sık halife değişikliği yaşanmış, halifeler gerek kendi istekleri ile gerekse de öldürülerek halifelikten indirilmiş ise de onların yerine getirilen halifeler yine Abbasoğullarından seçilmiştir.⁸⁵⁵ Bu durum Abbâsî Devleti yıkılınca kadar aynı şekilde devam etmiştir.

1. ve 2. Mihne Dönemleri bir bütün olarak ele alındığında sonuç itibarıyla toplumda meydana gelen karışıklıkları bastırmak adına bir halifenin varlığının zaruri olduğu görüşü genel kabul görmüştür. Şiiler ve Hariciler dışındaki diğer mezhep mensupları artık halifenin gerekliliğini sorgulamaktan vazgeçmiş, başka meseleler ile

⁸⁵⁴ Makdisî, *el-Bed’ü Ve’t-Târîh*, 6:117-124.

⁸⁵⁵ Taberi, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Tarihü’t-Taberi*, 9:150-151.

meşgul edilmiştir. Abbâsî Devleti'nin Arap, Fars ve Türk asıllı bir halktan meydana geldiği düşünüldüğünde, halifeliğin Ehl-i Beyt soyundan birine ait olması fikrinin tartışılmasının önüne geçilmiştir.⁸⁵⁶

Bu dönemde gündeme gelen Vâkıfîyye ve Lafziyye'ye ilişkin meselelere de kısaca değinmek istiyoruz.

⁸⁵⁶ Corci, *İslam Uygarlık Tarihi*, s.506-507.

SONUÇ

Halife Me'mun tarafından aşamalı olarak başlatılan ve 833 yılında resmen devletin politikası haline getirilen 1. Mihne Dönemi uygulamaları 16 yıl sürmüştür. Mektuplarla ve sorgulamalarla başlayan süreç baskı, eziyet, zulüm, sürgün, hapis cezaları ve hatta öldürmelere kadar artmıştır. Öyle ki insanlar birbirlerine Halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumlarına göre değer verir hale gelmişlerdir. Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmeyenler tekfir edilmiş, arkalarında namaz kılınmamış, ders vermeleri yasaklanmış, eşleri ile ayrılmasına hükmedilmiş vb. uygulamalarla zulmedilmiştir. Bu süreçte en çok baskı ve eziyeti görmesi sebebi ile adından söz ettiren isim Ahmed b. Hanbel olmuştur.

1. Mihne Dönemi uygulamaları, Mu'tezile ve Haneî Mezhebi mensupları eli ile gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yönetimde Mu'tezili âlimlere görevler verilmiş, Haneî âlimleri ise ağırlıkta Kadılık vazifelerine getirilmiştir. 1. Mihne Dönemi uygulayıcısı olarak adından en çok söz ettiren isim Ahmed b. Ebû Duâd olmuştur. Halife Me'mun'un vefatından kısa bir süre önce resmen başlattığı 1. Mihne Dönemi uygulamaları Halife Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde de artarak devam ettirilmiştir. 1. Mihne Dönemi'nde baskı ve eziyetlere maruz kalan kesim Ehl-i Hadîs olarak zikredilse de çalışmamızda bu dönemde baskı, eziyet ve zulüm gören Haneîler olduğunu da tespit ettik. Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmemeleri nedeni ile onlar da aynı şekilde muamelelere muhatap olmuşlardır. Ancak Ahmed b. Hanbel gibi adlarından söz ettiremediklerinden 1. Mihne Dönemi uygulamalarının sonunda adı anılan en ünlü kişi Ahmed b. Hanbel ve bu kapsamda Ehl-i Hadis olmuştur.

848 yılında Halife Mütevekkil tarafından resmi olarak sonlandırılan 1. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından 3 yıllık bir sükûnet dönemi yaşanmıştır. Ardından Halife Mütevekkil tarafından 3 aşamada gerçekleştirilen, resmi olarak 851 yılında uygulamaya konulan 2. Mihne Dönemi diye adlandırdığımız 19 yıllık süreçte de 1. Mihne Dönemi uygulamalarını aratmayacak nitelikte olaylar yaşanmıştır. Halife Mütevekkil seleflerinin yolunun aksine tersi bir istikamette yol edinmiştir. Halife Me'mun Dönemi'nde özellikle orduda ve yönetimde Arap kökenlilerin ağırlıkta olması ve bunların güçlerini kırmak amacı ile Mevâlî kökenli kişilerin öncelenmesi politikasına dönüşen 1.

Mihne Dönemi uygulamalarının aksine bir dönem başlamıştır. Artık orduda ve yönetimde Araplar değil Türk kökenli komutanlar hâkim duruma geçmiştir. Halife Mütevekkil'de Türk Komutanların gücünü Mevâli ile kıramayacağını anlayınca tekrardan Arap kökenli kesimin yönetimde söz sahibi olmasını ve orduya dâhil olmasını amaçlamıştır. Bir diğer neden ise Halife Mütevekkil'in Hilafete geçmeden önceki dönemde her ne kadar Mihne politikalarının uygulanmasına şahit olmuş ise de bunları desteklemeyen tavırları ve Ehl-i Hadîs yanlısı tutumlarının olmasıdır. Bu gibi nedenler kapsamında Halife Mütevekkil Hilafete gelişinin ikinci yılında resmi olarak 1. Mihne Dönemi politikalarını sonlandırmıştır. Beşinci yılında ise 2. Mihne Dönemi politikasını başlatmıştır. 1. Mihne Dönemi'nde iktidarda önemli vazifelere getirilen ve Mihne politikalarının bizzat uygulayıcısı olan Mu'tezile ve onların bağlamında da Hanefiler bu defa mihneye uğratılan taraf konumuna düşmüştür. 1. Mihne Dönemi'nde baskı ve eziyetlere uğratılan Ehl-i Hadîs mensupları ise ihya edilerek devlet vazifelerine getirilmiş, sürgündekiler geri çağırılmış, hapis hanedekiler serbest bırakılmış, önemli âlimlerine hediyeler takdim edilmiştir. Ehl-i Hadîs mensuplarına 1. Mihne Dönemi'nde kaybettikleri itibarları iade edilmiştir. Ancak tam aksi cihette Mu'tezililer ve Hanefiler ise itibarsızlaştırılmaya başlanmıştır. Bu defa onlar baskı ve eziyetlere maruz kalmış, sürgüne gönderilmiş, hapsedilmiş, ders halkaları oluşturmaları engellenmiştir. Böylelikle 1. Mihne Dönemi uygulamalarının bütün sorumluluğu Mu'tezile ve Hanefilere yüklenmiş, Abbâsî Devleti halkın gözünde beraat ettirilmeye çalışılmıştır.

Hanefî Mezhebi teşekkül sürecini tamamladığı dönemlere denk gelen Mihne hadiselerinde Irak'ta güçlü bir kitleye sahipti. 2. Mihne Dönemi'nde gördükleri baskı ve eziyetler yüzünden fıkihta Hanefî olan ve Mu'tezili, Cehmî, Mürcî ve Kerramî'ye mensup olan âlimler Irak'ın merkezinden özellikle de yönetime yakın olan bölgelerden uzaklaşmak zorunda kaldılar. Hatta içlerinden bir kısmı da sürgün olarak gönderildiler. Diğer mezhep âlimleri de bu 2. Mihne'ye maruz kalmışlar ise de dikkat çeken ağırlık Hanefî âlimleridir. Bu âlimler ağırlıkta Maveraünnehir ve Horasan bölgelerine yerleştiler. Aslında bu durum Hanefî Mezhebi'nin bu bölgelerde yayılmasının ve yerleşmesinin zeminini hazırlamış oldu.

2. Mihne Dönemi'nde Hanefiler ile ilgili olarak dikkat çeken bir diğer hususta görevden azledilen Hanefî Kadıları'ydı. Ayrı bir çalışma konusu olabilecek şekilde dikkat çeken bir sayıya ulaşan bu azil işlemleri, kadıların 1. Mihne Dönemi'nde Halku'l-Kur'ân

mesesi ile ilgili yapmış oldukları açıklamalar ve uygulamalar dikkate alınarak gerçekleştirildi. Böylelikle fıkhî bir mezhep olan Hanefîlik kaza işlemlerinden uzaklaştırılmaya, akıl ve re'y ile verilen hükümlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yerine Ehl-i Hadîs mensubu olan Zahiriler, Malikiler ve Şafîî âlimleri getirilmiş ve Ehl-i Hadîs perspektifinden hükümler verilmeye başlanılmıştır. Özellikle kadılık görevlerine de Maliki fakihler getirilmeye başlanmıştır.

Hanefîler, 2. Mihne Dönemi'nde yaşadıklarının bir diğer etkisi ise kendilerine yeni bir yol arayışı içine girmişlerdir. Mu'tezili olup da fıkhîta Hanefî olan âlimler ile Mu'tezile'ye karşı mesafeli durulması gerektiğini savunan Hanefîler karşı karşıya dahi gelmişlerdir. Bu da kendi içlerinde fikir ayrılıkları oluşmasına neden olmuştur. Hanefîler kendi içerisinde Mürcie, Kerramiye, Neccariyye, Mu'tezile gibi farklı ekollere mensup olmuşlardır. Yine Hanefîlerin içinde Zeydi ve Şii eğilimlere sahip olanlara da rastlanmıştır. Bu ayrışmalar ilerleyen dönemlerde Mâtürîdîlik ekolünün oluşmasının da temellerini hazırlamıştır.

Hanefî Mezhebi ile Mu'tezile'nin birlikte anılması ve bu süreçte Hanefî âlimlerinin Mu'tezile mensubu olmaları ve onlardan etkilenmelerinin de etkisi ile Hanefî usul-i fikhında akli öncülleyen bir sistem yerleşmiştir.

Mu'tezile ise yaşanan 2. Mihne Dönemi hadiselerinin ardından gücünü ve itibarını kaybetmiş, Zeydilerin içerisinde bir grup olarak adını devam ettirebilmiştir.

Ehl-i Hadîs mensupları ve özelde Ahmed b. Hanbel giderek güçlenmeye başlamıştır. Hanbeli Mezhebi teşekkül süreci içerisine girmiştir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in 1. Mihne Dönemi'nde adından en çok söz ettiren kişi olması sebebi ile toplum içerisinde taraftar bulabilmiştir.

Hadis âlimleri bu dönemde büyük itibar görmüştür. Hadis eğitimleri teşvik edilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Önemli hadis âlimleri yetiştirilmiştir. Kütüb-ü sitte'nin neredeyse tamamına yakını bu dönemde yazılmıştır. Hadis üzerine eser yazımı ve hadis rivayeti yaygınlaştırılmıştır.

Tassavvuf ilmi de yine bu dönemde desteklenen ve geliştirilen ilimler arasında olmuştur. Mutasavvıfların ağırlıkta Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmemeleri ve 1. Mihne

Dönemi'nde baskı ve eziyetlere maruz kalmaları nedeni ile 2. Mihne Dönemi'nde ödüllendirilen kesimler arasında yerini aldılar.

Akıl'ı ve re'y'i öncülleyen kelam ilmi, yasaklanması nedeni ile gerilemeye düşmüştür. Toplumda her alandaki İslam Âlimleri tarafından değer gören ve 1. Mihne Dönemi uygulamaları esnasında en parlak ve güçlü dönemini yaşayan kelam ilmi, 2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından hem toplum nezdinden taraftar kaybetti hem de gözden düşmüştür.

Mihne Dönemlerinde yaşananların ardından artık Halifelik Kurumu toplumda dini bir otorite olmaktan çıkıp siyasi bir otorite haline dönüşmüştür. Abbâsî Devleti otoritesini sağlamak amacı ile uygulamaya koyduğu Mihne hadiselerinin etkisi ile var olan gücünü de kaybederek taht mücadelelerinin yaşandığı sıkıntılı bir döneme girmiştir.

Yaşanan 1. ve 2. Mihne Dönemi uygulamalarının ardından sadece Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re'y mensupları değil genel manada tüm İslam Düşünce Tarihi payını almıştır. Öyle ki bu dönemde yapılan ötekileştirmelerin, baskıların, acıların ve eleştirilerin etkisini 12 asır sonra, günümüzde görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbar, Kadı. *Fazlü 'l-İ'tizâl ve Tabakâtü 'l-Mu'tezile*. Tunus: ed-Darü't-Tunisiyye, 1974.
- Abdulhamid, İrfan. *Dirasât fî 'l-Fırak ve 'l-Akâidü 'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Abdullah b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel - Şeybânî, Ebû Abdîrrahmân eş-. *Kitâbü's-sünne*. Dammâm: Dâru İbn Kayyim, 1985.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*. Trc. M. Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Abdülmecid, Mahmud. *İtticahatu 'l-Fıkhiyye inde Ashâbi 'l-Hadis*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1938.
- Abusaq, M.O. *The Politics of the Mihna Under al-Ma'mûn and his Successors (Me'mun Döneminde Mihne Siyaseti ve O'nun Halefleri)*. Doktora Tezi, Edinburgh University, 1971.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. Ankara: Seba Yayınları, 1997.
- Ahmed b. Hanbel - Abbas, tahk. Vasiyullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*. 2. Baskı. Riyad: Daru'l-Hâni, 2001.
- Ahmed b. Hanbel - ed. Sabri b. Selame Şahin. *er-Red ale'l-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Ak, Ahmet. “Büyük Türk Bilgini İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik”. 25. *Tebliğ-Mâturîdîliğ'in Ortaya Çıkışı*. 261. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Akçay, Tuba. “İbnü's-Sikkît (858)”. *Müslümanların Engizisyonu-2*. Ed. Mehmet Azimli. 2. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Akoğlu, Muharrem. “Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezili Politikaları Üzerindeki Etkisi”. *Bilimname* 7/2005/1 (2005): 93-103.

- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ed. M. Mahfuz Söylemez. 2. Baskı. 27-71. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları" 37/2019/1 (2019): 353-382.
- Akoğlu, Muharrem. "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasi Yönetiminin Alioğulları Politikaları". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12 (2011): 55-74. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66698>.
- Aktan, Ali. "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer". *DİA*. 31: 387-388. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aktan, Ali. "Mu'tez-Billâh". *DİA*. 31: 390-391. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Apak, İlknur. *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2019.
- arî, Ebu'l-Hasen el-Eş'. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Kâhire: Daru'l-Ensar, 1977.
- Arslan, İhsan. "Ahmed b. Hanbel (855)". *Müslümanların Engizisyonu-1*. Ed. Mehmet Azimli. 2. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Askerî, Ebû Hilâl el-. *el-Evâil*. Tanta: Daru'l-Beşir, 1408.
- Aslan, İbrahim. "Mu'tezilî ve Haneî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 27/1 (2016): 78-90.
- Ateşyürek, Ahmet. "IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir'de Ehl-i Hadis-Hanefilik İlişkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021): 267-291.
- Atmaca, Veli. "Hadislerde Geçen Hastalık Adları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (2010): 25-67.

- Atta, Muhammad. “Mutazila-Heresy: Teolojik ve Rastyonalist Mu’tezile, Abbasi Halifesi el-Mütevekkil”. *Ortadoğu Bilimsel Araştırma Dergisi* 12/7 (2012).
- Avcı, Casim. *İslam-Bizans İlişkileri*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Avcı, Casim. “Mu’tasım Bİllâh”. *DİA*. 31: 380-382. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Avcı, Metin. “Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı”. *Oğ Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Dergisi*. 30 (2021): 69-113.
- Ay, Mahmut. “Mu’tezile ve Siyasi Düşüncesi”. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/75423/mod_resource/content/1/6.%20Hafta.pdf. t.y.
- Ayas, Tahir. *Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Hadisçiliği*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2017.
- Aydın, Osman. “Buhâri (870)”. *Müslümanların Engizisyonu-1*. Ed. Mehmet Azimli. 4. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Aydınlı, Abdullah. “İbn Râhûye”. *DİA*. 20: 241. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aydınlı, Osman. *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu’tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Aydınlı, Osman. “Kur’an’ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu’tezile’nin Tarihi Seyrindeki Yeri I”. *Dini Araştırmalar* 1/3 (2019).
- Aydınlı, Osman. *Mu’tezile’de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Azamat, Nihat. “Melâmet”. *DİA*. 29: 24-25. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bağdâdî, Abdulkâhir el-. *el-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*. Trc. Ethem Nuri Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bağdâdî, Abdulkâhir el-. *Usûlü'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 1981.
- Bağdadi, Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*. Thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2001.
- Bağdâdî, Hatip el-. *Tarihu Medineti's Selâm-Tarihu Bağdat*. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2001.

- Bedir, Murtaza. “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”. *İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları*. İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyumu, 1 (2008).
- Bedir, Murteza. “Fıkıh, Mezhep ve Sünnet”. *Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Belâzürî. *Ensâbü’l-Eşrâf*. Trc. Adnan Demircan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Bernards, Monique - Nawas, John. “İlk Dört Yüzyılda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Ahmet Hamdi Furat. 15 (2007): 301-314.
- Beşer, Faruk. “Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”. *Usul İslam Araştırmaları* 1/1 (2004): 7-34.
- Beyhâkî, Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Esmâ ve’s-sıfât*. Ed. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Mektebetü’s-Suûdî, 1985.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. Ali el-. *el-Esmâ ve’s-sıfât*. Cidde: Mektebetü’s-Suûdî, 1993.
- Bezzâzî. *Menâkibu Ebu Hanife*. 2 Cilt. Beyrut, 1981.
- Bilgin, Muharrem Samet. “Taberî (923)”. *Müslümanların Engizisyonu-1*. Ed. Mehmet Azimli. 4.Baskı. İstanbul, 2021.
- Boz, Sait Erkam. *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.
- Bozkurt, Nahide. “Me’mûn”. *DİA*. 29: 101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nahide. “Mihne’nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ed. M. Mahfuz Söylemez. 2. Baskı. 11-25. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Mu’tazile’nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

- Boztaş, Fatiha. *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd*. Riyad: Dâru'l-Maârifî's Suûdiyye, t.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafası*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- Buhari, Muhammed b. İsmail el-. *Halku Ef'ali'l-İbâd ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve Ashâbi't-Ta'til*. Riyad, 2005.
- Bulgurcu, Kahraman. *Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî(307/919) ve el-Müsned Adlı Eseri*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
- Bulut, Mustafa. “İmam Matüridi, Hocaları ve Öğrencileri”. *Hikmet Yurdu, İmam Matüridî ve Matürîdîlik Özel Sayısı*. 4 (2009): 137-145.
- Bulut, Zübeyr. “Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l Kâdiriyye (Kâdiri İtikadı)”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017): 75-110.
- Câbirî, Muhammed Abid. *el-Musakkâfun fî'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye: Mihnetü İbn Hanbel ve Nekbetü İbn Rüşd*. 2. Baskı. Beyrut: Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Murbiyyeti, 2000.
- Cabiri, Muhammed Abid. *İslamda Siyasal Akıl*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap İslam Aklının Oluşumu*. İstanbul: Kitabevi, 2000.
- Câhız - Harun, thk. Abdulselam Muhammed. *Resailü'l-Câhız*. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1979.
- Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyan Ve't-Tebyîn*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- Cârullah, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Kâhire: Matbaâtü Mısır, 1947.
- Ced'an, Fehmi. *el-Mihne*. Amman: Dâru's-Şurûk, 1989.
- Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi. *el-Fusûl fî'l-usûl*. Thk. Uceyl Casim en-Neşmi. 2. Bs. Kuveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuunü'l-İslamiyye, 1994.

- Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem Ve'l-Mulûk*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ,. VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- Corci, Zeydan. *İslam Uygarlık Tarihi*. Trc. Nejdet Gök. 3. Baskı., 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l- evâkıf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebi'l-Meali Abdilmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *el-Burhan fi Usuli'l-Fıkh*. Thk. Abdülazim ed-Dib. Katar: eş-Şeyh Halife b. Hamd Al-i Sani, 1399.
- Çağırıcı, Mustafa. “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”. *DİA*. 11: 138-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çandur, Yasemin. *Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabîh el-Cûzcânî ve Cûzcâniyye*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2015.
- Çeker, Orhan. “Bekkâr b. Kuteybe”. *DİA*. 5: 365. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *DİA*. 18: 234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çınar, Bayram. *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mun Dönemi Mihnesi*. Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Bayezit Üniversitesi, 2019.
- Dalgın, Nihat. “Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt-1”. *Sinop Üniversitesi Mahmut Kefevi İslami İlimler Uygulama ve Araştırma Merkezi* 22/1 (2018).
- Darimi - Fıkhî, Tahk. Hamid el-. *Reddû'l İmam ed-Darimi Osman b. Said alâ Bişr el-Merisî el-Anîd*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1939.
- Dârimî, Sâid b. Hâlid ed-. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. Ed. Bedr b. Abdullah el-Bedr. 2. Baskı. Kuveyt: Daru'l İbnü'l-Esir, 1995.
- Demirbilek, Mine. *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.

- Demirel, Serdar. *Hadis Tasnifinin Altın Çağında Halku'l-Kur'an Meselesi ve Hadis Kaynaklarına Etkisi*. 1. Baskı. İstanbul: İHÜ Yayınları, 2021.
- Dineveri, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-Mearif*. Thk. Servet Ukkâş. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye el-Amme el-Kitab, 1992.
- Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. "Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021): 143-178.
- Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Dağılması". *Bilimname* 45/2 (2021): 1-42.
- Ebu Abdirrahman, Abdullah b. Ahmed d. Muhammed b. Hanbel. *Kitabu's-Sünne*. Ed. Muhammed b. Said Salim el-Kahtâni. Suudi Arabistan: Demam: Daru İbnü'l-Kayyim, 1986.
- Ebu Bekir Ahmed b. Ali, Hatip el-Bağdadi. *Tarihu Bağdat*. Ed. Beşşar Avad Maruf. Beyrut: Daru'l-Ğarb- el-İslami, 2002.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit. *el-Fikhü'l-Ekber*. el-İmâratü'l-Arabiyyetü'l-Müttahide (BAE): Mektebetü'l-Furkan, 1999.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit. *el-Vasiyye*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: İmam-ı Azam'ın 5 Eseri içinde, 1981.
- Ebu Zehrâ. *Ebû Hanîfe*. Trc. Osman Keskinoglu. İstanbul: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1981.
- Ebu Zehre, Muhammed. *Ebu Hanife*. İstanbul: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1981.
- Ebu'l- Mealî. *Beyânül'l-Edyân*. Kahire: Mecelletü Külliyyeti'l-Adab, 1957.
- Ebu'l Muîn en-Nesefî - nşr. Hüseyin ATAY. *Tebsiretü'l-Edille*. Ankara, 2003.
- Ebu'l-Hüseyn el-Basri, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. *Kitabu'l-Mu'temed*. Thk. Muhammed Hamidullah. Dımsşk: el-Mahedu'l-İlmi el-Fransi Diraseti'l-Arabi, 1964.
- Efe, Ubeydullah. *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delaletleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2017.

- Ehl-i Sünnet Büyükleri. “Mufaddal b. Seleme”. t.y. <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/MUFADDAL-BIN-SELEME/1510>.
- Ehl-i Sünnet Büyükleri. “Muhammed b. Abdullah el-Ensârî”. t.y. <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/MUHAMMED-BIN-ABDULLAH-EL-ENSARI/1512>.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku Tarihi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2006. <https://doczz.biz.tr/doc/220221/isl%C3%A2m-hukuku-tarihi---ekrem-bu%C4%9Fra-ekinci>.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Hindevi Yayınevi, 1934.
- Emin, Ahmed. *Zuhru'l-İslâm*. Kahire: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003.
- Ençakar, Orhan. “Bir Mezhebin Yitik Kültürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. 44 (2020): 1-36.
- Erdoğan, Mehmet. “İbn Mes'ud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi”. Ed. İbrahim Hatipoğlu. 317-341. Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Erginli, Zafer. “Muhâsibi”. *DİA*. 31: 13-16. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Erkaya, Musa. “Hicri İlk Üç Asırda Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”. *FÜİFD* 13/2 (2008): 247-274.
- Eroğlu, Şerife. “Abbâsîlerin İktidarı Meşrulaştırma Çabalarına Bir Örnek: Me'mûn Dönemi İlim Meclisleri ve Halku'l-Kur'ân Mihnesi”. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2021): 190-211.
- Ertaş, Kasım. “Kindî (866)”. *Müslümanların Engizisyonu-2*. Ed. Mehmet Azimli. 2. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Eşari, Ebu'l-Hasen el-. *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Faruk Ömer. “Abbâsîlerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Cem Zorlu. 13 (2002): 193-210.
- Fayda, Mustafa - Yavuz, Yusuf Şevki - Mertoğlu, M. Suat. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *DİA*. 39: 314-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Ferahidî, Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-Ayn*. Thk. Mehdi El-Mahzûmî-İbrahim Es-Sâmerrâî. 3. Bs. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1988.
- Furkani, Mehterhan. "Bekkâr b. Kuteybe: Hanefî Bir Fâkih Ve Âdil Bir Kadı". *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 8/16 (2021): 15-28.
- Gazalî, Ebu Hamid Muhâmmmed b. Muhammed. *el-Mustasfa Min İlmi'l-Usul*. Thk. Hamza b. Züheyr Hafız. Medine: Camiatu'l-İslamiyye Külliyyeti's-Şeria, ty.
- Gedik, Fatma. *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Gök, Bilal. *Abbâsîler ve Türk Tarihi*. İstanbul: SD Yayınevi, 2017.
- Göl, Yavuz Selim. "Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtık". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018): 11-59.
- Gözübenli, Beşir. "Hasan b. Ziyâd". *DİA*. 16: 361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gültekin, Ayşe - Akdokur, Fatma - Dülber, Hatice - Ünügür Tekin, Peymar - Temiz, Rabia Zahide - Korkmazer, Gülsüm. *Hadis, Mezhep ve Meşrep*. Ed. Ayşe Gültekin. 1. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Güzel, Fatih. "Câhız". *Müslümanların Engizisyonu-2*. Ed. Mehmet Azimli. 2. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Hacer el-Askalani, Ahmed b. Ali ibn. *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari*. Thk. Muhibbüddni el-Hatib - ve Kadı Muhyiddin el-Hatib. Riyad: Mektebetü's-Selefiyye, 1379.
- Haliloğlu, Fahrettin. "Hârîs el-Mahasibi (857)". *Müslümanların Engizisyonu-2*. Ed. Mehmet Azimli. 2. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hanbelî. *es-Sünne*. Riyad: Dâru'r-Râye, 1989.
- Hamîdullah, Muhammed. "Dîneverî, Ebû Hanîfe". *DİA*. 9: 356-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Hatip el-Bağdadî. *Tarihu'l-Bağdat*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2002.

- Hatipoğlu, Mehmet Sait. *Siyasî-İçtimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*. Ankara: Otto yayınları, 2015.
- Hizmetli, Mustafa. “Sahnun Abdusselam b. Said b. Habib et-Tenuhi’nin Kaza ve Hisbe Faaliyetleri”. *AÜİFD* 45/1 (2004): 191-202.
- İbn Abdürabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed b. *el-İkdü’l-Ferîd*. Kahire: Lecnetü’l-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1952.
- İbn Asakir. *Tarihu Dimaşk*. Dimaşk: Daru’l-Fikr Lit-tibaati ven-neşr vet’tavzi’a, 1995.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris er-Razî. *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*. Haydarabad: Meclisu Daireti’l-Mearif, 1952.
- İbn Ebu Ya’la, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn. *Tabakâtu’l-Hanâbile*. Riyad: el-Emanetü’l-Amme li’l-İhtifâl, 1999.
- İbn Hacer. *Lisânü’l-Mîzân*. Beyrut: Mektebetü’l-Matbaati’l-İslamiyye, 2002.
- İbn Hallikan, Ebu’l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyatu’l-A’yan ve Enbau Ebnai’z-Zaman*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sadır, 1977.
- İbn Hazm, el-Endülisî. *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. Trc. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Daru’r-Reyyan Li’t-Turas, 1988.
- İbn Kuteybe. *el-İhtilâf fi’l-Lafz- ve’r-Red Ale’l Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*. Ed. Ömer b. Mahmud Ebu Amr. Riyad: Daru’r-Rayeti, 1991.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem b. el-Ensari er-Rüveyfî. *Lisanu’l-Arab*. 3. Bs, 49 Cilt. Beyrut: Daru’s-Sadır, 1993.
- İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Müni ez-Zühri. *Kitabu Tabakati’l-Kübra*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü’l-Hancı, t.y.
- İbn Tayfur - Altar, nşr. İzzettin. *Kitabu Bağdat*. Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1949.
- İbn Teymiyye. *Minhâcu’s-Sünneti’n-Nebeviyye*. Riyad: Camiatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1986.
- İbn Teymiyye - İbnu’l Kasım, thk. Abdurrahman b. Muhammed. *Mecmû’u’l-fetâvâ*. Medine: Mecmu’ati’l-Melik Fehd, 1995.

- İbnü'l Cevzi, Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muahmmmed. *Kitâbu'l-Mevdûât*. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1996.
- İbnü'l Cevzi, Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muahmmmed. *Menakibü'l-İmam Ahmed*. Ed. Abdullah b. Abdullah Muhsin. 2. Baskı. Daru Hicr, 1409.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi İslam Tarihi*. Trc. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- İbnü'l-Esir, Ebû Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kamil Fi't-Târih*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Murtazâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Ed. S.D. Wilzer. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1961.
- İğde, Muhyettin. "Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme". *İlahiyat Akademi Dergisi*. 1-2 (2015): 91-106.
- İğde, Muhyettin. "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ed. M. Mahfuz Söylemez. 2. Baskı. 153-173. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İsfehani, Ebu Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1988.
- İshak b. Hanbel. *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*. Mısır, 1993.
- Kâdî Abdulcebbâr. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*. Kahire: Resâ'ilü'l-adl ve't-tevhid, 1971.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî - Sahravi, thk. Abdülakadir es-. *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik*. Mağrib: Matbatü'l-Fed'ale, 1970.
- Kahraman, Hüseyin. "Hanefî Fakîh Ebû Süleyman el-Cûzecani(öl. ?) ve Hadisçiliği". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/4 (2020): 1327-1353.
- Kahraman, Hüseyin. "Hanefî Silsilenin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hâzim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2020): 1-44.
- Kalaycı, Mehmet. "Eş'ariliğin Târihsel Arka Planı: Küllâbilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010): 399-431.
- Kallek, Cengiz. "Hilâl b. Yahyâ". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Kallek, Cengiz. “İbn Semâa”. *DİA*. 20: 313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kallek, Cengiz. “İbnü’s-Selcî”. *DİA*. 21: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kan, Kadir. “Vâsık Billâh”. *DİA*. 42: 548-549. İstanbul, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. *DİA*. 2: 75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn”. *DİA*. 10: 200-201. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. “Kütüb-i Sitte”. *DİA*. 27: 6-8. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kasani, Alaüddin Ebi Bekr b. Mes’ud. *Bedai’u’s-Sanai’ fî Tertibi’ş-Şeria’*. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1986.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-zünûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 1992.
- Kaya, Ali. *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018.
- Kaya, Ali. “Osman b. Saîd ed-Dârimî’ye göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi”. *Kocaeli Üniversitesi 1/1* (2010): 127-160. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/153605>.
- Kaya, Eyyüp Said. “Muallâ b. Mansûr”. *DİA*. 30: 307-308. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaya, Mahmut - Turabi, Ahmet Hakkı. “Kindî, Yakub b. İshak”. *DİA*. 26: 41-59. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kayapınar, Hüseyin. “İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe”. *DİA*. 23: 112. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kettani, Abdulhay el-. *et-Terâtübü’l-idâriyye (Hz. Peygamberin Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar)*. Trc. Ahmet Özel. İstanbul, 1990.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/2* (1987).
- Kılıçer, Esad. “Ehl-i Rey”. *DİA*. 10: 520-524. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Re’y”. *DİA*. 10: 520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. “Allah’ın Kelamı Olması Açısından Kur’ân’ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî’nin ‘Kitabu’l-Burhân fî’l-Beyâni’l Hakîkatî’l Kur’ân’ı”. *Ankara Üniversitesi Basımevi* 27 (1986): 427-444.
- Kırkpınar, Mahmut. *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Kırkpınar, Mahmut. “Mütevekkil-Alellah, Ca’fer b. Muhammed”. *DİA*. 32: 212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kinânî, Abdülazîz b. Yahya b. Abdülazîz el- - Fakihî, thk. Ali b. Muhammed el-. *el-Hayde ve’l-İ’tizâr fî’r-Reddi Alâ Men Kâle bi Halki’l-Kur’ân*. Medine: Mektebü’l-Ulum ve’l-Hikem, 2002.
- Kindi, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub. *Kitabu’l-Vulat ve Kitabu’l-Kudat*. Kahire-Beyrut: Matbaatü’l-Aba, 1908.
- Koca, Ahmet Nuri. *Ahbâru’d-Devleti’l-Abbâsîyye*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Koçinkağ, Mansur. “Hicrî İlk İki Asırda Irak’ta Görev Yapan Kadılar”. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11 (2017): 27-44.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. 4. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Korkmaz, Sıddık. “İmam Ebû Mansûr el-Mâturidî’nin Hayatı ve Eserleri”. *Dini Araştırmalar* 4/10 (2001): 89-119.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kureysî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed Ebî’l-Vefâ - tahk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. *Cevâhiru’l-Mudîyye fî Tabakâti’l-Hanefîyye*. Kahire: Daru’l-Hicr, 1993.
- Kutlu, Sönmez. “Kerramiyye”. *DİA*. 25: 294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kutlu, Sönmez. “Mürce’”. *DİA*. 32: 41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Küçük, Raşit. “Muhammed b. Eslem”. *DİA*. 30: 524-525. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Lâmişi, Mahmud b. Zeyd. *Ki'tâb fî Usûli'l-Fıkh*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1995.
- Leknevî, Muhammed Abdulhay b. Muhammed el-. *el-Fevâ'idü'l-Behiyye fî Terâcümü'l-Hanefiyye*. Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslamiyye, 1906.
- Leknevi, Muhammed Abdulhay b. Muhammed el-. *er-Ref' ve't-Tekmil fî'l-Cerhi ve't-Ta'dil*. 3. Bs. Halep, 1407.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Trc. Selen Y. Kölay. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2005.
- Macdonald, Duncan Black. *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. Beirut: Khayats Oriental Reprints, 1965.
- Macit, Yüksel. *Mutezileden Aforizmalar*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Madelung, Von Wilferd. “Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcîe ve Hanefiliğin Yayılışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Sönmez Kutlu 33 (1992): 239-247.
- Madelung, Wilferd. “11. ve 13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü”. *İmâm Mâtürîdî ve Maturidilik Tarihi Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi*. Trc. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Madelung, Wilferd. “The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the Qur'an”. *Sive Studia F M Pareja Octogenario Dicata*. Ed. J.M. Barral. 1974.
- Mahfuz, SÖYLEMEZ. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. 2016. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed'ü Ve't-Târîh*. Port Said: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, t.y.
- Maksidi, George. *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. Trc. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Malatî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*. Ed. Zahidu'l-Kevseri. Mısır: Mektebetu'l ezheriye lit'turas, 2007.
- Melchert, Christopher. “Ehl-i Hadîs'in Dindarlık Anlayışı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Abdolvahap Özsoy. 22 (2004): 301-322.

- Melchert, Christopher. "Religious Policies Of The Caliphs From Al-Mutawakkil to Al-Muqtadir". *Islamic Law and Societ* 3/3 (1996): 316-342.
- Melchert, Christopher. *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Molla Civen, Ahmet. *Nurü'l-Envâr fî Şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Keşfü'l-esrâr içinde, 1986.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahya el-. *el-Münye ve'l-emel fî şerhi'l-Milel ve'n-nihal*. Haydarabad, 1316.
- Nawas, John. *A Reexamination Of Three Current Exlanations For al-Ma'mun's Introduction Of The Mihna*. International Journal Of Middle East Studies: Cambridge University Press, 1994.
- Nawas, John A. "Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Mustafa Akgül 8/2015/8 (2015): 145-162.
- Neşşar, Ali Sami. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm*. Kahire: Daru'l-Maarif, 1981.
- Nevbahti, el-Hasen b. Musa en- - Kummi, Sad b. Abdullah e- - ed. Abdul Münim el-Hifni. *Fıraku's-Şia*. Kahire: Daru'r-Raşid, 1992.
- Nyberg, H.S. "Mihne". *Mu'tezile*. İstanbul: İA, 1960.
- O'leary, De Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Trc. Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1971.
- Onat, Hasan. "Mu'tezile ve Mihne İlişkisi". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ed. M. Mahfuz Söylemez. 2. Baskı. 177-188. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Öge, Sinan. *İlahi Kelamın Yapısı*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadis - Fıkıh". *DİA*. 10: 508-512. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *DİA*. 25: 362-363. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Öz, Mustafa. "Neccâr, Hüseyin b. Muhammed". *DİA*. 32: 481-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

- Öz, Mustafa. “Neccâriyye”. *DİA*. 32: 482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. “Vâkıfe”. *DİA*. 42: 487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özaydın, Abdulkerim. “Mühtedî-Billâh”. *DİA*. 31: 526-527. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özaydın, Abdulkerim. “Müntasır-Billâh”. *DİA*. 32: 24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdulkerim. “Müstâîn-Billâh”. *DİA*. 32: 112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özbek, Ömer Faruk. *Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin Hadisçiliği ve es-Sünne Adlı Eserindeki Metodu*. Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2020.
- Özben, Zübeyde. *Mâverâünnehir Hanefî Usûl Eserlerinde Sünnet Anlayışı (V-VII Asırlar)*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018.
- Özçelik, Fikret. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dil'deki Metodu*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.
- Özdemir, Ahmet. “Nesefli Meşhur Fakihlerin Fıkıh Mirasına Katkıları”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/70 (2018): 33-44.
- Özen, Şükrü. “Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası”. *İmam Mâturidî ve Mâturidilik*. Ed. Sönmez Kutlu. 221-262. Ankara: Otto yayınları, 2018.
- Özen, Şükrü. “IV.(X). yüzyılda Maveraünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. 9 (2003): 49-85.
- Özen, Şükrü. “Yahyâ b. Eksem”. *DİA*. 43: 249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özervarlı, M.Said. “Kâlânîsî, Ebu'l-Abbas”. *DİA*. 24: 223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *DİA*. 28: 177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişam b. Abdülmelik”. *DİA*. 18: 148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Öztürk, Abdulvehap. “Hassâf”. *DİA*. 16: 395. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Patton, Walter M. *Ahmed b. Hanbal an The Mihna*. Leiden: E. J. Brill, 1897.
- Radtke, Bernd. “Horasan ve Mavennâünnahir’de Din Alimleri ve Mutasavvıflar”. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*. Trc. Ergin Ayan 2/9 (2009): 358-376.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-İ’tikadât*. Ed. Şimran el-Acli. Beyrut: Müessesetu Darü’l-Eşref li’t-Ticare, 1988.
- Rumî, Molla Hüseyin b. İskender er-. *Cevheretü’l-Münife fî Şerhi Vasiyyeti Ebî Hanîfe*. Haydarabad: er-Resâilü’s-Seb’a fî’l-Akâid içinde, 1980.
- Salim, Abdurrahman. *et-Tarihu’s-Siyasi li’l-Mu’tezile*. Kahire: Daru’s-Sekafe, 1968.
- Sandıkçı, Kemal. “İbn Şeybe”. *DİA*. 20: 378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sandıkçı, S. Kemal. “Ali b. Ca’d”. *DİA*. 2: 384. İstanbul, 1989.
- Sarıbulak, Zekeriyya. *Ebû Hanîfe’den Mâtürîdî’ye Hanefî İtikadının Gelişim Süreci*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Sarıçam, İbrahim. *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi-Hâşimi İlişkileri*. TDV Yayınları, 2022.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. “Ebû İshak Zâhid es-Seffâr el-Buharî’nin (534/1139) Şahsında Hanefî/Mâtürîdî Gelenekte Siyasî Anlayış”. *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*. 2019.
- Saylık, Mutlu. *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019.
- Saymerî, Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*. Beyrut: Daru’l-Kütübu’l-Arabi, 1976.
- Sem’ânî - thk. Abdurrahman İbn Yahya. *el-Ensâb*. Haydarabad: Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmaniyye, 1992.
- Serahsî, Şemsuleimme. *Usûlü’s-Serahsî*. Beyrut, 1973.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: Brill, 1967.

- Sibai, Mustafa es-. *es-Sünne ve Mekânetüha fî't-Teşri'i'l-İslami*. 2. Baskı. Beyrut: el-Mekteb el-İslami, t.y.
- Söylemez, Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Suyutî, Celaleddin el-Mahalli. *Tefsîru'l-Celâleyn*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2021.
- Suyuti, Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es- - Muhammed Ali, thk. Abdulkadir. *Tabakâtü'l-Hüffâz*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Suyutî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bek. *Tarihu'l-Hulefa*. Daru's-Sekafe, 1989.
- Sübki - Halebî, İsa el-Bâbî el-. *Tabakâtu's-Şafi'iyeti'l-Kübra*. Kahire: <https://archive.org/details/tshafiakobra/tshk0/mode/1up>, 1327.
- Sübki, Ali b. Abdülkafi - Sübki, Tacuddin Abdülvehhab b. Ali. *el-İbhac fî Şerhi'l-Minhac Şerhun Ala Minhacu'l-Vusul ila İlmi'l-Usul li'l-Kadi el-Beydavi*. Thk. Ahmed Cemal ez-Zemzemi - ve Nuruddin Abdülcebbar Sağıri. Dubai: Daru'l-Buhus li'd-Dirasati'l-İslamiyye ve İhyai't-Turas, 2004.
- Şatıbi, Ebu İshak İbrahim el-Lahmi el-Gırnati. *el-Muvafakat fî Usuli'l-Ahkam*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1341.
- Şehristanî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. Ed. Fehmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1992.
- Şener, Abdulkadir. "Cüzcânî, Ebu Süleyman". *DİA*. 8: 98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şîrâzî - Meys, nşr. Halil el-. *Tabakâtü'l-Fukahâ*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1970.
- Taberî. *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*. Kahire-Beyrut: Daru'l-Süveydan, 1960.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-. *İhtilâfü'l-fukahâ*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1999.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Tarihü't-Taberi Tarihü'r-Rusul ve'l-Müluk*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2. Bs. Kahire / Mısır: Darü'l-Mearif, t.y.

- Taş, Mustafa. “Mihne Olayı, Cerh-Ta’dîl ve Buhârî”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017): 95-106.
- Taşpınar, İsmail. “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslam”. 21 (Şubat 2001): 23-54.
- Temimi, Ebu’l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temim et- - Ceburi, tahk. Yahya Vehib el-. *Kitabu’l-Mihen*. Beyrut: Daru’l-Garbi’l-İslami, 1983.
- Temimi, Takiyyüddin Bin Abdülkâdir. *et-Tabakatü’s-Seniyye Fi Terâcimi’l-Hanefiyye*. Thk. Abdülfettâh Muhammed El-Hulv. Kahire, 1970.
- Tokay, Ayşe. “İbn Hurdâzbeh’in el-Muhtâr min Kitâbi’l-Lehvi ve’l-Melâhî’si ile el-Mufaddal b. Seleme’nin el-Melâhî ve Esmâuhâ min Kibeli’l-Mûsikâ Adlı Eseriyle İlgili Bir Analoji”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (2018): 211-232.
- Topuz, Hatice Kübra. “Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi”. *İSTEM*. 18 (2011): 83-112.
- Tosun, Nejdî. “Zünnûn el-Mısrî”. *DİA*. 44: 575-576. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tsafirir, Nurit. *The Spread of the Hanafî School in the Western Regions of the ‘Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H. (Hicri 3. Yüzyılın Sonlarına Kadar Abbasi Hilafetinin Batı Bölgelerinde Hanefî Mezhebinin Yayılması)*. Ph.D. Thesis(Doktora Tezi), Princeton University, 1993.
- Tülücü, Süleyman. “Mufaddal b. Seleme”. *DİA*. 30: 363-364. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uğur, Mücteba. “Ebu Ya’lâ el-Mevsîlî”. *DİA*. 10: 258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. “Bâyezîd-i Bistâmî”. *DİA*. 5: 238-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Üçok, Bahriye. *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Sevinç Matbaası, 1968.
- Ümit, Mehmet. “Mihne Dönemi’nde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Ocak 2010).

- Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2010): 101-130.
- Ümit, Mehmet. “Mihne Uygulamalarında Hanefiler”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ed. M. Mahfuz Söylemez. 2. Baskı. 73-98. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Üzüm, İlyas. “İyâzî, Ebû Nasr”. *DİA*. 23: 499. İstanbul, 2001.
- Vâiz-i Belhî, Ebu Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Dâvûd. *Fezâil-i Belhî*. Tahran: Cengelek, 2009.
- Vâiz-i Belhî, Ömer b. Muhammed Davud. *Fezail-i Belhî*. Trc. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyini Belhî. İran: İntişarat-i Bonyad-i Ferheng-i İran, 1070.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Ma'ruf. *Ahbâru'l-Kudât*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 918.
- Watt, W. Montgomery. *Islamic Philosophy and Theology An Extended Survey*. 2. Baskı. Edinburg: Universty Press, 1985.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fırlı. 1. Bs. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. Trc. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020.
- Wensinck, A.J. *The Muslim Creed*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Wensinck, Arent Jan. *The Muslim Creed*. London: Cambridge University Press, 1932.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
- Yakubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vadîh el-. *Tarihu'l-Ya'kubî*. Beyrut: Daru's-Sadîr, 1993.
- Yâkut, Ebu Abdullah Şihabuddîn. *Mu'cemü'l Büldân*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. “Muhammed b. Abdullah el-Ensârî”. *DİA*. 30: 486. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebu Hanîfe”. *DİA*. 10: 138-143. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Esam, Ebû Bekir”. *DİA*. 11: 353-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’an”. *DİA*. 15: 371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Ebû Dûâd”. *DİA*. 19: 430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû’l-Abbas es-Seffâh”. *DİA*. 10: 283-284. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun - Yetkin, Şerare. “Abbâsîler”. *DİA*. 1: 31-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Fatih Mehmet. “Ebû Hanîfe (767)”. *Müslümanların Engizisyonu-1*. Ed. Mehmet Azimli. 4. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Hasan. *Abbâsîler ve Abbâsî Halifeleri*. 1. Bs. Ankara: Elips Kitap, 2017.
- Yılmaz, Kamil. “Muhammed b. Eslem Tûsî”. *Gönül Erleri/Erkam Yayınları*. t.y. <https://www.islamveihsan.com/muhammed-bin-eslem-tusi-ks-kimdir.html>.
- Yılmaz, Sabri - İlhan, Mehmet. “Cüveynî’ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-i Nefsî”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011): 215-232.
- Yılmaz, Saim. “Veliht”. *DİA*. 43: 28-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yüce, Mustafa. “Allah’ın Başka Varlıkların Dili ile Konuşması”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014): 235-256.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *DİA*. 30: 26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizanü’l-İ’tidal fî Nakdi’r-Rical*. Thk. Ali Muhammed el-Becavi. Beyrut: Daru’l-Marife, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratü’l-Huffâz*. Ed. thk. Zekeriya Umeyrât. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.

- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Menakıbü'l-İmam Ebi Hanife ve Sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan*. Thk. Muhammed Zahid el-Kevseri - ve Ebu'l-Vefa el-Efgani. 3. Bs. Beyrut: Lecnetü İhyai'l-Mearifi'n-Numaniye, 1408.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*. Ed. Şuayib Arnavud. 2. Bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1982.
- Zehebi, Şemsüddin. *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1963.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû. *Tezkiretü'l-Huffâz*. III Cilt. Beyrut, TS.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-. *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. Beyrut: Darü'l Garbi İslami, 2003.
- Zemahşerî. *el-Keşşâf an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Ed. Halil Me'mun Şehyan. Beyrut: Daru'l-Marife, 2009.
- Zorlu, Cem. "Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar". *Ankara Okulu Yayınları* 30/1 (2001).
- Zysow, Aron. "Hanefî Hukuku Kuramında Mu'tezilîlik ve Mâtüridîlik". *Hikmet Yurdu*. Trc. Süleyman Aydın. 4 (2009): 147-178.